|| श्रीः ||

वेदान्तवादावल्यां प्रथमभागे श्रीमदनन्तार्यवादार्थेषु-

विज्ञप्तिः—

सर्वेषां पुरुषाणां प्रमाणाधीनप्रमेयनिश्चयानां स्वरूपोपायपुरुषार्थप्रतिपादनपरमध्यायचतुष्टयात्मकमखिलश्रुतिमनोहरं शारीरकमीमांसाशास्त्रं परमकारुणिको भगवान् **वेदव्यासो** महामुनिरुपदिदेश।

विवृतं चेदमतिगूढमनवद्यं सारतमं शास्त्रं **भगवद्बोधायन**-प्रभृतिभिर्महर्षिभिरतिविस्तृतैर्दशलक्षसंख्याकैर्वृत्तिग्रन्थैरतिसंक्षिप्तैर्द्रमिड**भाष्या**दिनिबन्धनैश्च।

तेषां चातिविस्तृतातिसंक्षिप्तानां ग्रन्थानामिदानीन्तनमनोदुरवगाहतां मन्वानैरपारकारुण्यवात्सल्यसौशील्यादिकल्याणगुणसागरैर्भवभयाभितप्तजन - भागधेयवैभवभावितावतारैर्**भगवद्भाष्यकारै**स्तन्मतानुसारेणैव तदर्थास्सर्वेऽपि नातिसंग्रहविस्तररूपैर्भाष्यादिग्रन्थैस्सम्यक्प्रकाशिताः।

तेषु चाविस्तृतातिगम्भीरेषु ग्रन्थेष्ववश्यवक्तव्यातिगूढार्थावबोधनसमर्थाः नवीनन्यायमार्गानुसारिण्या सरण्याऽनितरसाधारणयुक्तिपरिकर्मिताह्यनेके वेदान्तवादार्थाः, श्रीमत्कर्णाटदेशावतंसायमानमहीशूरपुरवराधीश्वर--**श्रीकृष्णराजमहाराज**--महास्थानपण्डितवर्यैर्निखिलतार्किकशिरोमणिभिः श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलायमानैर्यादवाद्रिनिवासरसिकैः **श्रीमदनन्तार्यवर्यै**र्विरचिताः।

तेऽमी च वादार्थाः परमोपकारकाअपि मुद्रणंविनाऽस्माकीनपण्डितानां दुरवापा इत्यावयोरुद्यमोऽयमादरणीयस्सहृदयैरित्यभ्यर्थयावहे ॥

ग्रन्थानाममीषां परिशोधनकार्यमङ्गीकृतवतां विद्वदग्रेसराणां—

श्री ॥ उ ॥ ति. अ. पु. श्रीरङ्गाचार्यवर्याणां श्रीशैलवासिनां,

श्री ॥ उ ॥ ति. अ. कु. श्रीनिवासाचार्यवर्याणां श्रीकाञ्चीपुरवासिनां,

श्री ॥ उ ॥ ति. अ. स्था. कुप्पनैयङ्गार्यवर्याणां श्रीयादवाद्रिनिवासिनां च

परमकृपालुतां धन्यवादैस्सम्भावयावः—

आवाम्—

हेमलम्बि सं। म ॥ अ ॥ अनन्तार्यः,

पौषशु ॥ २ ॥ प्र ॥ भ ॥ तो. नरसिंहार्यश्च ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

शास्त्रारम्भसमर्थनम्.

हेतवे सर्वजगतां हेयपापाब्धिसेतवे ।
शान्ताय यादवगिरौ कान्तायास्तु नमः श्रियः ॥

श्रीमद्रामानुजार्यं श्रुतिशिखरशिखाधाविमेधाविलासैः
प्रोद्यद्व्याहारगुम्भैर्विदलितकुमताडम्बरं तं भजामि ।
यद्भाष्याम्भोधिगर्भप्रसृमरसुमहायुक्तिवीचीविहारा
वेलान्ते विक्षिपन्ति प्रतिकथकघटादूषणालीतृणानि ॥१॥

मत्वा पूर्वगुरूणां सरणिं शेषार्यवंशवार्धीन्दुः ।
शास्त्रारम्भविचारं तनुते कुतुकादनन्तार्यः ॥२॥

शास्त्रारम्भार्थो चतुस्सूत्रीति सिद्धान्तः । अत्र शास्त्रशब्देन मीमांसाशास्त्रैकदेशभूता शारीरकमीमांसा विवक्षिता । तेन चतुस्सूत्र्या विंशतिलक्षणीपूर्वत्वाभावेन विशिष्टशास्त्रारम्भार्थत्वासंभवेऽपि न क्षतिः। तत्रापि "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्यादिकमेव विवक्षितम् । तेन चतुस्सूत्री जन्यज्ञानस्य चतुस्सूत्रीविषयकप्रवृत्तिसाध्यस्य तत्र प्रवर्तकत्वाङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयापत्तावपि न क्षतिः । आरम्भशब्देन प्रवृत्तिसामान्यं विवक्षितम्, नत्वाद्यप्रवृत्तिः । तेनेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रत्येव कारणतया तत्प्रयोजकचतुस्सूत्र्या आद्यप्रवृत्तित्वरूपारम्भत्वावच्छिन्नप्र-

योजकत्वासंभवेऽपि न क्षतिः। सा च प्रवृत्तिरध्येतृपुरुषसमवेता ग्राह्य तु सूत्रकारसमवेता। सर्वज्ञस्य तस्य स्वतस्सिद्धेष्टसाधनताज्ञाने चतु ञ्याः प्रयोजकत्वासंभवेऽपि न क्षतिः। एवं चेक्षतेर्नाशब्दमित्यादिश विषयकप्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानसंपादकत्वं चतुस्सूत्र्याश्शास्त्रारम्भा त्वमिति फलितम्.

ननु शास्त्रप्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानस्य चतुस्सूत्रीसाध्यत्वे चतुस्सूत्र प्रवर्तकं ज्ञान केन जायते, आप्तोपदेशेन तादृशज्ञानस्वीकारे शास्त्रप्रवृ हेतुभूतज्ञानस्याप्याप्तोपदेशेनैव संभवेन चतुस्सूत्रीवैयर्थ्यमितिचेन्न। अल्प यासताध्यचतुस्सूत्रीप्रवृत्तौ अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्यापीष्टसाधनताज्ञा नस्य कारणतया तादृशज्ञानस्याप्तोपदेशादिना संभवेऽपि बहुप्रयाससा- ध्यशास्त्रविषयकप्रवृत्तौ अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततज्ज्ञानस्यैव हेतु तया तत्संपादकतया चतुस्सूत्रीसार्थक्यात् ॥

ननु चतुस्सूत्र्या ब्रह्मणि जिज्ञास्यत्व—जगत्कारणत्व—शास्त्रप्रमाण- कत्व-पुरुषार्थत्व-प्रतिपादकत्वेऽपि शास्त्रत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनत्व प्रकारकबोधजनकत्वाभावाच्छास्त्रत्वावच्छिन्नविशेष्यकप्रवृत्तिजनकत्वा- नुपपत्तिः। न च प्रवृत्तौ फलसाधनताज्ञानमिव फलज्ञानमपि कारणम्, प्रकृते चानवधिकातिशयानन्दब्रह्मानुभव एव फलमिति तज्ज्ञानस्य प्र- वृत्तिकारणतया तादृशफलज्ञानेऽनवधिकातिशयानन्दब्रह्मज्ञानस्य विशे- षणज्ञानविधया कारणत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम्, एवं च तादृशज्ञा- नजनकस्य समन्वयसूत्रस्य प्रवर्तकत्वमुपपन्नमिति वाच्यम्। उपासना- त्मकज्ञानस्यैव मोक्षकारणत्वेन शास्त्रजन्यज्ञानस्य तथात्वासंभवेन शा- स्त्रस्य मोक्षसाधनत्वरूपेष्टसाधनत्वानुपपत्तेः। महावाक्यतात्पर्यमजानतः परस्परविरुद्धतया प्रतीयमानतत्तद्वाक्यजन्यशाब्दबोधाधीनमहावाक्य तात्पर्यसंदेहवतस्तात्पर्यनिर्णयद्वारा वेदान्तार्थनिर्णयेच्छोरेवात्र शास्त्रे प्र- वर्तमानतया तादृशनिर्णयस्यैव फलताया उचितत्वेन तादृशफलज्ञान-

स्यैव प्रवर्तकत्वात् । न च वेदान्तार्थनिर्णयस्य साक्षाच्छास्त्रफलत्वेऽपि परम्परया फलत्वं मोक्षस्यापि संभवति, मोक्षजनकस्योपासनस्य स्मृति सन्ततिरूपस्य समानाकारानुभवजन्यत्वेन शास्त्रजन्यज्ञानजन्यत्वात्, "अनुविद्य विजानाति," "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" इत्यादिश्रुत्या शास्त्र जन्यज्ञानस्योपासने हेतुत्वावगतेरिति वाच्यम् । मोक्षजनकोपासनार्थं वेदान्तार्थनिर्णयस्योपासकैस्संपाद्यत्वेऽपि प्रपन्नैस्तदर्थं तस्य संपादनीयत्वा भावात्— । "संतोषार्थं विमृशति मुहुः सद्भिरध्यात्मविद्याम्" इत्युक्त रीत्या संतोषार्थमेव तस्य संपादनीयत्वात् प्रपन्नसाधारण्यानुरोधेन वेदान्तार्थनिर्णयस्यैव शास्त्रफलत्वस्य युक्तत्वात् मोक्षस्य फलत्वेऽपि प्रवृत्ति हेतुभूतफलज्ञानप्रयोजकतया चतुर्थसूत्रस्य शास्त्रारम्भार्थतासंभवेऽपीतरेषां त्रयाणां तदनुपपत्तेश्चेति ॥ मैवम् ॥

शास्त्रप्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्धकनिरासकत्वमेव शास्त्रारम्भार्थत्वम् । तथाहि—शास्त्रप्रवृत्तौ हि शास्त्रविशेष्यकं निरतिशय-बृहत्त्वविशिष्टब्रह्मरूपसिद्धार्थविषयकनिर्णयशाब्दबोधात्मकेष्टसाधनत्व-ज्ञानं कारणं, तादृशशाब्दबोधस्यैव शास्त्रफलत्वात् । सिद्धब्रह्मविष-यकशाब्दबोधजनकत्वज्ञाने च तादृशबोधजनकत्वाभावव्याप्यसिद्धब्रह्म तात्पर्यकत्वाभावज्ञानं प्रतिबन्धकम्, तद्वत्ताबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ता ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तत्र शब्दत्वावच्छिन्नस्य सिद्धे व्युत्पत्त्यभा-वात्सिद्धार्थतात्पर्यकत्वासंभव इति शङ्कायां, सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थन पूर्वकं शब्दत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नस्य सिद्धार्थत्वरूपसामान्यधर्माव-च्छिन्नविषयकतात्पर्यसमर्थनद्वारा तादृशप्रतिबन्धकज्ञाननिरासकं प्रथम सूत्रम् ॥ निरतिशयबृहत्त्वस्य दुर्निरूपत्वेन तद्विशिष्टब्रह्मणो बाधित-त्वात् प्रमाणभूतशब्दत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य निरतिशयबृहत्त्व रूपविशेषधर्मावच्छिन्नतात्पर्यकत्वं न संभवतीति शङ्कायां. तादृशब्रह्मणोऽ बाधितत्वप्रतिपादनेन तादृशतात्पर्यसमर्थनद्वारा उक्तप्रतिबन्धकनिरा-

सकं द्वितीयसूत्रम् ॥ एवञ्च प्रथमद्वितीयसूत्रयोर्लौकिक[1]शब्दसाधारण धर्मावच्छिन्ने तात्पर्यसमर्थनपरत्वादेकपेटिकात्वमुपपन्नम् । श्रुतित्व रूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य प्रमाणान्तरानधिगतत्वरूपापूर्वताविशिष्टार्थ एव तात्पर्यग्राहकश्चानुमानगम्यत्वेन तत्र तात्पर्यासंभव इति शङ्का निरासकं तृतीयसूत्रम् ॥ श्रुतित्वावच्छिन्नस्य सफल एवार्थे तात्पर्या ग्राहकश्च प्रवृत्त्याद्यविषयत्वेन फलत्वाभावात्तत्र तात्पर्यासंभव इति शङ्कानिरासकं चतुर्थसूत्रम् ॥ अत्र श्रुतित्वावच्छिन्नस्य तात्पर्य समर्थन परत्वात्तृतीयचतुर्थसूत्रयोरेकपेटिकात्वम् । तथा च शास्त्रगोचरप्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविघटकत्वरूपं शास्त्रारम्भार्थत्वं चतुस्सूत्र्या उपपन्नम् । तथा चोक्तम्—

> "व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्स्थ्य
> मन्येन लभ्यत्वमथाफलत्वम् ।
> एतानि वै सूत्रचतुष्टयेना
> ऽनारम्भमूलानि निराकृतानि ॥" इति.

अनारम्भमूलानि— शास्त्रप्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानप्रतिबन्धकसंपादकानीत्यर्थः, अनारम्भपदस्यारम्भहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्धकत्वद्वारा आरम्भप्रतिबन्धकपरत्वात् । एवं चारम्भहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्धकतात्पर्याभावग्रहसंपादकसिद्धव्युत्पत्त्यभावादिनिरासकत्वमेव शास्त्रारम्भार्थत्व मित्युक्तं भवति ॥

ननु शब्दसामान्यस्य सिद्धार्थविषयकशक्त्यभावेऽपि सिद्धार्थतात्पर्यकत्वं संभवति, पदानां यादृशार्थगोचरशक्तिमत्त्वं तादृशार्थतात्पर्यकत्व मिति नियमाभावात् । गङ्गादिपदस्य तीरे शक्त्यभावेऽपि तीरतात्पर्यकत्व दर्शनात्, धूमोऽस्तीतिवाक्यस्य स्वघटकपदाशक्ये वह्निसद्भावे तात्पर्य

---

१. (पा.) लौकिकवैदिकशब्दसाधारणधर्मावच्छिन्नस्य सामान्यविशेषधर्मावच्छिन्न तात्पर्यसमर्थनद्वारा, उक्तप्रतिबन्धकनिरसनपरत्वात्.

दर्शनाच्चेति चेन्न॥ प्राभाकरमते पदानां तादृशार्थविषयकशाब्दधीजनक-तावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव तादृशार्थगोचरशक्तिमत्त्वम् । स च धर्मो वह्न्या-दिनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरिव पदार्थान्तरमेव, लाक्षणिकं चाननुभावकमेवेति न तत्र शक्तिः । तन्मते ज्ञानसामान्यस्य मितिमातृविषयकतया घटमान-येत्यादौ मितिमातृविषयकस्यानयनादिरूपसमभिव्याहृतपदार्थान्तरविषय कस्य च घटादिबोधस्य जनकताया घटादिपदे सत्त्वेऽपि न तस्य मितिमातृ वाचकत्वमानयनादिवाचकत्वं च तद्विषयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितज-नकत्वस्यैव तद्वाचकत्वरूपत्वात् मितिमातृविषयताया ज्ञानसामान्यसाम-ग्रीप्रयोज्यायाः पदजन्यतावच्छेदकत्वाभावात्— । आनयनादिविषयता-याश्च पदान्तरजन्यतावच्छेदकत्वेन घटादिपदजन्यतावच्छेदकत्वाभावात्। तद्विषयत्वावच्छिन्नेत्यत्रावच्छेदकत्वं 'साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपित-त्वाविशेषणतया ग्राह्यम् । तेन घटादिपदानां साक्षात्परम्परया वा कार्यत्व विषयतानिरूपितघटादिविषयकत्वावच्छिन्नजनकत्वेऽपि न कार्यतावाच कत्वम् ॥ न च कार्यानुकूलशक्तेः स्वरूपसत्त्या एव कार्यानुकूलतया पदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधे च ज्ञाततयोपयोगिनोऽर्थे पदस्य वृत्तिरूप शक्त्यन्तरस्य स्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् । दाहादिरूपकार्येवह्न्या-दिनिष्ठशक्तेः स्वरूपसत्त्या एवोपयोगित्वेऽपि शाब्दबोधानुकूलशक्तेः शाब्दबोधे पदार्थोपस्थितौ च ज्ञातोपयोगित्वोपगमे बाधकाभावात् ॥ न चातीतानागतपदज्ञानादपि शाब्दबोधोत्पत्त्या पदानामहेतुत्वेन न तत्र हेतुतावच्छेदकशक्तिसंभव इति वाच्यम् । तन्मते पदानां नित्यत्वात् तद्विषयकबोधजनकतावच्छेदकधर्मवज्ज्ञानाविषयत्वं वा तच्छक्तत्वमिति । एवं तन्मते तात्पर्यविषयत्वमपि न तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम्, वेदस्या पौरुषेयत्वेन तात्पर्यानुपपत्तेः ॥ न च वेदे स्वतन्त्रवक्तुरभावेऽपि परतन्त्र वक्तॄणामध्यापकादीनां सत्त्वात्तदीयेच्छामादाय तात्पर्योपपत्तिरिति वा-च्यम् । अर्थज्ञानशून्याध्यापकोच्चरितवेदाच्छाब्दबोधाभावप्रसङ्गात्,

अयमध्यापकोऽव्युत्पन्नइति विशेषदर्शनदशायामपि बोधोत्पत्त्या तत्र तात्पर्यस्यासंभवात् । किन्तु तदितरप्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वे सति तद्विषयकबोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव तात्पर्यम् । अत्र लवणानयनपरस्य सैन्धवमानयेति वाक्यस्य अश्वसंसर्गपरत्ववारणाय सत्यन्तम् । बुबोधयिषाशून्यशुकाद्युच्चरितघटमानयेत्यादिवाक्यस्य पटादिपरत्ववारणाय विशेष्यदलम् । न चोभयप्रतीतीच्छयोच्चरितवाक्येऽव्याप्तिः, तदन्यमात्र प्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वस्य सत्यन्तार्थत्वात् । एवञ्च निरुक्ततात्पर्यस्य निरुक्तशक्तिव्याप्यत्वात्सिद्धे पदानां शक्त्यभावे तात्पर्यमपि न संभवतीति प्राभाकराक्षेपनिरसनाय सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनपरं प्रथमसूत्रं युक्तम् । न च प्राभाकरमते शक्तितात्पर्ययोर्व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेऽपि तदन्यमते तदभावाद्व्याप्यव्यापकभावनिराकरणमात्रेण सिद्धब्रह्मविषयकबोधजनकत्व रूपेष्टसाधनत्वस्य शास्त्रे संभवेन शास्त्रारम्भसंभवादुक्तव्याप्यव्यापक भावमभ्युपगम्य सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनमयुक्तमिति वाच्यम् । प्राभाकर निरुक्तयोरेव शक्तितात्पर्ययोःसिद्धान्ते स्वीकारेण तयोर्व्याप्यव्यापकभावनिराकरणायोगेन सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनावश्यकत्वात् । उक्तं च—बोधकत्वमेव शक्तिरिति श्रीभाष्ये जिज्ञासाधिकरणे "शब्दार्थयोस्संबन्धान्तरादर्शनात्सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्च तेषुतेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति निश्चिन्वन्तीति" ॥ सूचितं च निरुक्तरूपमेवतात्पर्यमिति विवक्षितगुणोपपत्तेरित्यत्र टीकायाम्- "विवक्षितत्वं वक्तुमिच्छाविषयत्वम्, अपौरुषेयवाक्यप्रतिपाद्यगुणानां पुरुषेच्छापूर्वकत्वायोगात्कथं विवक्षितत्वमितिशङ्कायां विवक्षितपदं व्याचष्टे वक्ष्यमाणा इति. विवक्षितानामेव वक्ष्यमाणत्वाद्विवक्षितशब्देन वक्ष्यमाणत्वं लक्ष्यतइत्यर्थः" इति ॥ यत्तु तत्तदर्थविषयकबोधजनकत्वमेव तत्तदर्थे शक्तिरिति न संभवति—तीरादिबोधजनकस्य गङ्गादिपदस्यापि तीरादिशक्तत्वापत्तेः । न च लाक्षणिक पदस्य नानुभावकत्वं, पदार्थोपस्थित्याऽन्यथासिद्धत्वादिति वाच्यम् ।

शक्तस्यापि तुल्यन्यायेनान्यथासिद्ध्यापत्तेः। न चानुभावकतावच्छेदकश क्त्यभावाल्लाक्षणिकस्य नानुभावकत्वम्, किन्तु लक्ष्यार्थान्वितस्वार्थबोधे पदान्तरमेव कारणमिति वाच्यम्। तथा सति गङ्गायां घोषइत्यादौ घोषा दिपदस्यैव तीरान्वितस्वार्थबोधकत्वेन तीरादिबोधजनकतावच्छेदकश- क्तिमत्तया तीरादिवाचकत्वापत्तेः, धूमादिति हेतुवाक्याद्बोधानुपपत्तेश्च, तत्र धूमपदस्य धूमज्ञाने पञ्चम्याश्चज्ञाप्यत्वे लाक्षणिकत्वेन मुख्यार्थक पदाभावात्—इति शक्तिवादे गदाधरेण दूषणमुक्तम्; तन्न, लाक्षणिक पदस्य पदार्थोपस्थित्याऽन्यथासिद्धत्वेऽपि शक्तपदस्य तथाऽन्यथासि द्ध्यभावात्, वृद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहकाले प्रवृत्त्यनुमितशाब्दबोधं प्रति पदज्ञानस्य हेतुतां कल्पयित्वा तस्याम्साक्षादसंभवेन तदुपपादकतया पदार्थोपास्थितेर्द्वारत्वस्य कल्पनात्, व्यापारिकारणतानिर्वाहकेण व्यापारे- ण व्यापारिणोऽन्यथासिद्ध्यसंभवात्। अन्यथा यागकारणतानिर्वाहकेणा प्यपूर्वेण यागस्यान्यथासिद्ध्यापत्तेः। न च लाक्षणिकपदस्य शाब्दबोधा जनकत्वे धूमादित्यादिसर्वलाक्षणिकस्थलीयबोधस्य शाब्दत्वानुपपत्तिः, पदजन्यत्वाभावादिति वाच्यम्। पदप्रयोज्यत्वादेव तदुपपत्तेः। धूमा- दित्यादौ पञ्चम्या एव ज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणा, धूमपदं चालाक्षणिकमेवेति नवीनमतस्यावयवदीधित्यादिसिद्धतया तत्पक्षस्यैव युक्तत्वेन सर्वपदल- क्षणास्थले बोधानभ्युपगमाच्च। अत एवोक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्, "यच्च विषं भुंक्ष्वेत्यादौ सर्वपदलक्षणा दृष्टेति, तच्च विधिप्रत्ययस्यमुख्यार्थत्वा दयुक्तमिति"॥ शतदूषण्यामपि "यत्पुनर्विषं भुंक्ष्वेत्यादिषु सर्वपदलक्षणा दृष्टेति, तदपि न, विषं भुंक्ष्वेत्यस्य प्रतियोगिविशेषसमर्पकस्य तत्रापि मुख्यत्वात्। विषशब्देनैव ह्यनर्थकरभक्ष्यरूढेन भुज्यमाने तस्मिन्ननर्थ हेतुतया निषिद्धतामभिप्रयता भोजननिषेधोप्यभिप्रेतः" इत्युक्तम्॥ न चैवं प्राभाकराणामपि सर्वपदलक्षणा न स्यादिति वाच्यम, इष्टत्वात्। अथैवं प्राभाकराणां सर्पपदलक्षणाभ्युपगमप्रतिपादकश्रीभाष्यविरोधः,

तथाच प्रथमसूत्रे भाष्यम् "तथा च शास्त्रस्थैरभ्युपगम्यते, कार्यवाक्यार्थवादिभिर्लौकिकवाक्येषु सर्वेषां पदानां लक्षणा समाश्रीयते, अपूर्वकार्य एव लिङादेर्मुख्यवृत्तत्वात्, लिङादिभिः क्रियाकार्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते, कार्यान्वितस्वार्थाभिधायिनां चेतरेषांपदानामपूर्वकार्यान्वित एव मुख्योर्थ इति क्रियाकार्यान्वितप्रतिपादनं लाक्षिणिकमेव" इति चेन्न॥ अद्वैतिभिस्सत्यज्ञानादिवाक्येषु सर्वपदलक्षणाव्यवस्थापनाय प्राभाकरानभ्युपगतामपि सर्वपदलक्षणां तदभ्युपगतत्वेन कल्पयित्वा स्वग्रन्थेषु तथा प्रतिपादिततया तद्ग्रन्थार्थानामेव श्रीभाष्येऽनूदितत्वेन तादृशार्थस्य प्राभाकरमतसिद्धतया भाष्यतात्पर्यविरहात् । सूचितं चेदं तथाचाभ्युपगम्यत इत्यस्य व्याख्यानावसरे श्रुतप्रकाशिकायाम् "तथा—सर्वपदलक्षणाया अदोषत्वं. अभ्युपगम्यते, अभ्युपगमहेतु सद्भावादभ्युपगमः फलित इति भावः" इति ॥

यदि च लाक्षणिकपदस्यापि शाब्दबोधजनकत्वं शक्तपदस्येवाभ्युपगम्यते, न चैवं गङ्गापदस्य तीरबोधजनकत्वरूपतीरशक्तत्वापत्तिरिति वाच्यम्, स्वजन्यशक्यार्थस्मृतिजन्यलक्ष्यार्थस्मृतिद्वारैव तत्र गङ्गापदेन तीरबोधाङ्गीकारेण एकमात्रस्मृतिद्वारकबोधजनकत्वाभावात्, अतस्सर्वपदलक्षणास्थलेऽपि बोधस्य शाब्दत्वमुपपद्यते। अत एव "चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्" इत्यत्र श्रीभाष्ये ब्रह्मभिन्नद्रव्यवाचिनां सर्वेषां पदानां स्वस्वार्थशरीरकब्रह्मण्येव शक्तिः स्वस्वार्थेषु तु लक्षणेति व्यवस्थापनेन घटोद्रव्यमित्यादिवाक्येषु सर्वपदलक्षणास्वीकारः सूचितः। एवं च तात्पर्यानुरोधेन शास्त्रस्थानां सर्वपदलक्षणाभ्युपगमः संभवतीति विभाव्यते। तथापि प्राभाकराणां लौकिकवाक्येषु सर्वपदलक्षणाभ्युपगमो न युज्यते ; तन्मते हि स्मारकशक्तिरानुभाविकी शक्तिरिति शक्तिद्वयं पदानां स्वीक्रियते, तत्र घटादिपदानां घटत्वजातौ स्मारकशक्तिः, कार्यान्वितघटादौ चानुभाविकशक्तिः, तत्राद्या घटत्व-

निष्ठविषयत्वावच्छिन्नशाब्दबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वरूपा घटादिपदनिष्ठा घटःकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादिवाक्यघटकपदसाधारणी, द्वितीया च कार्यत्वविषयतानिरूपितघटविषयत्वावच्छिन्नबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतारूपा, घटमानयेत्यादिवाक्यघटकलिङादिपदसमभिव्याहृतद्वितीयान्तघटादिपदनिष्ठा। एवं च यत्र स्मारकशक्तिर्नास्ति तत्र लक्षणया बोधः—यथा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ। आनुभाविकशक्तिविरहे च लक्षणयाऽपि न बोधः। उक्तानुभाविकशक्ते नैयायिकमतसिद्धाकांक्षास्थानीयतया आकांक्षाविरहेण घटःकर्मत्वमित्यादौ बोधाभाववत् कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारव्याप्यानुभाविकशक्त्यभावे शाब्दबोधस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वात्। कार्यताविषयकबोधत्वस्य शाब्दबोधत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नजनकलिङादिपदजन्यकार्यत्वोपस्थित्यभावेन व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्रीविरहात् तादृशशाब्दबोधाभावः ॥

न च—अपूर्वरूपकार्यान्विातार्थ एवानुभाविकीशक्तिरिति तदभावात् क्रियाकार्यान्वितबोधो लक्षणयैवेति—वाच्यम्, आनुभाविकशक्त्यभावस्थलेऽपि बोधाङ्गीकारे घटोऽस्तीति सिद्धार्थपरवाक्येऽपि लक्षणया बोधाङ्गीकारस्य दुर्वारत्वात्। अतोऽपूर्वक्रियाकार्योभयसाधारणकार्यान्वितार्थ एव पदानामानुभाविकीशक्तिः, तदभावे च न शाब्दबोध इत्येव **प्राभाकर सिद्धान्तः ॥**

अत एव क्रियाकार्यघटितार्थ एव गामानयेत्यादिवाक्यस्य वृद्धव्यवहारेणानुभाविकशक्तिग्रहोपपादनं तेषामुपपद्यते, क्रियाकार्यान्विते वाक्यस्यानुभाविकशक्त्यभावे तदुपपादनासाङ्गत्यापत्तेः। अतः **प्राभाकरमते** लौकिकवाक्ये सर्वपदलक्षणोदाहरणमभ्युपगम्यवादमात्रमिति ज्ञेयम् ॥

न चैवं द्रव्यावाचिपदानां तत्तच्छरीरकब्रह्मण्येव शक्तिस्वीकारे तत्तदर्थेषु शक्त्यभावादम्बातातमातुलादिपदानां तत्तदर्थेषु शक्तिग्रहोपपादनं **श्रीभाष्ये** विरुध्यत इति वाच्यम्, "चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्य-

पदेशो भाक्तः” इति **सूत्रस्य** जङ्गमस्थावरविषयस्तेजआदिशब्दस्तेजः प्रभृतिषु **भाक्तः**—लाक्षणिक इत्येकां व्याख्यां कृत्वा लोकविरोधाद्य- नुसन्धानेन **अभाक्त** इति च्छेदं कृत्वा तेजःप्रभृतिशब्दानां ब्रह्मण्यभाक्त त्वपरतया द्वितीयव्याख्यानकरणेन तद्व्याख्यानपक्षे तेजआदिशब्दानां स्वार्थे तच्छरीरकब्रह्मणि च शक्त्यङ्गीकारेण तद्व्याख्यानानुरोधेनैवाम्बा तातमातुलादिपदानां शक्तिग्रहवर्णनोपपत्तेः ।

"शब्द इति चेन्नातःप्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्"

इति **सूत्रमपि** चराचरव्यपाश्रय इति सूत्रस्य द्वितीयव्याख्यानाभि- मतार्थ एव तात्पर्यं ग्राहयति । तत्सूत्रे इन्द्रादिशब्दानामाकृतिविशे- षावच्छिन्नवाचित्वस्य वाचकशब्दज्ञानेन वाच्यार्थं स्मृत्वा तत्सृष्टेश्च प्रतिपादनात् । "स भूरिति व्याहरत्" "स भूमिमसृजत" इत्यादि **श्रुत्या**

"नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनं ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥"

इति **स्मृत्या** च तथा प्रतिपादनात् ॥

न च—लाक्षणिकशब्देन लक्ष्यार्थस्मरणपूर्वकसृष्ट्याऽपि तादृशश्रुत्या- द्युपपत्तिः, एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतया लक्षणासम्बन्धे- नापि स्मरणोपपत्तेरिति—वाच्यम्, लाक्षणिकशब्दस्य नाम रूपं चेति नामशब्देनग्रहणानुपपत्तेः, नामशब्दस्य शक्तपरत्वात्; अतो द्वितीय व्याख्यायामेव निर्भरादम्बातातादिशब्दानां शक्तिग्रहवर्णनोपपत्तिः ॥ वस्तुतः प्रथमव्याख्यानपक्षेऽपि शक्तिग्रहवर्णनमुपपन्नम् । अम्बादिश- ब्दस्य अम्बादिशरीरकपरमात्मनि शक्तिर्नाम-- अम्बादिनिष्ठविषयता- निरूपितपरमात्मनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नशाब्दबोधनिष्ठजन्यतानिरूपित- जनकत्वम् । तद्घटकजन्यतायां वेदान्तश्रवणात्प्रागम्बादिविषयत्वाव- च्छिन्नत्वमात्रं प्रतीयते, वेदान्तश्रवणानन्तरं च तादृशविषयतानिरूपि- तपरमात्मविषयत्वावच्छिन्नत्वमपि प्रतीयत इति पूर्वागृहीतविशेषग्रह-

यत्तु--प्रायशः पुरुषाणां घटमानयेत्यादिवाक्य एव व्युत्पन्नत्वात् तद्वाक्यजन्यबोधे द्वितीयान्तघटादिपदसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वे सिद्धे घटःकर्मत्वमित्यादिवाक्ये व्युत्पन्नानामपि न तादृशवाक्याद्बोधसंभवः, तथासति पुरुषभेदेन कारणताभेदकल्पनापत्तेरिति—**शितिकण्ठनोक्तम्** ॥ **तन्न**—बोधेऽनुभवसिद्धे तन्निर्वाहाय कारणभेदकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य सोढव्यतया गौरवपरिहाराय बोधापलापस्यायुक्तत्वात् । अन्यथा लाक्षणिक स्थलेऽपि बोधाङ्गीकारे लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितेरपि कारणत्वस्य कल्पनीयतया गौरवेण तत्र बोधापलापप्रसङ्गात् । अस्मदुक्तरीत्या निरुक्तानुभाविकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वे पुरुषभेदेन कारणताभेदाभावाच्च । तस्मात् कार्यतावाचकलिङाद्यसमभिव्याहृतवाक्येषु आनुभाविकशक्तिग्रहाभावात्सिद्धपरवाक्येषु न शाब्दबोधसम्भवः ॥

यत्तु सिद्धपरवाक्येष्वपि शाब्दबोधसंभवः, चैत्र पुत्रस्ते जातः इत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं चैत्रस्य मुखविकासादिलिङ्गेन तद्धेतुभूतपुत्रोत्पत्त्यादिप्रियविषयकबोधमनुमाय बालस्तादृशबोधस्योपस्थिततद्वाक्यजन्यत्वमनुमिनोतीति सिद्धपरवाक्येऽपि बालस्यानुभाविकशक्तिग्रहादिति **भाट्टोक्तम्** । **तन्न**—

तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधे हि तत्तदर्थविषयकत्वावच्छिन्नबोधनिष्ठ जन्यतानिरूपितजनकत्वरूपानुभाविकशक्तिज्ञानं कारणम् । न तु सामान्यतश्शाब्दबोधजनकत्वज्ञानं कारणम्, तथासति प्रमेयं कर्मत्वं पश्येति वाक्यस्य प्रमेयाभिन्नकर्मत्वकर्मकदर्शनविषयकबोधजनकत्वेन गृहीतस्य प्रमेयकर्मकदर्शनविषयकबोधजनकत्वप्रसङ्गात् । तथा च पुत्रस्तेजात इति वाक्यस्य मुखविकासादिलिङ्गेन हर्षहेतुभूतार्थविषयकबोधजनकत्वग्रहेऽपि विशिष्य पुत्रोत्पत्तिरूपार्थविषयकबोधजनकत्वरूपानुभाविकशक्तिग्रहो न संभवति । हर्षहेतूनां पुत्रोत्पत्तिभिन्नानामेव कालत्रयवर्तिनामनन्तानां संभवात् । न च तत्काले हेत्वन्तराभावनिश्च-

यात्पुत्रोत्पत्तिरूपहर्षहेतुविशेषनिश्चयस्संभवतीति वाच्यम् । तावताऽपि सुलग्न–सुखप्रसव–पित्राद्यनिष्टाभाव–भाविसमृद्ध्यादीनां बहूनां हेतूनां सत्त्वात् ॥ एतेन--नायं सर्पो रज्जुरेषेति वाक्ये निष्कम्पगात्रत्वलिङ्गेन भयाभावानुमित्यैतद्धेतुभूतसर्पभेदादिविषयकबोधजनकत्वग्रहस्संभवतीति निरस्तम् ॥ तादृशवाक्ये निष्कम्पगात्रत्वलिङ्गेन भयाभावहेतुभूतार्थविषयकबोधजनकत्वग्रहसंभवेऽपि सर्पभेदादिभिन्नानामनन्तानां सत्त्वेन[1] तादृशग्रहासम्भवात् ॥

यदपि—केनचित् कः कूजतीति पृष्टे पिकः कूजतीत्यन्येनोत्तरिते प्रश्नघटकपदानां शक्तिग्रहवतःउत्तरघटकपिकपदमात्रशक्तिज्ञानशून्यस्य कूजन्तं पक्षिविशेषं पश्यतः पुरोवर्तिपक्षिविशेषे पिकपदस्य शक्तिग्रहो जायते । एवं काष्ठकरणकपाकं पश्यतः काष्ठपदशक्तिग्रहशून्यस्य पुरुषस्य काष्ठैः पचतीति वाक्यात्पुरोवृत्तिपाककरणपदार्थे काष्ठपदशक्तिग्रहो जायते, इति सिद्धार्थेऽपि प्रसिद्धपदसान्निध्येन शक्तिग्रहाद्बोधोपपत्तिरिति—**नैयायिकोक्तं**॥ **तदपिन**--प्रसिद्धपदसान्निध्येन शक्तिग्रहो हि न पदसामान्यशक्तिज्ञानशून्यस्य पुरुषस्य जायते । किं तु कतिपयपदशक्तिग्रहवत एव । तथा च तत्र पदान्तरशक्तिग्रहस्य वृद्धव्यवहारेण कार्यार्थ एव वाच्यतया तत्समभिव्याहृतपिकपदादीनामपि न सिद्धार्थे शक्तिग्रह इति ॥

यदपि--पदानां कार्यार्थपरत्वस्य सकलपदानुगतस्यैकस्याभावात्कार्यार्थपरत्वं पदानामयुक्तम् । कार्यार्थपरत्वं नाम--कार्यरूपार्थाभिधायित्वम्, उत कार्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वं, कारकान्वितस्वार्थाभिधायित्वं वा? नाद्यः, घटमानयेत्यादौ घटादिपदस्य कार्याभिधायित्वाभावेन व्यभिचारात् । न द्वितीयः, लिङादौ व्यभिचारात् तस्य कार्याभिधायित्वेन कार्यान्वितार्थाभिधायित्वाभावात् । न तृतीयः, कार-

१. (पा.) संभवेन विशिष्य सर्पभेदविषयकबोधजनकत्वग्रहासंभवात्.

कपदेषु व्यभिचारात् । तस्मादन्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वमेव पदानामनुगतमिति तदेव युक्तमभ्युपगन्तुमिति—**वाचस्पतिनोक्तम्** ॥**तदयुक्तम्**—कार्यरूपार्थाभिधायित्वस्य कार्यत्वविषयित्वावच्छिन्नशाब्दबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतारूपत्वे घटादिपदे व्यभिचाराभावात् । कार्यत्वविषयितानिरूपितघटादिविषयित्वावच्छिन्नजनके घटादिपदे कार्यत्वविषयत्वावच्छिन्नजनकत्वस्याक्षतत्वात्, कार्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वस्य कार्यत्वघटितार्थाभिधायित्वरूपत्वे द्वितीयपक्षेऽपि दोषाभावात् । कार्यत्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वरूपस्य कार्यत्वघटितत्वस्य कार्यत्वेऽपि सत्त्वेन तदभिधायिलिङ्गादौ व्यभिचाराप्रसक्तेः कारकान्वितत्वस्य कारकघटितत्वरूपस्य कारकसाधारणत्वेन कारकपदे व्यभिचाराभावात् तृतीयपक्षस्याप्यदुष्टत्वात् । तस्मात्कार्यार्थ एव शक्तितात्पर्ययोस्सत्त्वात् सिद्धार्थविषयकबोधजनकत्वं न संभवतीति वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्याभावाद्विचारो न युक्तः— इति वदन्ति ॥ * * *

अत्रोच्यते—प्रथमं वृद्धव्यवहारेणैव शक्तिग्रह इत्ययुक्तम् । चेष्टात्वस्य प्रवृत्तिजन्यत्वव्याप्यत्वं प्रवृत्तित्वस्य कार्यताज्ञानजन्यत्वव्याप्यत्वं च जानत एव उक्तरीत्या व्यवहारेण शक्तिग्रहसंभवेऽपि तच्छून्यस्य बालस्य तेन शक्तिग्रहायोगात् ॥ न च स्वीयचेष्टासु बहुशः प्रवृत्तिपूर्वकत्वस्य स्वीयप्रवृत्तिषु बहुशः कार्यताज्ञानपूर्वकत्वस्य च दर्शनेन व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसहचारज्ञानसत्त्वेन बालस्यापि व्याप्तिज्ञानं संभवतीति वाच्यम् ॥ एवमपि गामानयेतिवाक्ये सामान्यतस्तद्वाक्यानन्तरकालीनक्रियाहेतुभूतकार्यताज्ञानजनकत्वग्रहसंभवेऽपि विशिष्य गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानहेतुत्वग्रहासंभवात्, तादृशवाक्यप्रयोगानन्तरं गवानयनात्पूर्वमेव आसनादुत्थानोत्तरीयाच्छादन—दण्डग्रहण—यादृच्छिकसंभाषण—गमनाद्यवान्तरव्यापाराणां बहूनां प्रयोज्यवृद्धगतानामुपलम्भात् ॥

---

१. प्रवृत्तिद्वारेत्यर्थः.

न च तादृशवाक्यप्रयोगानन्तरं व्यापारान्तराणामनियमात् गवानयनस्य नियतत्वात् तत्तद्विशेष्यककार्यताज्ञानहेतुत्वं विशिष्य तद्वाक्ये गृहीतुं शक्यत इति वाच्यम् । एवमपि--गां सन्दर्शय, गां पुरतःस्थापय, गां देहीत्यर्थान्तरपरत्वशङ्कासंभवेन विशिष्य गवानयनकार्यताबोधजनकत्वग्रहासंभवात् ॥

यदिच--बहुभिः प्रयोगैरर्थान्तरपरत्वशङ्कावारणपूर्वकं गवानयनहेतुत्व निश्चयस्संभवतीति-विभाव्यते । तदा 'चैत्र पुत्रस्ते जातः', 'नायं सर्पः' इत्यादिवाक्येषु प्रीत्यभीत्यादिलिङ्गेन विवक्षितार्थबोधहेतुत्वग्रहसंभवात् सिद्धे व्युत्पत्तिरनिवार्या, तत्रापि बहुभिः प्रयोगैरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तरनिराससंभवात् ॥ किं चोक्तरीत्या वृद्धव्यवहारेण पदानां यादृच्छिक व्युत्पत्तिवर्णनं लोकानुभवविरुद्धं । बालस्य स्वयंव्युत्पत्त्यक्षमतादशायां वृद्धैरुपाध्यायादिभिरेनं व्युत्पादयितुं श्रद्धातिशयदर्शनात्, व्युत्पत्तिक्षमतादशायां उपेक्षकत्वायोगाद्यादृच्छिकवृद्धव्यववहारेणानन्तशब्दानां व्युत्पत्त्यनुपपत्तेश्च, प्रथमत एवाक्षरग्रहणाद्युपयोगिशिक्षादर्शनाच्च । तस्मात्प्रथमतो बुद्धिपूर्विकैव व्युत्पत्तिः ॥

तथा च भाष्यम्—"एवं किल बालाः शब्दार्थसम्बन्धमवधारयन्ति--माता पितृप्रभृतिभिरम्बातातमातुलादीन् शशिपशुनरमृगपक्षिसर्पादींश्च 'एनमवेहि', 'इमं चावधारय' इत्यभिप्रायेणाङ्गुल्यानिर्दिश्य निर्दिश्य तैस्तैश्शब्दैस्तेषुतेष्वर्थेषु बहुशःशिक्षिताः शनैश्शनैस्तैस्तैरेवशब्दैस्तेषुतेष्वर्थेषु स्वात्मनां बुद्ध्युत्पत्ति दृष्ट्वा शब्दार्थयोस्सम्बन्धान्तरादर्शनात्सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्च तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति निश्चिन्वन्ति"– इति ॥

अत्र टीका—"अम्बातातप्रभृतिस्सप्रतियोगिकश्शब्दगणः, शशिपशुप्रभृतिरप्रतियोगिकश्शब्दगण इति विभागः । असम्बन्धिशब्दव्युत्पत्तेः पूर्वमेवाम्बादिशब्दव्युत्पत्तिर्दृश्यते, सा च त्वदभिमतशब्दार्थ

संबन्धग्रहणे तु नोपपद्यते, नहि कञ्चित्प्रति पिताऽन्यस्यापि पिताभवति, तस्माद्व्युत्पित्सोर्मातापित्रादिषु अन्यैस्तत्तच्छब्दप्रयोगासंभवात्प्रथममम्बादिशब्दार्थव्युत्पत्तिस्त्वन्मते न संभवति । अतो बुद्धिपूर्विकैव प्रथमव्युत्पत्तिरिति ज्ञापनार्थं कोटिद्वयं शब्देषु दर्शितम् । याहच्छिकवृद्धव्यवहारेणानन्तशब्दव्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च,सर्वलोकसंप्रतिपन्नव्युत्पत्तिप्रकारापह्नवश्च। (एनमवेहि इमंचावधारयेति) एनं--बोधकशब्दं, इमंबोध्यमर्थं च, अवेहीत्यर्थः। बहुशइति–यावदङ्गुलिनिर्देशशब्दप्रयोगसाहचर्यदर्शनजनितवासनाभूयस्त्वोदयेन स्वयमेव तत्तदर्थेषु तत्तच्छब्दान्प्रयोक्तुमर्थमात्रदर्शनेन शब्दं स्मर्तुं शब्दमात्रश्रवणेनार्थं स्मर्तुं च क्षमा भवन्ति तावदित्यर्थः" इति ॥

नन्वङ्गुलिनिर्देशपूर्वकेणेयमम्बेतिवाक्येन जायमानमम्बादिपदस्य पुरोवर्तिनि शक्तिज्ञानं न तावत्प्रत्यक्षं शक्तेः प्रत्यक्षायोगात्, नाप्यनुमितिः लिङ्गाभावात्, नापि शाब्दबोधरूपं पदसामान्यशक्तिग्रहशून्यस्य बालस्य इयमम्बेतिवाक्यघटकपदानामपि शक्तिज्ञानाभावात् तद्वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तेः, नापिस्मरणं समानविषयकानुभवजन्यसंस्कारविरहादिति चेत्—

अत्रवदन्ति–शाब्दबोधो हि द्विविधः--पदवृत्त्युपस्थापितपदार्थानां संसर्गावगाही प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरोपस्थापितानामर्थानां संसर्गावगाही चेति–तत्र प्रथमबोधः सर्वमते प्रसिद्धः, द्वितीयबोधस्तु भाट्टमते स्वीक्रियते ॥ उक्तं च **वाक्याधिकरणे भाट्टैः**–

"पश्यतःश्वैतिमं रूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरविक्षेपशब्दं च श्वेताश्वो धावतीति धीः ।
दृष्टा वाक्याविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्वचित्" इति ॥

शबरभाष्येऽप्युक्तं–"अन्तरेणापि पदं शुक्लादेरन्वयधीः" इति.
इदं च **न्यायरत्ने** व्याख्यातं–अश्वत्वाद्युपलक्षितं श्वेतं पश्यन् तत्प्रदेशे

हेषाशब्देनाश्वं खुरशब्देन गमनं चानुमिनोति-इति। अनुपलब्धिप्रमाणेन तत्प्रदेशे श्वेतत्वाद्यन्वययोग्यवस्त्वन्तरस्यानुपपन्नत्वं जानन् पुरुषः कल्पयति-श्वेतत्वादीनामन्यान्वयसाकांक्षाणां मिथोऽन्वयं विनाऽनुपपन्नत्वधीसहकृतं साकांक्षाणां मिथोऽन्वययोग्यत्वधीसहकृतं च श्वेतत्वादीनां ज्ञानं मिथोऽन्वयधीकरणमिति ॥

न च—घटमानयेत्यादौ पदानां समभिव्याहारज्ञानस्यापि कारणत्वेन क्लृप्ततया तदभावे कथं शाब्दबोधः, अतस्तत्र श्वेतो धावतीति वाक्यकल्पनावश्यकत्वात् पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दधीहेतुत्वात् इयमम्बेत्यादौ न शाब्दबोधसंभव इति—वाच्यम् । पर्यायपदान्तरजन्यबोधे व्यभिचारवारणाय समभिव्याहारजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया तदनुत्तरबोधे तस्य कारणताविरहेण वाक्यकल्पनस्यैव विफलत्वात् ॥ एवमनुपपत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकमपि तदुत्तरबोधत्वम् । अतो वाक्यजन्यबोधस्थले तदसत्त्वेऽपि न क्षतिः ॥ न च— वाक्याजन्यबोधस्थलेऽनुपपत्तिज्ञानकल्पनापेक्षया वाक्यकल्पनमुचितमिति— वाच्यम्, नानावर्णघटितपदानां कल्पनापेक्षया एकस्यानुपपत्तिज्ञानस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात् ॥ संभवति च—श्वेतत्वं तद्देशदृश्यमानमश्वान्यासंसर्गित्वेन प्रतीयमानमश्वसंसर्गित्वं विनाऽनुपपन्नमिति — धीः। एवं धावनेऽप्यनुपपत्तिर्बोध्या ॥

श्रीभाष्येऽपि शब्दार्थयोस्संबन्धान्तरादर्शनादित्यनुपपत्तिज्ञानमुक्तं, संबन्धान्तरानुपपत्तिज्ञानादित्यर्थः। तथा च श्रावणप्रत्यक्षोपस्थिताम्बादिशब्दचाक्षुषप्रत्यक्षोपस्थितपुरोवर्तिपदार्थयोः संबन्धावगाहिवाक्यजन्य बोधरूपमेव शक्तिज्ञानं प्रथमतो जायत इति श्रीभाष्येऽनुपपत्तिज्ञानोक्त्या प्रात्याक्षिकोपस्थितिजन्यबोधरूपं शक्तिज्ञानमिति सूच्यते ॥ **श्रुतप्रकाशिकायामपि** भाट्टोदाहृतस्य पुत्रजन्मवाक्ये शक्तिग्रहस्य पूर्वपक्षिणा दूषितस्य सिद्धान्ते व्यवस्थापनात् भाट्टाभिमतबोधरूपमियमम्बेत्यादि-

शक्तिज्ञानमित्यवगम्यते ॥ **पाराशर्यविजये** "प्राभाकरमतरीत्या पूर्वपक्षः, भाट्टरीत्या सिद्धान्तः" इत्युक्तत्वादुक्तबोधात्मकमेव शक्तिज्ञानमिति व्यज्यत इति॥

वेदान्ताचार्यास्तु—इयमम्बेत्यादिवाक्यात् न शाब्दबोधरूपं शक्तिज्ञानं येन पदवृत्तिज्ञानापेक्षा स्यात्, किन्तु स्मरणरूपं जन्मान्तरीयसंस्कारजन्यम् । तत्र चाङ्गुलीनिर्देशपूर्वकाम्बादिपदप्रयोगस्योद्बोधकाविधया हेतुत्वात् तद्वाक्यात्सिद्धे शक्तिग्रहोपपत्तिः ॥ न च जन्मान्तरीयानुभवजन्यसंस्कारस्यैतज्जन्मन्युद्बोधकवशात् स्मरणमासिद्धमिति वाच्यम् । बालकस्य स्तन्यपानादौ प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तद्गतेष्टसाधनत्वांशे जीवनादृष्टरूपोद्बोधकवशाज्जन्मान्तरीयानुभवजन्यसंस्कारजन्यस्मरणस्य सर्ववादिसिद्धत्वात्, शिल्पसङ्गीतादौ केषांचिदनायासेन विशदज्ञानोत्पत्तिदर्शनेन तत्र जन्मान्तरीयसंस्कारकल्पनावश्यकत्वात्, गजविहगादीनामाधोरणाद्यैः क्रियमाणशिक्षाविशेषेण सिद्धार्थेऽपि कतिपयपदानां शक्तिग्रहोपपत्तिदर्शनाच्च । "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च" इति श्रुत्या विद्याकर्मणोरिव पूर्वप्रज्ञाशब्दितजन्मान्तरीयसंस्कारस्यानुवृत्तिबोधनाच्च ॥ तस्मात्पदसामान्यशक्तिज्ञानशून्यस्योक्तवाक्याज्जन्मान्तरीयसंस्कारजन्यस्मरणरूपं शक्तिज्ञानं जायते—**इत्याहुः** ॥

न चोक्तस्थलेऽम्बादिपदस्य सिद्धार्थे स्मारकशक्त्युपपादनेऽप्यानुभाविकशक्त्यभावेन सिद्धपरवाक्यानामबोधकत्वमिति वदतां प्राभाकराणां मतनिरासो न संभवतीति वाच्यम् । तत्र स्मारकशक्तेरिव आनुभाविकशक्तेरपि गृहीतत्वात्, **श्रीभाष्येऽपि** "तैस्तैश्शब्दैस्तेषुतेष्वर्थेषुबहुशश्शिक्षिताः" इत्यनेन स्मारकशक्तेः, "तैस्तैरेवशब्दैस्तेषुतेष्वर्थेषु स्वात्मनां बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा" इत्यनेन आनुभाविकशक्तेश्च ग्रहस्य प्रतिपादनात्॥

ननु—उक्तरीत्या अम्बादिपदानां पुरोवृत्तिव्यक्तिविशेषे शक्तिग्रहोपपादनेऽप्यन्वयांशे तदनुपपादनात् अन्विताभिधानस्य सिद्धान्त-

सिद्धस्य भङ्गप्रसङ्गः । अन्वयेऽपि पदानां शक्तिर्हि अन्विताभिधानं ।
उक्तं च **श्रुतप्रकाशिकायां**—"शब्देनान्वयपर्यन्ताभिधानं ह्यन्विताभिधा
नं" इति। एवञ्च—अन्विताभिधानपक्षे इतरान्वितो घटो घटपदवाच्यः इ-
त्येतादृशमेव शक्तिज्ञानं शाब्दबोधप्रयोजकं, घटो घटपदवाच्यइत्याका-
रकस्य अन्वयानन्तर्भावेण शक्तिज्ञानस्य तथात्वे च शक्तिग्रहाविषय-
तया पदार्थसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तेः। न च-इतरान्वितघटस्य
वाक्यप्रतिपाद्यतया शाब्दबोधात्प्राक् शक्तिग्रह एव दुर्घटोऽनुपस्थितत्वा-
दिति-वाच्यम्। विशेषतः पदार्थान्तरघटितस्य तदन्वितघटादिरूपवाक्या-
र्थस्य प्रागनुपस्थितावपि इतरपदार्थत्वादिरूपसामान्यधर्मप्रकारेण तद्घटि-
तस्य तदन्वितघटादेः प्रागुपस्थितिसम्भवेन तत्र शक्तिग्रहस्य सुघटत्वात्॥
वस्तुतस्तु—पदार्थान्तरमनन्तर्भाव्य केवलान्वयांशान्तर्भावेण शक्तिग्र-
हस्य अन्वितघटोघटपदवाच्यइत्याकारकस्य शाब्दधीप्रयोजकता उपे-
यते। पदार्थान्तरस्य पदान्तरलभ्यतया तदंशान्तर्भावेण शक्तिग्रहस्या-
नुपयुक्तत्वात्॥ न च—अन्वयस्य पदवाच्यत्वे तदंशे शक्तिग्रहस्य शाब्द-
बोधोपयोगित्वे मानाभाव इति—वाच्यम्। तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृ-
त्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिहेतुतायास्सामान्यत एव क्लृप्ततया वृत्तिज्ञाना-
त्तदनुपस्थितौ तस्य शाब्दबोधविषयत्वासम्भवात्, अन्वयांशे शक्तिग्रह-
स्यापि शाब्दबोधे ऽपेक्षणीयत्वात्, संसर्गत्वभिन्नविषयतायास्तादृशो-
पस्थितिजन्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्। तथाच अम्बादिपदस्यान्वयां-
शानन्तर्भावेण शक्तिग्रहवर्णनमसङ्गतम्—इति॥ * *

अत्रकेचित्—अभिहितान्वयपक्ष एव सिद्धान्तसिद्धः। तत्पक्षे संस-
र्गस्य तत्तत्पदसमभिव्याहाररूपवाक्यादेव भानाङ्गीकारेण तत्रशक्तिग्रहा
नपेक्षणात्। अन्वये शक्त्यङ्गीकारेऽप्यभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकप-
दसमाभिव्याहारज्ञानस्य भेदान्वयबोधे च तत्तत्पदसमभिव्याहारज्ञानस्य

---

१. (पा.) पुरस्कारेण.

कारणत्वात् । अन्यथा नीलोघट इत्यादावभेदसंसर्गभानानिर्वाहात्तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तम् । न च—वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ संसर्गताभिन्नत्वनिवेशे गौरवमिति—वाच्यम् ॥ शक्तिलक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्योः परस्परजन्यबोधे व्यभिचारवारणाय तत्तत्कारणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया तत्पदानुपस्थितस्य संसर्गस्य शाब्दबोधोपगमे व्यभिचाराप्रसक्तेः संसर्गताभिन्नत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटावनिवेशात् । समभिव्याहारेणैव संसर्गताभानं च **भाष्यकृतामिष्टम्** ॥

तथा च **वेदार्थसंग्रहे**—

"एवं बोधकानां पदसङ्घातानां संसर्गविशेषबोधनेन वाक्यशब्दाभिधेयानामुच्चारणक्रमो यत्र पुरुषबुद्धिपूर्वकः" इत्युक्तम् । तथा तत्रैव "प्रकृतिप्रत्ययरूपेण पदस्यैव अनेकविशेषगर्भत्वादनेकपदार्थसंसर्गबोधकत्वाच्चवाक्यस्य"—इति ॥

भाष्येऽपि—

"शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यं, पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वम्, प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थबोधपरत्वमवर्जनीयम् । पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः । पदसङ्घातरूपस्य वाक्यस्य अनेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन"— इत्युक्तम् ॥

तथा **वेदार्थसंग्रहे**—

सिद्धवस्तुषु शक्तिग्रहमुपपाद्य—"एवमेव सर्वपदानां स्वार्थाभिधायित्वं सङ्घातविशेषाणां च यथावस्थितसंसर्गविशेषबोधकत्वं च जानाति"— इत्युक्तम् ॥

तस्मात् संसर्गबोधे समभिव्याहाररूपवाक्यज्ञानस्य कारणत्वेन पदशक्तिग्रहानपेक्षणात् तदन्वयांशे शक्तिग्रहानुपपादनेऽपि न क्षतिः—**इति वदन्ति** ॥ * * * *

वस्तुतस्तु—अन्विताभिधानपक्ष एव युक्तः। सिद्धान्ते शक्तेर्बोधजनकत्वरूपत्वेन घटादिपदानां घटत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयतात्वावच्छिन्नबोधजनकत्वस्यैव अन्विताभिधानरूपत्वेन तस्य पदे निषेद्धुमशक्यत्वात्॥ न च—समभिव्याहारज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावेव सांसर्गिकाविषयतानिवेशात्पदजन्यतावच्छेदके तदनिवेशात् घटादिविषयकत्वावच्छिन्नबोधं प्रत्येव घटादिपदस्य कारणत्वान्नान्विताभिधानम्—इति वाच्यम्। समभिव्याहारजन्यतावच्छेदकस्य पदजन्यतावच्छेदकत्वाभावे घटादिविषयत्वस्यापि तदनुपपत्त्या घटादावपि शक्त्यासिद्धिप्रसङ्गात्। परामर्शत्वादेरनुमित्यादिकरणतावच्छेदकघटकतयाव्याप्तिज्ञानत्वादेरिव प्रथमान्तनीलादिपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटपदत्वादिरूपकारणतावच्छेदकघटकतया घटपदत्वादेरप्यन्यथासिद्धत्वात्॥

अथ— स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राचीनमते वह्निव्याप्तिज्ञानत्वादिना वह्न्यनुमिताविव घटादिपदज्ञानत्वेन घटादिविषयत्वावच्छिन्नशाब्दबोधहेतुत्वमिति चेत्, तर्हि— घटादिविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयत्वावच्छिन्नशाब्दबोधहेतुत्वमेव पदस्य युक्तम्, तादृशसांसर्गिकविषयत्वावच्छिन्नबोधं प्रत्येव अन्वयव्यतिरेकज्ञानात्। 'नीलो घटः,' 'घटमानय,' इत्यादौ घटपदस्यान्वये तादृशशाब्दबोधस्यान्वयः, तदभावे अवश्यं तदभावः—इति॥ वस्तुतो घटमानयेत्यादौ अम्पदपूर्वघटपदज्ञानस्य शाब्दबोधे साक्षात्कारणत्वं केवलघटपदज्ञानस्य स्वजन्योपस्थितिद्वारा कारणत्वमिति कारणताद्वयं न युक्तम्। गौरवात्। 'घटः कर्मत्वं,' इत्यादिपदजन्योपस्थितिसहिताद्घटमानयेतिवाक्याद्बोधापत्तेः॥ किन्तु अम्पूर्वघटादिपदज्ञानस्य स्वजन्योपस्थितिद्वारा एकमेव हेतुत्वम्। एवञ्च तादृशाकांक्षाजन्यतावच्छेदककोटौ सांसर्गिकविषयतानिवेशनस्य सर्वमतसिद्धतया अन्विताभिधानं दुर्वारम्॥

एवं च—अभिहितान्वयपक्षे केवलघटादिविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति स्वजन्योपस्थितिद्वारा घटादिपदज्ञानस्यैकं हेतुत्वम् । आकांक्षा ज्ञानस्य च साक्षाच्छाब्दबोधे अपरं हेतुत्वम् । सांसर्गिकविषयताभिन्न विषयताया उपस्थितिजन्यतावच्छेदकत्वञ्चेति—त्रयं कल्पनीयम् ॥

अन्विताभिधानपक्षे च—आकांक्षाभिधानवत्पदज्ञानस्य घटादिविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रति—एकमेव हेतुत्वमिति लाघवम् ॥

तथा चोक्तं श्रुतप्रकाशिकायां ।

"अभिहितान्वयपक्षे—अर्थानांपरस्परान्वयबोधनयोग्यत्वं, शब्दानां स्वार्थबोधनशक्तिः, शब्दैरपि परस्परान्वययोग्यत्वेनार्थाभिधानमिति—त्रयं कल्पनीयम् । अन्विताभिधानपक्षे तु—शब्दानां स्वार्थबोधनशक्तेरेवान्वयपर्यन्तत्वाभ्युपगमात्कल्पनालाघवमस्तीति सएवात्र स्वीक्रियते"—इति ॥

अर्थानां—पदोपस्थापितानां, अर्थोपस्थितीनामिति यावत् । अन्वयबोधनयोग्यत्वं— सांसर्गिकविषयताघटितधर्मावच्छिन्नजनकाकांक्षाज्ञानसहकृतत्वम् , स्वयं तादृशधर्मावच्छिन्नजनकत्वाभावः, सांसर्गिकविषयता भिन्नविषयत्वावच्छिन्नशाब्दबोधजनकत्वमिति यावत् ॥

शब्दानां स्वार्थबोधनशक्तिः—घटादिविषयत्वावच्छिन्नबोधं प्रति स्वजन्योपस्थितिद्वारा पदानां कारणत्वम् ॥ शब्दैरपि परस्परान्वययोग्यत्वेनअभिधानम्—घटादिविषयतानिरूपितसांसर्गिकाविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्याकांक्षाज्ञानस्य हेतुत्वमिति—त्रितयं कल्पनीयमित्यर्थः ॥

न च—शक्तिलक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्योः परस्परजन्यबोधे व्यभिचारवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेन व्यभिचाराभावात् सांसर्गिकविषयताभेदो न निवेश्य इति—वाच्यम् । एकोपस्थितिद्वारक-

बोधजनकत्वोपस्थितिद्वयद्वारकबोधजनकत्वरूपयोः शक्तिलक्षणयोरुप-स्थितिद्वारकबोधजनकतात्वेन अनुगमसम्भवेन तज्जन्योपस्थित्योरनुगत रूपेणैककारणतासम्भवेन व्यभिचाराप्रसक्त्या अव्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदके अनिवेशेन सांसर्गिकविषयताभेदनिवेशावश्यकत्वात्। शक्तिलक्षणयोरेकोपस्थित्युपस्थितिद्वयघटितशाब्दबोधजनकतारूपत्वं, उक्तरूपेणानुगमश्च **तत्वरत्नाकरे** प्रतिपादितः—

"अभिधानाभिधेयत्वमतश्शब्दार्थयोस्स्थितम्।
सम्बन्धोऽत्राभिधा द्वेधा बोध्यमुख्यजघन्यतः ॥
अभिधाऽर्थावगत्यात्मा शब्दं व्यापारयिष्यतः।
शब्दशक्तिनिमित्ता सा स्वार्थे मुख्याऽभिधीयते ॥
स्वार्थाभिधानद्वाराऽन्या जघन्याऽर्थान्तरे मता ॥" इति ॥

शब्दं व्यापारयिष्यतः—शृण्वतः पुरुषस्य, अर्थावगत्यात्मा—अर्थबोध जनकत्वं, **अभिधे**त्यर्थः। एवञ्च—अभिहितान्वयवादे गौरवात् अन्विता-भिधानमतमेव सम्प्रदायसिद्धम्।

उक्तं च—**आगमप्रामाण्ये**—

"अवश्याश्रयणीयेयमन्वितार्थाभिधायिता" ॥

इत्यारभ्य

"तस्मादाकांक्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसङ्गते।
स्वार्थे पदानां व्युत्पत्तिरास्थेया सर्ववादिभिः ॥" —इति ॥

तत्वरत्नाकरेऽपि—

"षड्भिः प्रतीतिप्रमुखोपपत्तिभि
निर्धूतचोद्याभिरिहान्विताभिधा।
सिद्धा पदैर्नाभिहितान्वयस्थिति
र्विपर्ययादित्यखिलं समञ्जसम् ॥"— इति ॥

वेदार्थसंग्रहेऽपि—

"शोधकेष्वपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिषु सामानाधिकरण्य व्युत्पत्तिसिद्धानेकगुण विशिष्टैकार्थाभिधानमविरुद्धमिति सर्वगुण विशिष्टं ब्रह्मैवाभिधीयते।"—इति ॥

अत्रैवापूर्वभङ्गे -

" समभिव्याहृतपदान्तरवाच्यान्वययोग्यमेवेतरपदप्रतिपाद्य मिति अन्विताभिधायिपदसङ्घातरूपवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव प्रतीयते"— इति ॥

श्रीभाष्येऽपि —नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणे—

'यद्यपि वेद, उपासीत, इत्यादयश्शब्दाः प्रत्ययावृत्त्यभिधायिनः। प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषयाः, तथापि तत्तत्प्रकरणोदितजगदेककारणत्वापहतपाप्मत्वादिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावृत्त्यवबोधिनः। प्रत्ययावृत्तिरूपा विद्या भिन्दन्ति'—इति ॥

सूत्रकारस्यापि- अन्विताभिधानमेवेष्टम्। भिन्नधर्मावच्छिन्नबोधकशब्दभेदाद्विद्याभेदसमर्थनात्। अभिहितान्वयपक्षे वेद, उपासीत, इत्यादीनां भक्तित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वेन शब्दभेदाभावेन तदसङ्गतेः। अन्विताभिधानपक्षे च तत्तद्गुणवाचकपदसमभिव्याहृतब्रह्मपदसमभिव्याहृतोपासिधातुत्वेन तत्तद्गुणविशिष्टब्रह्मविषयकोपासनत्वावच्छिन्नबोधजनकत्वेन भिन्नधर्मावच्छिन्नशक्तिभेदरूपशब्दभेदसत्त्वात् नानाशब्दादि भेदादित्युपपद्यते ॥

नन्वेवं-घटादिपदानामपि नानार्थत्वापत्तिः, शुक्लनीलरक्तादिपदसमभिव्याहृतघटादिपदत्वेन नानाधर्मावच्छिन्नबोधकत्वात्। न च—नीलादिपदसमभिव्याहृतघटादिपदत्वेन सामान्यकारणताऽप्यस्ति, यद्विशेषयोरिति न्यायात्; एवञ्च पदान्तरसमभिव्याहारानवच्छिन्ननानाधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेव नानार्थत्वमिति न घटादिपदस्य नानार्थत्वप्रसङ्गः, हर्यादिपदस्य

तु केवलहरिपदत्वेनैव विष्णुत्वेन्द्रत्वादिनानाधर्मावच्छिन्नबोधकत्वात् नानार्थत्वमिति—वाच्यम् । तथा सति पदान्तरसमभिव्याहारानवच्छिन्न-बोधजनकत्वमेव शक्तिरिति वेदोपासीतेत्यादीनां पदान्तरसमभिव्या-हारानवच्छिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नबोधकत्वाभावात् शब्दभेदानुपपत्तिः । एवमुक्तसामान्यकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदककोटौ सांसर्गिकविषय-ताया अनिवेशादन्विताभिधानानुपपत्तिश्च—**इति चेत्** ॥ **उच्यते**--सूत्रे-षु पदान्तरसमभिव्याहारानवच्छिन्नबोधजनकतावतः पदस्यैव न शब्दप-देन ग्रहणं, तथासति '**द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्**' इत्यत्र शब्दपदेन 'अमृतस्यैष सेतुरिति' वाक्यस्य, '**शब्दादेव प्रमितः**' इत्यत्र 'ईशानो भूतभव्यस्येति' वाक्यस्य च पदान्तरसमभिव्याहारावच्छिन्नबोधजनक-तावतो ग्रहणानुपपत्तेः । किं तु पदवाक्यसाधारणबोधजनकतावत एव शब्दपदेन ग्रहणम् ॥

तथा च **द्युभ्वाद्यधिकरणश्रीभाष्ये**—

'अमृतस्यैष सेतुरिति हि परस्य ब्रह्मणः असाधारणश्शब्दः' इति ॥

प्रमिताधिकरणश्रीभाष्ये—

'अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा ईशानो भूतभव्यस्येति शब्दादेव' इति ॥

पाराशर्यविजयेऽपि—

"शब्दादेव प्रमित इत्यत्र शब्दो न वाक्यव्यावृत्तः वाक्यस्यापि शब्द-त्वात्, अतश्शब्दशब्दो भूतभव्यस्येशान इति वाक्यपरः" इति ॥

अतो नानाशब्दादिभेदादित्यत्र पदान्तरसमभिव्याहारावच्छिन्नभिन्नध-र्मावच्छिन्नबोधकतावतः पदान्तरसमभिव्याहृतोपास्यादिधातोर्ग्रहणान्ना-नुपपत्तिः ॥

केचित्तु—भिन्नधर्मावच्छिन्नबोधकपदभेद एव शब्दभेदादित्यनेन विवक्षितः; 'वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात्', 'नानुमानमतच्छब्दात्प्रा णभृच्च" इत्यादौ शब्दशब्दस्य पदपरत्वादुपासनसामान्ये निरुक्त-

शब्दभेदविरहेऽपि न क्षतिः; संज्ञारूपादिभेदैरेव तेषां भेदसाधनाच्च भक्ति-प्रपत्त्योरेव शब्दभेदेन भेदसाधनत्वस्य विवक्षितत्वात्, न्यासविद्यागतधातोरसकृदावृत्तज्ञानपरत्वाभावेन शब्दभेदसम्भवात् ॥

उक्तञ्च **न्यासविंशतौ** वेदान्ताचार्यैः—

"नानाशब्दादिभेदादिति तु कथयता सूत्रकारेण सम्यङ्
न्यासोपासे विभिन्ने यजनहवनवच्छब्दभेदादभाक्तात् ।
आख्याभेदादिरूपः परमितरसमः किञ्च भिन्नोऽधिकारः
शीघ्रप्राप्त्यादिभिस्स्याज्जगुरिति च मधूपासनादौ व्यवस्थाम् ॥"

इत्याहुः—

एवं पदान्तरसमभिव्याहारानवच्छिन्नसामान्यकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदके सांसर्गिकविषयताया अनिवेशे तस्याः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयोज्यत्वाभावेन तदवच्छेदेन शाब्दत्वाभावात् तदुपरागेण शाब्दयामीति प्रतीत्यनुपपत्तिः ॥ न चेष्टापत्तिः । नीलो घट इत्यादौ नीलघटाभेदं शाब्दयामीत्यनुभवात् ॥

न च सांसर्गिकविषयतायाः पदप्रयोज्यत्वाभावेऽपि शाब्दबोधनिष्ठतया तदवच्छेदेन शाब्दत्वं संभवतीति वाच्यम् ॥ अनुमितिशाब्दादिसामग्रीमेलनस्थाने अनुमितिं प्रति शाब्दादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे गौरवेण तत्रानुमितित्व-शाब्दत्वादिविशिष्टस्यैकस्यैव ज्ञानस्योत्पत्त्यङ्गीकारात्, अनुमितित्वादीनां जातिरूपत्वानङ्गीकारेण साङ्कर्यस्याबाधकत्वात् ॥

एवं च घटमानयेत्यादियादृशशाब्दबोधात्पूर्वं वह्न्याद्यनुमितिसामग्री, तत्र पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यात्मकस्य घटानयनबोधस्योत्पत्त्या तदुत्तरं घटानयनं शाब्दयामीतिवत् वह्निं शाब्दयामीति प्रतीत्यभावेन पदवृत्तिप्रयोज्यविषयत्वावच्छेदेनैव शाब्दत्वमिति वृत्त्युपस्थाप्यविषयोपरागेणैव शाब्दयामीति प्रतीतिरित्यङ्गीकार्यत्वात्, अन्वयस्य पदवृत्त्यनुपस्थाप्यत्वे तदुपरागेण शाब्दयामीति प्रतीत्यभावापत्तेः, संसर्ग-

ताया उक्तसामान्यकारणताजन्यतावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वात् ॥

न च--सांसर्गिकविषयताया उपस्थितिजन्यतावच्छेदकत्वाभावेऽप्याकांक्षाज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात्तदुपरागेण शाब्दयामीतिप्रतीत्युपपत्तिः, सर्वत्र तादृशप्रतीतावाकांक्षाज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वस्यैव नियामकत्वादिति--वाच्यम् ॥ तथा सति घटत्वविषयताशालिबुद्धित्वमेव घटादिपदजन्यतावच्छेदकमस्तु, घटादिविषयतायाश्चाकांक्षाज्ञानप्रयोज्यत्वात्, घटं शाब्दयामीत्यनुभवोपपत्तिरिति क्रमेण जातिशक्तिवादापत्तेः । अतो व्यक्तिशक्तिवादिना पदवृत्तिप्रयोज्यविषयताया एव शाब्दत्वावच्छेदकत्वमभ्युपगन्तव्यमित्यन्वयशक्तिरावश्यकी संप्रदायसिद्धा च ॥

न च--बोधकानां पदसंघातानामित्यादिवेदार्थसंग्रहादिविरोधः--इति वाच्यम् ॥ अन्विताभिधानमते घटादिपदानां घटविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेन संसर्गसामान्यभाने कारणत्वेऽपि अभेदात्मकसंसर्गविशिष्टबोधे समानविभक्तिकपदसमभिव्याहाररूपवाक्यस्य भेदरूपसंसर्गविशेषबोधे चान्यादृशवाक्यस्य कारणत्वेन संसर्गविशेषभाने वाक्यस्यैव कारणत्वात्संसर्गविशेषबोधनेन 'वाक्यशब्दाभिधेयानामिति' **वेदार्थसंग्रहस्य**, 'वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेनेति' **श्रीभाष्यस्य** च, अन्विताभिधानमत एव सुसङ्गतत्वात् । अभिहितान्वयपक्षे सामान्यतस्संसर्गभानस्यापि वाक्यप्रयोज्यत्वेन **संसर्गविशेषेति** विशेषपदस्वारस्यहानेः ॥

न च-- अन्विताभिधानस्य सिद्धान्तासिद्धत्वादम्बातातादिपदानां पुरोवृत्तिव्यक्तिविशेषे शक्तिग्रहाभिधानमफलम्, अन्विते शक्तिग्रहस्यैव शाब्दबोधप्रयोजकत्वात्--इति वाच्यम् । अम्बातातादिपदानामपि देशकालसम्बन्धविशेषविशिष्टव्यक्तिविशेषं निर्दिश्य प्रयोगेणान्वित एव शक्तिग्रहस्य विवक्षितत्वात् ॥

अत एव श्रुतप्रकाशिकायाम्—

'अस्य शब्दस्यायमर्थ इति व्युत्पत्तिश्चेदन्विताभिधानभङ्गप्रसङ्गः'

इत्याशङ्क्य—

"शब्देनान्वयपर्यन्ताभिधानं ह्यन्विताभिधानम्, प्रातिस्विकव्युत्पत्तावपि तत्रैव व्युत्पत्तिः क्रियत इति न विरोधः"

इति समाहितम् ॥

एवं च—सिद्धेऽपि प्राथमिकव्युत्पत्तिसत्त्वात्तत्र तात्पर्यसम्भवेन वेदान्तस्य सिद्धब्रह्मरूपार्थबोधसाधनत्वेन प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयत्वमुपपन्नम् ॥

किञ्च—अपूर्वस्यैवाप्रामाणिकत्वादपूर्वरूपकार्यान्विते पदानां व्युत्पत्तिरित्यप्ययुक्तम् ॥ न च—आशुतरविनाशिनो यागस्यैव द्वारत्वेनापूर्वस्य कल्पनमिति—वाच्यम्; अपूर्वस्य तथात्वकल्पनाया अयोगात्, कल्पनेऽपि तस्य वाच्यत्वाभावेन तदन्विते पदानां व्युत्पत्त्यसम्भवात्, स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागस्यैव स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वेन स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वेन वा बोधेन अपूर्वस्य कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वेन स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वेन वा बोधस्याप्रामाणिकत्वात्, लौकिकवाक्येऽपूर्वबोधस्य प्राभाकरैरनभ्युपगमेन तत्रापूर्वरूपकार्यान्विते शक्तिग्रह इत्यस्यात्यन्तमनुचितत्वात् ॥

उक्तं च श्रीभाष्ये—

"गामानयेत्यादिवाक्येष्वपि न कार्यार्थे व्युत्पत्तिः, भवदभिमतकार्यस्य दुर्निरूपत्वात्" इति ॥

अपूर्वकार्यस्य लौकिकवाक्येष्वबोधाद्वैदिकवाक्येऽपि तद्बोधस्याप्रामाणिकत्वात्—इत्यर्थः ॥ * * *

अत्र प्राभाकराः—

'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्रेष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वात् स्वर्गकामपदोपस्थापितस्वर्गस्येष्टांशेऽभेदेनान्वयात् 'विश्वजिता यजेत' इत्यादा-

वपि स्वर्गकामादिपदाध्याहारादिष्टांशे स्वर्गाभेदबोधसम्भवात् स्वर्गसाधनयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति बोधस्तावन्न सम्भवति, अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गसाधनत्वस्याशुविनाशिनि यागे बोधासम्भवात् ॥

न च—आशुविनाशिनो यागस्य स्वजन्यापूर्ववत्तासम्बन्धावच्छिन्नाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसम्भवात्तथा बोधसम्भवः—इति वाच्यम् । अपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वेन तथाविधसम्बन्धघटितसाधनत्वबोधासम्भवात् ॥

नापि—लिङः कृतिसाध्यत्वार्थकतामभ्युपगम्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वर्गकामस्य लिङर्थैकदेशे कृतावप्यन्वयमभ्युपगम्य स्वर्गकामकृतिसाध्ययागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति—बोधाङ्गीकारो युक्तः । योग्यताविरहात् । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं हि योग्यता, अतएव वह्निना सिञ्चतीत्यादौ सेकान्वयप्रयोजकीभूतपयस्त्वस्य वह्नावभावान्न योग्यता ॥ प्रकृते स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वये स्वर्गसाधनत्वं प्रयोजकम् । उक्तरीत्या यागे तज्ज्ञानासम्भवान्न कृतिसाध्यत्वान्वयबोधसम्भवः ॥

किं तु—कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वावच्छिन्ने लिङश्शक्तेस्तदेकदेशकृतौ यागस्य विषयतासम्बन्धेनान्वयाद्यजेतेत्यादौ यागविषयकं कार्यमिति कार्यत्वेनापूर्वावगाही **प्राथमिको बोधः** ॥

तदनन्तरं च—नियोजकतासंबन्धेन स्वर्गकामीयं यागविषयकं कार्यमिति द्वितीयो बोधो न सम्भवति, उक्तसंबन्धेन स्वर्गकामान्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य पूर्वमज्ञातत्वात् । अतो यागविषयकं कार्यं स्वर्गसाधनमिति **द्वितीयो बोधः** । अर्थाध्याहारवादिनां प्राभाकराणां मते पदानुपस्थितस्यापि स्वर्गसाधनत्वस्य बोधसंभवात्, अपूर्वस्य स्थायित्वेन स्वर्गसाधनतासंभवाच्च ॥

ततश्च स्वर्गसाधनं यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामनियोज्यकमिति **तृतीयो बोधः** ॥

स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमिति **चतुर्थो बोधः** ॥

ततश्चापूर्वं कृतिसाध्यत्वं यागे कृतिसाध्यत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानसहकारेण स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यको यागस्स्वर्गकामकृतिसाध्यइत्यौपादानिको यागविशेष्यकः **पंचमो बोधः** ॥ स एव प्रवर्तकः, अपूर्वस्य पूर्वमुपस्थितत्वेन तद्घटितसंसर्गकाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वस्य पञ्चमबोधे भानसम्भवात्। उपादानमनुपपत्तिज्ञानं, तत्सहकृतशब्देन जनितो बोध औपादानिक इत्युच्यते ॥

अथ—यागविषयककार्यत्वस्य यागविषयककृतिजन्यत्वरूपस्य यागस्वर्गोभयसाधारणत्वात्तादृशकृतिनिरूपितविषयताविशेषरूपकृतिसाध्यत्वस्यापि यागसाधारणत्वात् तेन रूपेणापूर्वस्यैव बोधनमिति न सम्भवति ॥ न च—कार्यांशे नियोज्यनियोजकभावसम्बन्धस्य स्वर्गकामप्रतियोगिकस्य भानादपूर्वस्यैव भाननिर्वाहः। तत्र कामी नियोज्यः, नियोजकं च कार्य, ममेदं कर्तव्यमिति ज्ञानवत्त्वं नियोज्यत्वं, तादृशज्ञानविषयत्वं च नियोजकत्वम्। उदाहृतं च **वेदार्थसंग्रहे**—

'नियोज्यस्स च यः कार्यं स्वकीयत्वेन बुध्यते' इति ।

नियोज्यान्वयप्रयोजकं च काम्यसाधनत्वमिति काम्यसाधनत्वविशिष्टस्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य यागस्वर्गोभयव्यावृत्तत्वादिति--वाच्यम् ॥ एवमपि प्राथमिकबोधे स्वर्गकामान्वयाविषयके कार्यत्वेनापूर्वस्यैव भानमिति न सम्भवति—**इति चेत्** ॥

उच्यते ॥ कार्यत्वं हि न केवलकृतिसाध्यत्वमात्रं, किन्तु कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वं। तच्च यागस्वर्गोभयव्यावृत्तं, स्वर्गे सत्यन्ताभावात्, यागे च विशेष्याभावात्। उक्तञ्च **प्रकरणशालिकायां**—

'कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयते' इति ॥

प्रधानं—कृत्युद्देश्यमित्यर्थः ॥ कृत्युद्देश्यत्वं च—कृत्याप्राप्तुमिष्टतमत्व-

रूपं कृतिकर्मत्वं, अपूर्वप्राप्तीच्छया यागस्य करणान्निरुक्तयागकृतिकर्मत्वमपूर्वे सिद्धं ; यद्वा—कृतिजनकेच्छाजनकेच्छाविषयत्वरूपप्रेरकत्वमेव कृत्युद्देश्यत्वम्, स्वर्गेच्छया तज्जनकापूर्वेच्छा, तया च यागेच्छा, ततो यागकृतिरिति कृतिजनकेच्छाजनकेच्छाविषयत्वरूपप्रेरकत्वमपूर्वे उपपन्नम्; अथवा अनुकूलत्वमेव कृत्युद्देश्यत्वं, क्रियारूपयागे तदसम्भवेऽपि अपूर्वे तत्सम्भवति, कृतिं प्रति शेषित्वं कृतिप्रयोजनत्वं वा तदिति तस्य यागव्यावृत्तत्वमपूर्वसाधारणत्वञ्चोपपद्यते—

इति वदन्ति ॥ * * *

तन्न ॥ यजदेवपूजायामित्यनुशासनानुरोधेन यजधातोर्देवताप्रीत्यवच्छिन्नव्यापारार्थकतया तादृशप्रीत्यवच्छिन्नव्यापारे स्वर्गसाधनत्वबोधे धनवान् सुखीत्यादौ धने सुखजनकत्ववत् प्रीतावपि स्वर्गजनकत्वबोधात् देवताप्रीतिद्वारत्वलाभात्तद्घटितसम्बन्धेन यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वबोधे बाधकाभावात् इष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वे दोषाभावात् कृतिसाध्यत्वस्य लिङर्थत्वेऽपि नानुपपत्तिः। तदन्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे निर्बाधत्वात् ॥

उक्तञ्च **वेदार्थसंग्रहे**—

> "यजदेवपूजायामिति देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां लिङादयोऽभिदधतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्" इति ॥

अत्र—स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधोपपादनाय देवताराधनभूतेतिविशेषणं; देवताप्रीतिजनकस्य प्रीतिद्वारा स्वर्गजनकस्य यागादेरित्यर्थः ॥

एवञ्च—'यजेत स्वर्गकामः' इत्यत्र **प्रथमं** यागः कृतिसाध्य इति बोधः, ततस्स्वर्गकामपदान्वये स्वर्गसाधनं स्वर्गकामकृतिसाध्यो याग इति **द्वितीयो** बोध इति बोधद्वयमेव प्रामाणिकं ॥ नचैवमपि—स्वर्गसाधनं

स्वर्गकामकृतिसाध्यो याग इति द्वितीयबोधो न सम्भवति, पूर्वं स्वर्गसाधनत्वज्ञानरूपयोग्यताज्ञानाभावात्। अतस्स्वर्गसाधनं याग इति द्वितीयबोधः, ततश्चोक्तो बोध इति बोधत्रयमावश्यकमिति—वाच्यम्। अयोग्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतयैव वह्निना सिञ्चतीत्यादौ शाब्दवारणसम्भवात्, योग्यताज्ञानस्य तत्र कारणत्वाकल्पनात्, संशयसाधारणस्यैकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वज्ञानस्य कारणत्वेऽपि प्रथमबोधानन्तरमेव तादृशबोधसम्भवात् इष्टसाधनत्वस्यापदार्थत्वात् ॥ एवञ्च—प्रागनुपस्थितस्वर्गसाधनत्वावगाहिबोधस्य प्रथमबोधोत्तरमेव सम्भवात् बोधद्वयमेव प्रामाणिकम् ॥

उक्तं च **वेदार्थसंग्रहे**—

> "यथा भोक्तुकामो देवदत्तगृहं गच्छेदित्युक्ते भोजनकामस्य देवदत्तगृहगमने कर्तृत्वश्रवणादेव प्रागज्ञातमपि भोजनसाधनत्वं देवदत्तगृहगमनस्यावगम्यते, एवमत्रापि भवति"—इति ॥

विवृतञ्च **व्यासाचार्यैः**—"स्वर्गकामस्य यागे कर्तृत्वश्रवणात्प्रागज्ञातमपि यागस्य स्वर्गसाधनत्वमवगम्यत इत्यर्थः"—इति ॥

एवं च—औपादानिकत्वेन पराभ्युपगतः पञ्चमबोध एवास्माकं द्वितीयबोध **इति भावः** ॥

एतदप्युक्तं **वेदार्थसंग्रहे**—"फलसाधनत्वावगतिरौपादानिकीत्येतदपि न सङ्गच्छते"— इत्यादिना ॥

श्रीभाष्येऽपि प्रतिपादितम्—

> "नियोगस्यापि साक्षादिषिविषयभूतसुखदुःखनिवृत्तिभ्यामन्यत्वात्तत्साधनतयैवेष्टत्वं, कृतिसाध्यत्वञ्च । अत एव हि तस्य क्रियातिरिक्तता। अन्यथा क्रियैव कार्यं स्यात्। स्वर्गकामपदसमभिव्याहारानुगुण्येन लिङादिवाच्यं कार्यं स्वर्गसाधनमेवेति

१. (पा.) साक्षादिच्छाविषयीभूत.

क्षणभङ्गिकर्मातिरेकि स्थिरं स्वर्गसाधनमपूर्वमेव कार्यमिति स्वर्गसाधनत्वोल्लेखेनैव ह्यपूर्वव्युत्पत्तिः। अतः प्रथममनन्यार्थतया प्रतिपन्नस्य कार्यस्यानन्यार्थत्वनिर्वहणायापूर्वमेव पश्चात्स्वर्गसाधनं भवतीत्युपहास्यम्। स्वर्गकामपदान्वितकार्याभिधायिपदेन प्रथममप्यनन्यार्थतानभिधानात्, सुखदुःखनिवृत्तितत्साधनेभ्योऽन्यस्यानन्यार्थस्य कृतिसाध्यताप्रतीत्यनुपपत्तेश्च"—इति॥

अयमर्थः ॥ नियोगस्येष्टत्वं कृतिसाध्यत्वं च—तत्साधनतयैव नियोजकापूर्वनिष्ठमिच्छाविषयत्वं कृतिसाध्यत्वप्रकारकशाब्दबोधविशेष्यत्वं च, स्वर्गादिरूपसुखादिसाधनत्वावच्छिन्नमेवेत्यर्थः; तथा च यागविषयकं कार्यमित्याकारकस्वर्गसाधनत्वाविषयकापूर्वविषयकबोधो न युक्त इत्यर्थः। अत एव—स्वर्गसाधनतया भासमानत्वादेव। तस्य—नियोगस्य। अन्यथा—स्वर्गसाधनत्वाभाने। क्रियैव कार्यं स्यात्—यागस्यैव शाब्दबोधे कार्यत्वेन भानं स्यादित्यर्थः। स्वर्गसाधनत्वोल्लेखेनैव ह्यपूर्वव्युत्पत्तिः—स्वर्गसाधनत्वप्रकारेणैवापूर्वविषयकबोधः॥ तथा च—स्वर्गकामपदान्वयात्पूर्वं यागे कृतिसाध्यत्वावगाही प्राथमिको बोधः, तदन्वये स्वर्गसाधनत्वविशिष्टापूर्वे कार्यत्वावगाही द्वितीयो बोध इति—**प्राभाकरै**रङ्गीकार्यमितिभावः ॥

अत्र—**प्रथमतो** यागविषयकं कार्यमिति कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वलक्षणानन्यार्थत्वरूपप्राधान्येनापूर्वविषयकबोधो जायते, तत्र कृत्युद्देश्यत्वस्य मुख्यफलावान्तरफलोभयसाधारणस्य मुख्यफलभिन्नेऽपूर्वे स्वर्गसाधनत्वलक्षणावान्तरफलत्वेनैव निर्वहणीयतया तन्निर्वाहकस्वर्गसाधनत्वावगाही **द्वितीयो** बोधो जायत इति—**प्राभाकराभिप्रेतम्**। उक्तञ्च पञ्चिकायां—

"आत्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये।
कुर्वत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः॥" इति॥

स्वर्गादिकमपि कुर्वत् कार्य—कृतिसाध्यमपूर्वं, प्रधानं—कृत्युद्देश्यमेवेत्यर्थः ॥ **तदिदमयुक्तं**। प्राथमिकबोधस्योक्तरीत्या क्रियाविषयकत्वेऽप्यपूर्वविषयकत्वायोगात् ॥ एतदभिप्रेत्यानुवादपूर्वकं दूषयति—**अतः प्रथम**मित्यादिना । प्रथममनन्यार्थतया प्रतिपन्नस्य—प्राथमिकबोधे कृत्युद्देश्यत्वेन भासमानस्य, अनन्यार्थत्वनिर्वहणाय—उद्देश्यत्वनिर्वाहाय, पश्चात्स्वर्गसाधनं भवतीति—द्वितीयबोधे स्वर्गसाधनत्वरूपावान्तरफलत्वेन भासत इत्यर्थः ॥ एवञ्च पूर्वोक्तबोधद्वयस्यैव युक्तत्वात् बोधपञ्चकमप्रामाणिकमेव ॥

किञ्च कृतिसाध्यत्वविशिष्टकृत्युद्देश्यत्वरूपकार्यत्वस्य यागस्वर्गोभयव्यावृत्तत्वात्तेनरूपेणापूर्वस्यैव प्राथमिकबोधे भानमित्यपि न युक्तं, साक्षात्कृतिजन्यस्य यागस्य कृतिसाध्यताया युक्तत्वेऽपि परम्परया कृतिजन्यस्य परमापूर्वस्य कृतिसाध्यत्वायोगात् ॥ यागविषयककृत्या-यागः, ततः कालिकापूर्वं दाक्षिणादानाद्युत्तराङ्गजन्यकालिकापूर्वसहकृतेन यागजन्यकालिकापूर्वेण परमापूर्वं जायते। तदेव लिङ्वाच्यम्। कालिकापूर्वं च परमापूर्वजनकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमिति हि **प्राभाकरसिद्धान्तः** ॥ सूचितं चेदमपूर्वद्वयं तदभ्युपगतमिति **वेदार्थसंग्रहे**—

> "तस्मादग्न्यादिसर्वदेवतान्तरात्मभूतपरमपुरुषाराधनभूतानि सर्वाणि कर्माणि, स एव चाभिलषितफलप्रदातेति किमत्रापूर्वेण-व्युत्पत्तिपथदूरवर्तिना वाच्यतयाऽभ्युपेतेन कल्पितेन वा प्रयोजनम्" इति ॥

एवं—दर्शपूर्णमासस्थले दर्शत्रिकजन्यकालिकापूर्वत्रयेण समुदायापूर्वमेकं जायते । तथा पूर्णमासजन्यकालिकापूर्वत्रयेणापि समुदायापूर्वं जायते। दर्शत्रिकत्वेन पूर्णमासत्रिकत्वेन च हेतुत्वे लाघवात् ॥ 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत', 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति वाक्यद्वयेन

---

१. (पा.) कलिकापूर्वमिति क्वचित्क्वचिदस्मिन् प्रकरणे पाठो दृश्यते ॥

दर्शत्रिकपूर्णमासत्रिकयोरेकैकहेतुताप्रतीतेः समुदायापूर्वद्वयावश्यकत्वात्, ताभ्यां च समुदायापूर्वाभ्यां फलशिरस्कापूर्वरूपं परमापूर्वं जायते। लिङ्वाच्यश्च तादृशपरमापूर्वमिति **तन्मते** स्वीक्रियते॥

एवञ्च—यागकालिकापूर्वव्यवहितस्य यागकालिकापूर्वसमुदायापूर्वव्यवहितस्य वा परमापूर्वस्य कथं कृतिसाध्यत्वं, तथा सति स्वर्गस्यापि कृतिसाध्यत्वापत्त्या तद्दलेन स्वर्गव्यावृत्त्ययोगः॥

एतेन—साक्षात्परम्परासाधारणकृतिजन्यत्वरूपकृतिभावभावित्वमेव कृतिसाध्यत्वम्, अत एव **श्रीभाष्ये**—

"कृतिभावभावि कृत्युद्देश्यं हि भवतः कार्यम्"

इत्युक्तम्, तादृशश्च कृतिसाध्यत्वं परमापूर्वस्योपपद्यत इति—**निरस्तम्।** तद्दलस्य स्वर्गव्यावर्तकत्वासम्भवात्॥ किञ्च कृत्युद्देश्यत्वमप्यपूर्वस्य न युज्यते, मुख्यफलस्य स्वर्गादेरेव तदुद्देश्यत्वात्। अवान्तरफलस्यापि तदुद्देश्यत्वे यागजन्ये हविरग्निसंयोगेऽप्युद्देश्यत्वापत्त्या निरुक्तरूपेणापूर्वस्यैव बोध इति न युज्यते॥

न च—यत्प्राप्तीच्छया यागकृतिस्तत्त्वमेवकृत्युद्देश्यत्वं, तच्च नोक्तसंयोग इति—वाच्यम्। लेपरूपयागफलेऽपि निरुक्तकृत्युद्देश्यत्वसत्त्वात् कृतिभावभावित्वस्यापि तत्र सत्त्वात्, तेनरूपेणापूर्वस्यैव भानमित्यस्यायोगात्। पुण्यपापयोर्हि फलं द्विविधं—

"लेपो विपाकश्चेति। तत्र पापस्य लेपः—अप्रयतत्वं, स्नानाद्यपनेयं; विपाकः—नरकपातादिः। सुकृतस्यापि लेपः—महत्त्वपङ्क्तिपावनत्व-शापानुग्रहसामर्थ्य-काम्यकर्मरुचिरूपः; विपाकः—स्वर्गादिः। तत्र महत्त्वं नाम—'सवनगतौ क्षत्रियवैश्यौ हत्वा ब्रह्महा भवति', 'अग्निर्वै दीक्षितस्तस्मादेनं नोपस्पृशेत्' इति शास्त्रसिद्ध उत्कर्षः"—

इत्यादिकं **तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरित्यधिकरणटीकायां** प्रप-

ञ्चितम्। तथा च निरुक्तलेशेऽपि यागकृतिसाध्यत्वं तदुद्देश्यत्वं चाक्षतमिति ॥

न च--यत्प्राप्तिविषयकोत्कटेच्छया यागकृतिस्तत्त्वमेव कृत्युद्देश्यत्वं, उक्तविधलेपप्राप्तौ नोत्कटेच्छा, मुख्यफल एवोत्कटेच्छास्वीकारात्--इति वाच्यम्। उक्तविधकृत्युद्देश्यत्वस्य स्वर्ग एव सम्भवादपूर्वे तदनुपपत्तेः॥ उक्तं च श्रीमति **भाष्ये**—

"कृत्युद्देश्यत्वं च—कृतिकर्मत्वं; कृतिकर्मत्वं च—कृत्या प्राप्तुमिष्टतमत्वं; इष्टतमं च--सुखं, वर्तमानदुःखस्य तन्निवृत्तिर्वा" इति।

इष्टतमत्वं--उत्कटेच्छाविषयत्वम् ॥

एतेन--कृतिजनकेच्छाजनकेच्छाविषयत्वरूपप्रेरकत्वमेव कृत्युद्देश्यत्वं, पुरुषानुकूलत्वं वा तदिति-- **निरस्तम्**। महत्त्वादिरूपलेपेऽपि उक्तविधोद्देश्यत्वसत्त्वात् उत्कटतादृशेच्छाविषयत्वमुख्यानुकूलत्वयोः निवेशे चापूर्वेऽप्युक्तरीत्या तदसम्भवात्॥ उक्तं च श्रीमति **भाष्ये**—

'न च पुरुषानुकूलत्वं कृत्युद्देश्यत्वं,
यतस्सुखमेव पुरुषानुकूलम्' इति॥

कृतिप्रयोजनत्वं कृत्येद्दश्यत्वमिति पक्षोऽप्युक्तरीत्या निरसनीयः। कृतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्देश्यत्वमित्यपि न युक्तं, शेषित्वस्यानिरूपणात्॥

न च—यदुद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिसाध्यत्वं यस्य, तस्य तं प्रति शेषत्वं; यागस्य स्वर्गोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिसाध्यत्वाद्यागस्य स्वर्गशेषत्वोपपत्तिः; प्रधानभूतयागोद्देशभूत-यागोद्देशप्रवृत्त-पुरुषकृतिसाध्यत्वात्प्रयाजादावपि लक्षणसमन्वयः; यदुद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यं यागादिकं भवति, तत्त्वं यागादिशेषित्वं स्वर्गादाविति—वाच्यम्॥ व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ व्रीह्यादिरूपद्रव्यस्य यागशेषतायाः, अरुणया क्रीणातीत्यादावारुण्यरूपगुणस्य क्रयशेषतायाः, व्रीहीनवहन्तीत्यादाववघातादिरूपसंस्कारस्य व्रीह्यादि-

शेषतायाश्च–सिद्धत्वेन तत्र संस्कारादिरूपशेषे लक्षणसमन्वयेऽपि द्रव्यगुणयोरव्याप्तेः, व्रीह्यारुण्ययोः पुरुषकृतिसाध्यत्वाभावात् ॥

न च—परोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिविशिष्टत्वमेव परं प्रति शेषत्वं; वैशिष्ट्यञ्च साध्यत्व-साध्यतावच्छेदकत्व-साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वान्यतमसम्बन्धेन; तथा च न द्रव्यगुणयोरव्याप्तिः, द्रव्यस्य कृतिसाध्यत्वाभावेऽपि व्रीहिविशिष्टयागस्य कृतिसाध्यत्वेन व्रीहेस्साध्यतावच्छेदकत्वात्, अरुणद्रव्यकरणकक्रयस्य कृतिसाध्यत्वेनारुण्यस्य साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्—इति वाच्यम्॥ एवमपि **'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्'** इति सूत्रे पुरुषस्यापि कर्मशेषतायाः पूर्वतन्त्रसिद्धतया तत्राव्याप्तेः। अन्यतमसम्बन्धमध्ये आश्रयतासम्बन्धमप्यन्तर्भाव्य पुरुषस्य सङ्ग्रहेऽपि कृतौ निरुक्तशेषत्वाभावेन तां प्रत्यपूर्वस्य शेषित्वानुपपत्तिः ॥

अथ–यदुद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिविशिष्टं यत्, तत्त्वं तदङ्गत्वं; कृतिवैशिष्ट्यञ्च स्वकारकत्वेनविहितत्व-तादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन। स्वर्गोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ यागस्य करणतया विहितत्वात् लक्षणसमन्वयः। प्रधानयागोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजादेरपि तथात्वाल्लक्षणसङ्गतिः। द्रव्यगुणकर्तृकालदेशादेश्च यागाद्युद्देश्यकयागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृत्वाधिकरणत्वादिना विधेयत्वाद्यागशेषता। षष्ठीस्थले सम्बन्धसामान्याभिधानेऽपि कारकत्व एव पर्यवसानान्नाव्याप्तिः। पुत्रजननादिरूपस्य जातेष्ट्यादिक्रियायां समानकालीनत्वसम्बन्धेनान्वयेऽपि कारकत्वाभावान्न शेषत्वापत्तिः। तादात्म्यसम्बन्धनिवेशाच्च कृतेरपि शेषत्वोपपत्तिः—**इति चेन्न** ॥ कृत्युद्देश्यत्वनिर्वचनरूपशेषित्वशरीरे यदुद्देशप्रवृत्तेत्युद्देश्यत्वस्य प्रवेशेनात्माश्रयस्य दुर्वारत्वात् ॥

न च-यदुद्देशप्रवृत्तेत्यस्य यद्विषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिमत्पुरुषेत्यर्थान्नात्माश्रय इति–वाच्यम्। एवमपि भृत्ये राज्ञश्शेषत्वानापत्तेः भृत्यस्य

राजाभिमतार्थविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिमत्त्वेऽपि राजेच्छाधीनप्रवृत्तिमत्त्वाभावात् राज्ञस्सिद्धत्वेनेच्छाविषयत्वविरहात् ॥

न च—ग्राममिच्छतीत्यादौ सिद्धस्यापि ग्रामस्य सिद्धस्वत्वविशिष्टाकारेणेच्छाविषयत्ववत् प्रीतिविशिष्टाकारेणेच्छाविषयत्वं राज्ञोऽपि सम्भवतीति—वाच्यम् । एवमपि तादृशराजोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ भृत्यस्य कर्तृकारकत्वेऽपि तेन रूपेण विधेयत्वाभावात् भृत्येऽव्याप्तेः ॥

न च— विहितत्वपरित्यागेन स्वकारकत्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन कृतिवैशिष्ट्यनिवेशान्नाव्याप्तिरिति—वाच्यम् । कृष्यादेरपि यागानुकूलकृतौ कारकत्वेन तच्छेषत्वापत्तेः, तद्वारणायैव मीमांसकैर्विहितत्वनिवेशात् । राज्ञो भृत्यशेषत्वापत्तेश्च, पोषणविशिष्टभृत्योद्देशप्रवृत्तकृतौ राज्ञः कर्तृत्वात् ॥ न च—यद्विषयकेच्छायामितरेच्छानधीनत्वनिवेशान्न राज्ञो भृत्यशेषत्वापत्तिः, पोषणविशिष्टभृत्यविषयिण्या राजगतेच्छायाः स्वकार्यसिद्धीच्छाधीनत्वात्—इति वाच्यम् । तथा सत्यपूर्वं प्रत्यपि यागकृतेश्शेषत्वानापत्तेः, अपूर्वेच्छायास्स्वर्गेच्छाधीनत्वात् भृत्ये राजशेषत्वानापत्तेश्च प्रीतिविशिष्टराजेच्छाया भृत्यगताया अपि स्वसमीहितसिद्धीच्छाधीनत्वात् ॥ उक्तं शेषत्वलक्षणद्वयमुक्तरीत्यैव **श्रीभाष्ये** दूषितम् —

> "न च कृतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्देश्यत्वम्, भवत्पक्षे शेषित्वस्यानिरूपणात् ॥ न च परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्त्यर्हत्वं शेषत्वमिति तत्प्रतिसम्बन्धि शेषित्वमवगम्यते । तथा सति कृतेरशेषत्वेन तां प्रति तत्कार्यस्य शेषित्वाभावात् ॥ न च परोद्देशप्रवृत्त्यर्हतायाश्शेषत्वेन परश्शेषी, उद्देश्यत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्, प्रधानस्यापि भृत्योद्देशप्रवृत्त्यर्हत्वदर्शनाच्च ॥ प्रधानस्तु भृत्यपोषणेऽपि स्वोद्देशेन प्रवर्तत इति चेन्न । भृत्योऽपि हि प्रधानपोषणे स्वोद्देशेनैव प्रवर्तते"—इति ॥

परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्त्यर्हत्वं—साध्यत्वाद्यन्यतमसम्बन्धेनोक्तकृतिविशिष्टत्वम् । परोद्देशप्रवृत्त्यर्हत्वं—स्वकारकत्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेनोक्तकृतिविशिष्टत्वं । प्रधानस्तु भृत्यपोषणे स्वोद्देशेन प्रवर्तते—स्वाभिमतसिद्धीच्छाधीनेच्छया प्रवर्तते । तथा चेतरेच्छानधीनयद्विषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिमत्पुरुषेत्यादिलक्षणान्न राज्ञो भृत्यशेषत्वापत्तिरिति भावः ॥

तस्मात्कार्यान्विते शक्तिरित्यस्यानुपपन्नत्वात् सिद्धेऽपि व्युत्पत्तेरुपपादितत्वात्सिद्धब्रह्मविचारात्मकं **शास्त्रमारम्भणीयमेव** ॥

अत्रेदं बोध्यं—प्राभाकरमते ब्रह्मविचारो न कर्तव्य इति ब्रह्मविचारे पक्षे कर्तव्यत्वाभावसाधनं न सम्भवति; ब्रह्मविचाररूपपक्षस्यैव तन्मतेऽप्रसिध्द्या आश्रयासिद्धेः, तैर्ब्रह्मणएवानङ्गीकारात् ॥ न च—निरतिशयोत्कर्षवत्त्वरूपं ब्रह्मत्वं तन्मते जीव एव स्वीक्रियते, वेदान्तानां कर्मकर्तृजीवप्रशंसापरत्वाङ्गीकारात्, तथा च तद्विचाररूपपक्षस्य नाप्रसिद्धिरिति—वाच्यम् । ब्रह्मत्वं हि--अचेतनगतस्थूलत्वावस्था-चेतनगतसर्वज्ञत्वरूपज्ञानबृहत्त्वोभयहेतुभूतसङ्कल्पवत्त्वे सत्यनन्तकल्याणगुणवत्त्वे सति परममहत्परिमाणवत्त्वरूपं ; 'बृहति बृंहयति, तस्मादुच्यते परं ब्रह्म' इत्यथर्वशिरःश्रुत्या तथा बोधनादिति--स्पष्टं **ब्रह्मपदशक्तिवादे** । तादृशब्रह्मत्वस्य प्राभाकरैर्जीवेऽनङ्गीकारादाश्रयासिद्धिर्दुर्वारा, कर्मण एव तन्मते ज्ञानानन्त्यरूपमोक्षहेतुत्वाङ्गीकारेण जीवे तदनङ्गीकारात्॥ न च—निरुक्तब्रह्मत्वविशिष्टविचारत्वेन न पक्षत्वं, किन्तु ब्रह्मपदार्थविषयकविचारत्वेनेति नासिद्धिः, तन्मते ब्रह्मपदस्यार्थवत्त्वेन तदर्थविचारस्य प्रसिद्धेरिति—वाच्यम् । कर्मकर्तृजीवस्यैव ब्रह्मपदार्थत्वमङ्गीकृत्य तद्विचारस्य पक्षत्वाङ्गीकारे तादृशब्रह्मपदार्थस्य कार्यान्वितत्वेन तदनन्वितत्वरूपसिद्धत्वाभावेन सिद्धे व्युत्पत्त्यभावात् ब्रह्मविचारो न कर्तव्य इत्यस्यासङ्गतेः, तादृशब्रह्मपदार्थविचारस्य कर्मविचारान्तर्गतत्वेन तत्कर्तव्यतायाः प्राभाकराणामपीष्टत्वात् ॥

---

१. (पा.) गतज्ञानानन्त्योभयहेतुभूत.

अतो ब्रह्मविचारः कर्मविचारसमाप्त्यनन्तरकालीनकर्तव्यत्वाभाववान्, कार्यान्वितार्थविषयकत्वात्, यागादिविचारवत् । न च हेतोरसिद्धिः । ब्रह्मविचारः कार्यान्वितार्थविषयकः, कार्यानन्वितार्थाविषयकत्वे सति सविषयकत्वात्, यो यदनन्वितार्थाविषयकत्वे सति सविषयकस्स तद्विषयक इति व्याप्तेः । न च सत्यन्तमसिद्धं । ब्रह्मविचारः कार्यानन्वितार्थाविषयकः, वाक्यार्थविचारत्वात्, पूर्वकाण्डार्थविचारवत्—इति रीत्या ब्रह्मपदार्थविचारस्य कर्मविचारानन्तरकर्तव्यत्वाभावः **प्राभाकरैः** साधनीयः ॥

तत्र च सिद्धे व्युत्पत्तिसत्त्वेन कार्यान्वितस्यैव वाक्यार्थत्वमिति नियमाभावेन वाक्यार्थविचारत्वस्य सिद्धपरवाक्यार्थविचारे कार्यानन्विताथीविषयकत्वरूपसाध्यव्यभिचारेण तृतीयानुमानस्य दुष्टत्वेन द्वितीयानुमाने सत्यन्तासिद्ध्या प्रथमानुमाने स्वरूपासिद्धिर्दुर्वारेति प्राभाकराभिमतानुमानेषु दोषमभिप्रेत्य—ब्रह्मविचारः कर्मविचारानन्तरकालीनकर्तव्यतावान्, कर्मविचारहेतुकत्वात्, यो यद्धेतुकः स तदनन्तरकर्तव्य इति सामन्यव्याप्तेः—इत्यनुमानपरं **अथातोब्रह्मजिज्ञासेति** सूत्रं वेदाचार्येण प्रणीतम् ॥ कर्मविचारध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वरूपं तादृशकालरूपं वा कर्मविचारानन्तर्यम्—**अथशब्दार्थः**, तस्याध्याहृतकर्तव्यपदार्थघटककृतौ आश्रयतासम्बन्धेनाधेयतासम्बन्धेन वाऽन्वयः । **अत** इत्यनेन अथशब्दोपस्थितकर्मविचारः परामृश्यते, जनकत्वं जन्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः । तथा च—कर्मविचारहेतुको ब्रह्मविचारः कर्मविचारानन्तरकर्तव्यत्ववानिति—**सूत्रार्थः** । **अत** इत्यस्य हेतुगर्भविशेषणत्वादुक्तानुमानलाभः ॥

अथ— अत्र कर्मविचारानन्तर्यं नाथशब्दार्थः, अन्यत्रान्यानन्तर्यबोधनेनाथशब्दस्य नानार्थकत्वापत्तेः॥ न च—केवलानन्तर्यमथशब्दार्थः, सिद्धान्ते कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकशास्त्रत्वेन पूर्वभागप्रथमसूत्रस्थधर्मजि-

ज्ञासापदानुषङ्गात् तदुपस्थापितस्य धर्मविचारस्याथशब्दार्थैकदेशध्वंसे प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयात् कर्मविचारानन्तर्यलाभ इति—वाच्यम् । चैत्रेण पच्यते, अथ भुज्यते—इत्यादौ भोजने पाकानन्तर्यस्यालाभापत्तेः पाकस्याख्यातार्थे विशेषणतयाऽन्वितत्वेनैकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्वयायोगात् ॥ न च—प्रक्रान्तक्रियानन्तर्यमथशब्दार्थः; चैत्रेण पच्यते अथ भुज्यते इत्यत्र पाकस्य प्रक्रान्तत्वात् पाकानन्तर्यलाभः, धर्मविचारस्य प्रक्रान्तत्वात् तदानन्तर्यस्य कर्तव्यतायां लाभ इति—वाच्यम् । एवमपि प्रक्रान्तक्रियाणामनुगमकरूपाभावेन अथशब्दस्य शक्त्यानन्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्—**इति चेन्न** ॥ स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नक्रियानन्तर्येऽथशब्दस्य शक्तिस्वीकारेणानुपपत्त्यभावात्, बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकतदादिपदानामिव शक्त्यैक्यसम्भवात् । स्वपदमथशब्दपरं ॥ स्पष्टश्चेदं— **'अथशब्दो निरूप्यते'** इत्यत्र **मूलगादाधर्यां** ॥ स्वपूर्ववाक्यस्थत्वं च वाक्यघटकत्वेनानुसन्धीयमानत्वं, तेन धर्मविचारकरणस्य तत्सूत्रघटकतयाऽध्याह्रियमाणकर्तव्यपदतात्पर्यविषयत्वेऽपि न क्षतिः ॥

एतेन—साधनचतुष्टयानन्तर्यमथशब्दार्थ इति—**निरस्तम्** ॥ उक्तरीत्या प्राभाकरैर्ब्रह्मविचारे कर्तव्यत्वसामान्याभावस्य साधयितुमशक्यतया कर्मविचारानन्तरकर्तव्यत्वाभावस्यैव साधनीयतया तदीयपूर्वपक्षानिरासाय साधनचतुष्टयानन्तर्यविशिष्टकर्तव्यत्वसाधनस्यानुपयुक्तत्वात् साधनचतुष्टयस्य स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयत्वाभावेन तदानन्तर्येऽथशब्दलक्षणापत्तेश्च ॥

'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यत्र च—**अथशब्दस्य** लक्षणया वेदाध्ययनानन्तर्यपरत्वमगत्या स्वीक्रियते, तस्यैव प्रथमसूत्रत्वेन तत्पू-

र्ववाक्याभावात्॥ न चास्मन्मते ऐकशास्त्र्याभावेन पूर्ववाक्याभावादत्रापि लक्षणा न दोषायेति वाच्यम्। **शंकरभाष्ये**--'एक आत्मनश्शरीरेभा-वात्' इतिसूत्रे देहातिरिक्तात्मास्तित्वस्य पूर्वतन्त्रप्रथमपादे व्यवस्था-पनादत्र तद्व्यवस्थापनं पुनरुक्तमित्याशङ्क्य--शबरस्वामिना तत्र तत्कृतं न सूत्रारूढमिति पौनरुक्त्यपरिहारात्, ब्रह्मजिज्ञासासूत्रे **भामत्यां** धर्मजिज्ञासासूत्रस्थधर्मपदस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वाभिधानात्, तद्भाष्योदाहृत-**उपवर्ष**-वृत्तौ पूर्वतन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युक्तत्वाच्च, पूर्वोत्तरतन्त्रयोरेकग्रन्थस्य भवतामप्यनुमत-त्वेनाथशब्दस्य लक्षणाश्रयणायोगात्॥

ननु— स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयक्रियाध्वंसाधिकरणकालस्य तादृशकालवृत्तित्वस्य वा अथशब्दार्थत्वे 'देवदत्तेन पच्यते अथ पच्यते'—इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः; यत्किञ्चित्पाकध्वंसा-धिकरणकालवृत्तित्वस्य पाकेऽक्षतत्वात्। अतः स्वपूर्ववाक्यस्थधातु-तात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नक्रियाध्वंस एवाथशब्दार्थः, तस्य च स्वाधिकरणकालावच्छिन्नत्व-स्वान्वयितावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभय-सम्बन्धेन पाकादावन्वय इत्यभ्युपगन्तव्यम्। तथा च पाके पाकध्वंसा धिकरणकालवृत्तित्वसत्त्वेऽपि स्वान्वयितावच्छेदकीभूतचैत्रकर्तृकपाक-त्वाद्यनवच्छिन्नत्वाभावान्नोक्तातिव्याप्तिः[1]। प्रकृतेऽपि धर्मजिज्ञासाकृ-तिध्वंसस्याथशब्दार्थस्य स्वाधिकरणकालवृत्तित्वसम्बन्धेन ब्रह्मजिज्ञासा-कृतावन्वयेऽपि स्वान्वयितावच्छेदकीभूतधर्मजिज्ञासाकृतित्वानवच्छि-न्नत्वं न सम्भवति, धर्मजिज्ञासासूत्रघटकधर्मपदस्यालौकिकश्रेयस्साध-नत्वेन रूपेण साध्यधर्मात्मकयागादिपरत्ववत् सिद्धधर्मात्मकधर्मपर-त्वमपि सम्भवतीति तत्सूत्रस्य भागद्वयसाधारणप्रतिज्ञापरत्वस्य श्रुत-प्रकाशिकायामुपपादितत्वेन धर्मविचारत्वस्य ब्रह्मविचारसाधारण्यात्—

१. (पा.)-भावेन नोक्तापत्तिः।

इति चेन्न ॥ तत्सूत्रस्य भागद्वयसाधारणप्रतिज्ञापरत्ववत् पूर्वभागमात्रार्थप्रतिज्ञापरत्वस्याप्यावश्यकतया धर्मपदस्य कृतिसाध्यत्वविशिष्टश्रेयस्साधनत्वेन रूपेण कर्मविचारमात्रपरत्वस्यापि **श्रुतप्रकाशिकाया** मुपपादितत्वात्, तन्त्रेण साधारणार्थबोधासाधारणार्थबोधोभयपरत्वात्कर्मविचारध्वंसमादायाथशब्दार्थोपपत्तेः, स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नक्रियाध्वंसस्यैवाथशब्दार्थत्वात्।

"उल्लसितार्जुनदीप्तिः कुवलयसम्मोदको हरिः प्राप्तः ।
अथ वारणावतस्था जहृषुर्विदुरादयः कुरूत्तमाः ॥"

इत्यादौ प्रकृताप्रकृतश्लेषोत्तरवाक्यस्थाथशब्दस्य प्रकृतार्थमात्रानन्तर्यपरत्वात्, तत्र पूर्ववाक्यस्थधातोश्चन्द्रकृष्णोभयप्राप्तिपरत्वेऽपि कृष्णप्राप्तिरूपयत्किञ्चित्क्रियाध्वंसस्यैवाथशब्दार्थत्वात् ॥

एतेन—अतश्शब्दस्य धर्मविचारहेतुत्वार्थकत्वमयुक्तम्, धर्मविचारत्वस्य ब्रह्मविचारसाधारणत्वेन तादृशधर्मविचारहेतुकत्वस्य ब्रह्मविचारेऽसिद्धेरिति—**निरस्तम्** ॥ 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति द्वितीयसूत्रेण ब्रह्मभिन्नधर्मस्यैव लक्षणोक्त्या धर्मजिज्ञासासूत्रस्योक्तरीत्या तन्त्रेण भागद्वयसाधारणप्रतिज्ञापरत्ववत् पूर्वभागमात्रगोचरासाधारणप्रतिज्ञापरत्वस्याप्यावश्यकत्वेनासाधारणप्रतिज्ञाविषयकर्मविचारध्वंसस्यैवाथशब्देन बोधनान्निर्दिष्टपरामर्शकातश्शब्देनापि कर्मविचारहेतुकत्वस्यैव बोधनेनासिद्धिविरहात् ॥

नन्वेवमप्यसिद्धिर्दुर्वारा, ब्रह्मविचारं प्रति कर्मविचारस्य हेतुत्वे मानाभावादितिचेन्न। कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारे साक्षाद्धेतुत्वे मानाभावेऽपि कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारेच्छाप्रतिबन्धकनिरामकत्वेन प्रयोजकत्वात्। तथाहि—ब्रह्मविचारेच्छां प्रति कर्मविचारेच्छा स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका, सुकरोपायज्ञानाधीनतदुपायेच्छाया दुष्करोपायेच्छां प्रति प्रतिबन्धकतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वात् ॥ प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावश्च—स्वम-

मानधर्मितावच्छेदककत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन। तद्धर्मावच्छिन्नफलसाधनताज्ञानविशिष्टसुकरत्वज्ञानत्वेन तज्जन्येच्छात्वेन वा प्रतिबन्धकता, उक्तोभयसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नफलसाधनताज्ञानविशिष्टदुष्करत्वज्ञानत्वेन तद्विषयकेच्छात्वेन वा प्रतिबध्यता। तृष्णानिवृत्तीच्छोः पुरुषस्य तत्प्रयोजकघटोदकज्ञानस्य तदिच्छाया वा घटोदकं विहाय दूरस्थनदीगमनेच्छाप्रतिबन्धकत्वात्। प्रातिबन्धककोटौ विशिष्टान्तनिवेशात्—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत', 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः'—इत्यादौ दर्शपूर्णमासापेक्षयाऽग्निहोत्रस्य सुकरत्वेऽपि न तज्ज्ञानस्य दर्शपूर्णमासप्रतिबन्धकत्वापत्तिः, अग्निहोत्रसाध्यस्वर्गस्य दर्शपूर्णमाससाध्यस्वर्गविजातीयतया तयोरेकधर्मावच्छिन्नजनकत्वाभावात् गुरुलघुविकल्पानुपपत्त्यैवाग्निहोत्रदर्शपूर्णमाससाध्यस्वर्गयोर्वैजात्यस्य पूर्वतन्त्रसिद्धत्वात्। सामानाधिकरण्यनिवेशान्नभिन्नपुरुषीयफलसाधनताज्ञानविशिष्टसुकरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः॥

तथा च—कर्मणामनन्ताक्षयफलकत्वस्य 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति,' 'अनन्तं ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति', 'योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते'—इत्यादिश्रुत्या ज्ञातत्वेनानादिवासनावशाच्च तत्र सुकरत्वस्य गृहीतत्वेन 'न पुनर्मृत्यवे तदेकं पश्यति', 'न च पुनरावर्तते'—इत्यादिनाऽनन्तास्थिरफलसाधनत्वेनावगतब्रह्मज्ञाने 'दुर्गं पथं तत्कवयो वदन्ति' इत्यादिश्रुत्या दुष्करत्वावगमेन ब्रह्मज्ञानगोचरेच्छायां कर्मण्यक्षयफलसाधनताधीविशिष्टसुकरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया, उक्तरीत्या विचारयोरपि तदुपायभूतयोः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोऽव्याहतएव। कर्माणि विचारिते तु तस्याल्पास्थिरफलकत्वनिश्चयान्निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपविघटनमिति कर्म-

१. (पा.) तत्रापि समानधर्मितावच्छेदककत्वनिवेशाद्दर्शपूर्णमासविशेष्यकसाधनताज्ञानविशिष्टाग्निहोत्रविशेष्यकसुकरत्वज्ञानस्य न प्रतिबन्धकत्वापत्तिः॥

विचारस्य ब्रह्मविचारे प्रयोजकता । ब्रह्मविचारेच्छाप्रतिबन्धकीभूतं यत्कर्मणामनन्ताक्षयफलसाधनत्वज्ञानविशिष्टसुकरत्वज्ञानं, तद्विघटकाल्पास्थिरफलसाधनत्वज्ञानसम्पादकत्वमेव कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारप्रयोजकत्वं । निरुक्तरूपेच्छाद्वारकप्रयोजकत्वसूचनायैव सूत्रे सनन्तनिर्देशः, सनइच्छावाचित्वात् ॥ श्रीभ ष्येऽपि—

'अतश्शब्दो वृत्तस्य हेतुभावे' इति कर्मविचारस्य प्रयोजकत्वपरत्वमतश्शब्दस्योक्त्वा—किंद्वारकं प्रयोजकत्वमित्यपेक्षायामिच्छाघटितं निरुक्तरूपमेव कर्मविचारस्य प्रयोजकत्वमिति प्रतिपादितम्—

"अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्याधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया सञ्जातमोक्षाभिलाषस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनी ।"—इति ॥

अत्र—**अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्ये**त्यनेन साङ्गाध्ययनजन्यमापातप्रतीतिरूपं यत्कर्मब्रह्मज्ञानोभयसाधारण्येनाक्षयफलसाधनत्वज्ञानं तद्वतः अनादिवासनावशेन कर्मणिसुकरत्वज्ञानवत इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात्, **अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतये**त्यनेन कर्मविचारस्य कर्मण्यक्षयफलसाधनताधीविघटकत्वस्य विवक्षितत्वात्, **ब्रह्मजिज्ञासे**त्यस्य ब्रह्मविचारेच्छापरत्वान्निरुक्तरूपप्रयोजकतालाभः ॥

न च—चिकित्सादिपदानां व्याधिप्रतीकारत्वाद्यवच्छिन्ने रूढिवज्जिज्ञासापदस्यापि पञ्चत्र्यात्मकावयवोपेतन्यायवाक्यप्रयोज्यपरार्थानुमानरूपविचारत्वावच्छिन्ने रूढत्वान्न सन इच्छार्थकत्वम्, अन्यथा इच्छाविषयीभूतज्ञानस्य ज्ञानगोचरेच्छाया वा लाभेऽपि निरुक्तविचारत्वावच्छिन्नस्य जिज्ञासापदेनालाभात् ज्ञाधातोस्तत्र[१] लक्षणाप्रसङ्ग इति—वाच्यम् ॥ जिज्ञासापदस्य परार्थानुमितित्वरूपविचारत्वावच्छिन्ने रूढिग्राहकप्रमाणाभावेन रूढेरप्रामाणिकत्वात्, चिकित्सादिपदानां

---

१. (पा.) सूत्रे.

'गुप्तिज्किद्भ्यस्सन्–निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेष्वितिवाच्यम्' इति शास्त्रस्यैव रूढिग्राहकप्रमाणस्य सत्त्वेन तत्तदर्थेषु रूढ्युपपत्तेः ॥ न चैवं ज्ञाधातोर्लक्षणापत्तिः । वह्निमनुमिनोति वह्नेरनुमितिरितिवत्, वह्नित्वमनुमिनोति पर्वतमनुमिनोति वह्नित्वस्यानुमितिः पर्वतस्यानुमितिरित्यादिव्यवहाराभावेनानुमितितात्पर्यकधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाषष्ठ्यो-र्विधेयतारूपविषयताविशेषावश्यकत्वात्[1] । **ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्रापि** षष्ठ्या विधेयत्वार्थकत्वेन समासे पूर्वपदस्य ब्रह्मविधेयके लाक्षणिकतया वह्निमनुमिनोतीत्याद्यनुभवसिद्धविधेयत्वाख्यविषयताविशेषस्यानुमिति-भिन्नज्ञानेऽप्रामाणिकतया ज्ञाधातुलक्षणां विनैव ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेन ब्रह्मविचारलाभात् ॥

ननु–ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्र षष्ठ्यन्तार्थब्रह्मविधेयकत्वस्य न ज्ञानेऽन्वयः, किन्तु सन्प्रत्ययार्थेच्छायामेव प्रकारतासम्बन्धेनान्वयात् ब्रह्मविधेयकत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यकेच्छैव प्रतीयते, न तु ब्रह्मविधेयकं ज्ञानं; सनन्तधातुसमभिव्यहारस्थले कारकविभक्त्यर्थानां सर्वेषां प्रकारतासम्बन्धेन सनर्थेच्छायामेवान्वयात् । अन्यथा विषसंपृक्तान्नभोजनस्थले विषाज्ञानेन तादृशान्नभोक्तरि विषं बुभुक्षत इति प्रयोगापत्तेः, भोजने विषकर्मकत्वस्याबाधात्; इच्छायामन्वये च नापत्तिः, विषकर्मत्वप्रकारकस्य इच्छायां बाधात् । एवं गगनं दिदृक्षत इति प्रयोगानुपपत्तेः, गगनविषयकत्वस्य धात्वर्थदर्शने बाधात्; गगनविषयकत्वप्रकारकत्वस्येच्छायामबाधात् ।

"दोर्भ्यां तितीर्षत्यम्भोधिं तुष्टूषुस्तद्गुणार्णवम् ।"

इत्याद्यनुपपत्तिश्च, दोःकरणकत्वप्रकारकेच्छासत्त्वेऽप्यम्भोधितरणे दोःकरणकत्वस्य बाधात् । तस्माद्व्युत्पत्तिवादे **गदाधरो**क्तरीत्या विभक्त्य-

१. (पा.) विशेषार्थकत्वस्यावश्यकत्वात्.

र्थानां प्रकारतासम्बन्धेन सनर्थ एवान्वयात् ब्रह्मविषयकत्वस्यापि न ज्ञानान्वयो युक्तः— इति चेत् ।

मैवं । सनन्तस्थले विभक्त्यर्थकर्मत्वादीनां धात्वर्थे सनर्थे चान्वयः । यत्र धात्वर्थे बाधः, तत्र केवलं सनर्थ एवान्वय इति स्वीक्रियते ॥ एवञ्चोक्तस्थले विषं बुभुक्षत इत्यस्य नापत्तिः, इच्छायां तदन्वयबाधात् । गगनं दिदृक्षत इत्यादौ च धात्वर्थे गगनविषयकत्वस्य बाधात् प्रकारतासम्बन्धेनेच्छायामेव तदन्वयान्नानुपपत्तिः ॥

न च—प्रकारतासम्बन्धेन सर्वत्र विभक्त्यर्थानामिच्छायामेवान्वयोऽस्तु, किमर्थं धात्वर्थे तदन्वयाङ्गीकरणम्—इति वाच्यम् ॥ तथा सति चैत्रो ग्रामं जिगमिषतीतिवत् स्वं जिगमिषतीति प्रयोगापत्तेः ॥

न च—ग्रामादिपदोत्तरद्वितीयायाः फलान्वय्याधेयत्वं क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चार्थ इति देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगजनिका ग्रामनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूता या क्रिया तद्वानिति बोधाद्देवदत्तस्स्वंगच्छतीति व्यवहारवारणवत् द्वितीयार्थाधेयत्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोर्द्वयोरेव प्रकारतासम्बन्धेनेच्छायामन्वयात् न स्वं जिगमिषतीति प्रयोग इति—वाच्यम् । यदा ग्रामगमनं भवत्विति ग्रामनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रकारिका ग्रामगमनेच्छा, तदानी ग्रामं जिगमिषतीत्यस्यानुपपत्तेः ; तादृशेच्छायां प्रकारतासम्बन्धेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्वयासम्भवात् ॥

न च—द्वितीयार्थाधेयत्वस्यैव प्रकारतया सनर्थेच्छायामन्वयः, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च क्रियायामेवान्वयान्नानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ॥ एवमपि यदा मल्लो ग्रामं जिगमिषति तदा मल्लो मल्लं जिगमिषतीत्यस्यापत्तेः । स्वात्मकमल्लवृत्तित्वप्रकारकसंयोगावच्छिन्नव्यापारविषयकेच्छायाश्चैत्रे मल्लान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदक-

त्वस्य क्रियायामबाधात् धात्वर्थफलेऽपि द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयाभ्युपगमे च नानुपपत्तिः । फलव्यापारयोः धातोः खण्डशक्तिस्वीकारेण मल्लवृत्तित्वविशिष्टसंयोगस्य स्वजनकत्व—स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयोपगमान्मल्लनिष्ठक्रियायाः तन्मल्लनिष्ठसंयोगजनकत्वेन जनकतासम्बन्धेन संयोगवत्त्वेऽपि मल्लवृत्तित्वविशिष्टतत्संयोगाश्रयतन्मल्लनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्नोक्तोभयसम्बन्धेन विशिष्टसंयोगवत्त्वमित्यनतिप्रसङ्गात् ॥

एवं—सनन्तसमभिव्याहारे कारकविभक्त्यर्थस्य सनर्थएवान्वये मल्लो वृक्षात्पिपतिषतीतिवत् स्वस्मात्पिपतिषतीति प्रयोगापत्तिः, तत्र विभागजनकत्वस्यैव पञ्चम्यर्थत्वेन तत्प्रकारकेच्छाया मल्लवृत्तित्वात् भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि पञ्चम्यर्थतामुपगम्य स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पतने बाधान्न तादृशप्रयोग इति तु—न सम्भवति ॥ पञ्चम्यर्थस्य धात्वर्थेऽन्वयस्यानङ्गीकारात् सनर्थे प्रकारतासम्बन्धेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्वयाङ्गीकारे च स्ववृक्षयोर्विभागजनकं पतनं भवत्विति भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहीच्छादशायां वृक्षात्पिपतिषतीति प्रयोगानुपपत्तेः ॥

न च—भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपपञ्चम्यर्थस्य धात्वर्थ एवान्वयः, विभागजनकत्वस्य च प्रकारतासम्बन्धेनेच्छायामन्वय इति नानुपपत्तिः—इतिवाच्यम् ॥ एवमपि मल्लो मल्लात्पिपतिषतीति प्रयोगापत्तेः, स्वनिष्ठविभाजकक्रियायां मल्लान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि सत्त्वात् । अत एव विभागाधिकरणताप्रयोजकत्वं पञ्चम्यर्थः । वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ वृक्षस्यावधित्वसम्बन्धेन विभागेऽन्वयः, वृक्षावधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपिताधिकरणतायाश्च निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रयोजकतायामन्वयात् । वृक्षात्पर्णं पततीतिवत् पर्णात्पर्णं पततीति न प्रयोगः ; पत्रनिष्ठपतने वृक्षावधि-

कत्वविशिष्टविभागनिरूपिताधिकरणताप्रयोजकत्वसत्त्वेऽपि पत्रावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणताप्रयोजकत्वासम्भवात्, कारणत्वस्य स्वाश्रयनिष्ठकार्याधिकरणतामात्रप्रयोजकत्वात् ॥ एवमपि—सनन्तस्थलेऽपि मल्लो मल्लात्पिपतिषतीति न प्रयोगः, तत्र मल्लावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणताप्रयोजकत्वप्रकारकेच्छाबोधेन मल्ले तद्बाधादिति—निरस्तम् ॥ स्ववृक्षयोर्विभागजनकं पतनं भवत्वित्यधिकरणत्वानवगाहीच्छादशायामपि वृक्षात्पिपतिषतीति प्रयोगात्तदनुपपत्तेः । पञ्चम्यर्थस्य धात्वर्थसनर्थयोर्द्वयोरेवान्वयाभ्युपगमे च विभागमात्रस्य प्रकारतासम्बन्धेनान्वयात् वृक्षावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणताप्रयोजकत्वस्य धात्वर्थे अन्वयाभ्युपगमान्नानुपपत्तिः ॥

एतेन—जिज्ञासापदस्य विचारे रूढ्यनङ्गीकारे ज्ञाधातोर्लक्षणाप्रसङ्गात् सनर्थेच्छायामेव ब्रह्मविषयकत्वप्रकारकत्वलाभेऽपि ब्रह्मविषयकविचारालाभप्रसङ्गाच्च रूढिस्वीकार एव युक्त इति—**केषांचित्प्रत्याशा निरस्ता** । रूढ्यनङ्गीकारेऽपि लक्षणाविरहस्य, विचारे ब्रह्मविषयकत्वलाभस्य चोपपादितत्वात् ॥ एतदभिप्रेत्यैव—विद्या यज्ञादिकरणिका, 'यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादिश्रुत्या विद्यायां यज्ञादिकरणकत्वबोधनात्—इत्यर्थपरं **सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्** दिति सूत्रं प्रणीतम् सनर्थेच्छायामेव प्रकारतासम्बन्धेन करणत्वस्यान्वये विद्यायां यज्ञादिकरणकत्वाबोधात्तादृशश्रुत्युदाहरणानुपपत्तेः॥

यदपि—ब्रह्मणि गुणप्रतिपादकश्रुतिसामान्यस्य तत्तद्गुणविशिष्टं ब्रह्मोपासीतेत्यर्थपरत्वात् तादृशगुणानां च प्रकारतासम्बन्धेनोपासन एवान्वयात्तत्तद्गुणप्रकारकब्रह्मविशेष्यकोपासनलाभेऽपि ब्रह्मणि गुणानामन्वयाभावान्न ब्रह्मणस्तादृशश्रुत्या सगुणत्वसिद्धिः॥ नीलं घटं जानातीत्यादौ नीलादेर्ज्ञान एव प्रकारतासम्बन्धेनान्वयात्तत्र प्रातिपदिकार्थयोः परस्परमभेदान्वये इदं रजतं जानातीत्यादौ बाधेन, ज्ञाधातुसमभिव्या-

हारे सर्वत्र प्रकारतासम्बन्धेन विशेषणस्य ज्ञान एवान्वयात् । व्यवस्थापितं चेदं व्युत्पत्तिवादे इति—**तदप्यनेन निरस्तम्** ॥ नीलं घटं जानातीत्यादौ अभेदेन नीलादेर्घटे प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञाधात्वर्थेऽप्यन्वयाङ्गीकारात्, अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकपदसमभिव्याहारसत्त्वेन तदनुत्पादे बीजाभावात्, ज्ञाधातुसमभिव्याहारस्य प्रतिबन्धकत्वे गौरवात्, 'इदं रजतं जानाति' 'शङ्खं पीतं जानाति' इत्यादावपि रजतपीतादिपदानां रजतपीतादिज्ञानविषयार्थकतया तत्राप्यभेदान्वयस्य निर्बाधत्वात्। अन्यथा 'रङ्गाणि रजतं जानाति' 'स्त्रियं पांसुलान् जानाति' इत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारत्वात्, समानाधिकरणपदयोरिव यत्पदार्थविशेष्यकत्वविशिष्टे ज्ञाने यत्पदार्थनिष्ठाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकत्वस्यान्वयः, तयोरपि समानलिङ्गवचनकत्वमिति नियमान्तराङ्गीकारे गौरवात्। 'रङ्गाणि रजतं ज्ञायन्ते' 'स्त्रियं पांसुला ज्ञायते' इत्यस्योक्तनियमेनावारणाच्च, यत्पदार्थेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन यत्पदार्थविशेषितज्ञाधात्वर्थज्ञाननिरूपिताख्यातार्थविशेष्यत्वान्वयः तयोरपि पदयोस्समानलिङ्गवचनकत्वमिति नियमान्तरस्यापि स्वीकारे चातिगौरवात् ॥ नीलो घटो ज्ञायत इत्यादौ नीलपदोत्तरं प्रथमानुपपत्तिः, नीलगतकर्मत्वस्यानभिहितत्वेनानभिहिते कर्मणि द्वितीयाविधानेन द्वितीयाया एव दुर्वारत्वात् ॥ न च—तत्रोभयकर्मत्वमेवाख्यातेनाभिधीयत इति—वाच्यम्, तथा सति वाक्यभेदापत्तेः । नीलः पटो घटो द्रव्यमित्यादिसमूहालम्बनदशायामपि नीलो घटो ज्ञायत इत्यस्य दुर्वारत्वापत्तेश्च ॥

अथ—नीलो घटो ज्ञायत इत्यादौ नीलादिपदोत्तरं न द्वितीयापत्तिः। अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतारूपकर्मत्वस्य संसर्गतया विवक्षितत्वात्। प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेत्यस्यैवानभिहिते कर्मणि द्वितीयेत्याद्यनुशासनार्थत्वात्। अत—एव अर्घ्य नम इत्यादौ नमः-

पदार्थत्यागे अर्घ्यादिपदार्थस्य कर्मताबोधनेऽप्यर्घ्यादिपदात्प्रथमैव, निपातार्थत्यागे कर्मतासम्बन्धेनैव नामार्थस्यान्वयात् । एवं भूतले न घट इत्यादावपि घटसम्बन्धस्याभावे संसर्गतया षष्ठीविषयेऽपि प्रथमा—इति चेन्न ॥ अर्घ्यं नम इत्यादौ निपातार्थे प्रातिपदिकार्थस्य भेदेनान्वयसम्भवेऽपि धात्वर्थे तथाऽन्वयायोगात् । कर्मतासम्बन्धेन तण्डुलान्वयतात्पर्येण तण्डुलः पचतीत्यादिप्रयोगवारणाय धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयो नास्तीति नियमस्याङ्गीकार्यत्वात् ॥

यत्तु—घटो नीलो भवतीत्यादौ भूधात्वर्थेऽसाधारणधर्मे नीलपदार्थस्याधेयतया अन्वयात् 'वृक्षो नौका भवति' 'काष्ठं भस्म भवति' इत्यादौ नौकाभस्मादेस्तेन सम्बन्धेन भूधात्वर्थेऽन्वयाद्व्यभिचारवारणायोक्तनियमे भूधात्वर्थातिरिक्तत्वं यथा धात्वर्थे निवेश्यते, तथा 'घटो नीलो ज्ञायते' 'काष्ठं भस्मराशिः क्रियते' इत्यादावपि भेदसम्बन्धेनान्वयादुक्तनियमे सविषयकधात्वर्थातिरिक्तत्वमपि निवेशनीयम् । तत्र प्रथमे भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन नीलादेः ज्ञाधात्वर्थेऽन्वयः । द्वितीये भस्मराशित्वविशिष्टस्य साध्यतासम्बन्धेन कृतावन्वयान्नाश्यत्वस्याख्यातार्थत्वात् भस्मराशित्वविशिष्टसाध्यककृतिनाश्यं काष्ठमिति बोधः—इति ॥ **तन्न** । भूधात्वर्थो हि नासाधारणधर्मः । तथा सति घटो नीलो भवतीत्यादौ नीलवृत्त्यसाधारणधर्मवानिति बोधेन न नीलो भवतीत्यत्र तद्वृत्त्यसाधारणधर्मात्यन्ताभाववानिति बोधापत्तेः । इदमिदं नभवतीति वाक्ये सर्वसिद्धस्य भेदबोधकत्वस्यापलापापत्तेः, घटे नैल्यस्य भविष्यत्त्वतात्पर्येण घटो नीलो भविष्यतीत्यस्यानुपपत्तेः, धातूत्तरप्रत्ययेन धात्वर्थासाधारणधर्म एव भविष्यत्त्वबोधात् । अतो भूधात्वर्थो धर्माश्रयः । तत्र नीलत्वविशिष्टस्याभेदेनान्वयान्नीलत्वाभिन्नधर्मविशिष्टलाभः । तस्य च तादात्म्येन घटादावन्वयः, सति तात्पर्ये पदार्थयोरिव पदार्थतावच्छेदकयोरप्यभेदबोधात् ॥

एवञ्च—तादात्म्येन नीलत्वाभिन्नधर्मविशिष्टवान् घट इति बोधस्य घटो नीलो भवतीति वाक्यादुत्पत्त्या घटो नीलो न भवतीत्यनेन भेदबोधनिर्वाहः । भूधात्वर्थविशिष्टैकदेशधर्मे प्रत्ययार्थभविष्यत्त्वस्यान्वयाद्घटोनीलोभविष्यतीत्यनेन नैल्यस्य भविष्यत्त्वबोधनिर्वाहः । तादृशधर्मे नीलपदार्थतावच्छेदकधर्मस्याभेदान्वयात् ॥

न च—धात्वर्थैकदेशे प्रत्ययार्थभविष्यत्त्वान्वयो न युक्त इति—वाच्यम् । नश्यतीत्यादावुत्पत्तिमदभावरूपधात्वर्थैकदेशोत्पत्तौ लडर्थवर्तमानत्वान्वयस्य नैयायिकैरङ्गीकारात् । अन्यथा तन्मते नाशस्य नाशाभावेन वर्तमानतया चिरातीतेऽपि घटे घटो नश्यतीत्यस्यापत्तेः । भूधातुसमभिव्याहारस्थले उक्तरीत्या बोधमभिप्रेत्यैव **पटवच्चेत्यत्र** टीकायां 'जातिर्व्यक्तिर्भवति न भवति चेति, खण्डो मुण्डो भवति न भवति चेति' भेदाभेदयोरभिलापस्स्वीकृतः । अत उक्तनियमे भूधात्वर्थातिरिक्तत्वं न निवेशनीयम् । एवं सविषयकातिरिक्तत्वमपि न निवेशनीयम् । नीलो घटो ज्ञायतइत्यादौ नीलपदार्थस्य घटेऽभेदेनान्वितस्यैव ज्ञाधात्वर्थे धर्मिपारतन्त्र्येणान्वयेन स्वातन्त्र्येणान्वयाभावात्, नामार्थयोर्भेदेनान्वयो नास्ति, नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयो नास्तीति नियमयोरन्वयपदस्य स्वातन्त्र्येणान्वयपरत्वात् । अन्यथा 'धनवान्सुखी' 'धनवान्सुख्यति' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादौ धनस्य सुखे ब्रह्मवेदनस्य परप्राप्तौ च प्रयोज्यतासम्बन्धेनान्वयादुक्तनियमानुपपत्तेः । एवं 'काष्ठं भस्मराशिः क्रियते' इत्यादौ भस्मराशिपदार्थस्य काष्ठेऽभेदेनान्वितस्यैव धात्वर्थे पारतन्त्र्येणान्वयात्, भस्मत्वावस्थापन्नं काष्ठं भस्मत्वसाध्यककृतिसाध्यमिति बोधाङ्गीकारादनुपपत्तिविरहात् । तत्राभेदान्वयबोधानङ्गीकारे, यत्र काष्ठत्वावस्थानाशककृत्या काष्ठादेर्भस्मताप्राप्तिः, घटादेः रक्तताप्राप्तिश्च, तत्र 'काष्ठं रक्तं क्रियते' इति प्रयो-

१. (पा.) अलाभः स्वीकृतः ।

गापत्तेश्च, रक्तत्वसम्पादककृतिनाश्यत्वस्य काष्ठेऽबाधात् । एवमुक्त-नियमे सविषयकातिरिक्तत्वान्तर्भावे विषयतायाम्संसर्गत्वविवक्षया 'घटो जानाति चैत्रः' 'घटः करोति चैत्रः' इत्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारा । अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वसाध्यत्वयोः प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्व-विवक्षायां 'घटो नीलं ज्ञायते' 'काष्ठं भस्मराशि क्रियते' इत्यादिप्र-योगापत्तिश्च । कर्मत्वविशेषणतानापन्नकृधात्वर्थज्ञाधात्वर्थयोरेव द्वि-तीयार्थकर्मत्वान्वयः इति नियमेनोक्तप्रयोगवारणेऽपि संसर्गतात्पर्येण-'काष्ठं भस्मराशिः करोति' इतिप्रयोगापत्तिः । कर्मत्वविशेषणतानापन्न-कृधात्वर्थज्ञाधात्वर्थयोरेव कर्मत्वस्य संसर्गत्वमिति नियमेनोक्तप्रयो-गवारणे च गौरवम् । तस्मात्सविषयकधातुसमभिव्याहारेऽपि विशे-षणस्य प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोर्द्वयोरेवान्वय इति सिद्धम् ॥

एतदेव मतं **वेदाचार्यस्य** 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' 'विवक्षित-गुणोपपत्तेश्च' इत्यादिषूपासनवाक्येषूपास्ये जीवादि भेदस्य तद्वाक्य-प्रतिपन्नगुणैस्साधनात्, गुणानामुपास्येऽन्वयाभावे तदनुपपत्तेः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद' इत्यादावपि सत्यत्वादेर्वेदन एवान्वयाप-त्त्या ब्रह्मणि सत्यत्वादीनामसिद्ध्यापत्तेः—इत्यादिकमन्यत्र प्रप-ञ्चितमित्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

तस्मात्-ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र सन इच्छार्थकत्वेऽपि ब्रह्मविषयकविचा-रलाभात् ब्रह्मविषयकविचारे कर्मविचारानन्तरकर्तव्यत्वसाधनद्वारा प्रथ-मसूत्रेण सिद्धेव्युत्पत्तिसमर्थनात् सिद्धब्रह्मविषयकबोधजनकत्वाभाव-व्याप्यसिद्धब्रह्मतात्पर्यकत्वाभावज्ञानरूपप्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञान-प्रतिबन्धकनिरासकतया **तत्सूत्रस्य शास्त्रारम्भार्थत्वमुपपन्नम्** ॥

नन्वेवमपि--निरतिशयबृहत्त्वविशिष्टस्य वस्तुनो बाधितत्वान्न तत्र तात्पर्यसम्भवः । निरतिशयबृहत्त्वं हि स्वेतरसमस्तनिरूपितोत्कर्षव-

त्त्वं ; तच्चानेकेषां न घटते, स्वपदेनैकैकस्यैवोपादेयत्वेन स्वेतरयाव-द्वस्तुषु तादृशवस्त्वन्तरस्यापि प्रवेशात् 'नकिरिन्द्र त्वदुत्तरः' 'न वा ओ जीयो रुद्र त्वदस्ति' इत्यादिश्रुतीनां सर्वोत्कृष्टत्वोक्त्या बाधस्य दुष्परि-हरत्वात् ॥ अथ--'नकिरिन्द्र' इत्यादेः स्तुतिपरत्वेन तत्परत्वाभावान्ने-न्द्रादेस्सर्वोत्कृष्टत्वे तद्वाक्यतात्पर्यम् । किन्तु 'अधीहि भगवो ब्रह्मेति' इति प्रश्नपूर्वकं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यारभ्य 'तद्ब्रह्म' इत्युत्तररूपेण प्रवृत्तया तत्त्वपरया तैत्तिरीयश्रुत्या जगज्जन्मादिकार-णत्वविशिष्टे निरतिशयबृहत्त्वाभिधानात् । कारणत्वस्य च 'एको ह वै नारायण आसीत्' इत्यनेन नारायणे पर्यवसानात्तस्यैव निरतिशयबृह-त्त्वं निराबाधं सिध्यति--इति चेन्न ॥ जगज्जन्मकारणत्वास्थितिकारणत्वा-दीनामेकस्मिन् वस्तुनि विरुद्धतया समावेशायोगेन जन्मादिकारणत्व-स्यैव बाधिततया तेन निरतिशयबृहत्त्वव्यवस्थापनस्यासिद्धमसिद्धेनेति न्यायेन दुर्घटत्वात् । तथा च वेदान्तानां स्वार्थे तात्पर्यासम्भवात् कर्मकर्तृस्तावकत्वस्यागत्या वाच्यत्वात् कर्मशेषभूतवाक्यविचारत्वात् ब्रह्मविचारः पृथङ् न कर्तव्यः--**इति पूर्वपक्षे** ; जन्मकारणत्वस्थितिकारण-त्वादीनां कालभेदेनाविरुद्धतया अबाधितत्वेन जन्मादिकारणत्वेन नि-रतिशयबृहत्त्वोपपादनसम्भवात् कारणताविशिष्टे नारायण एव निर-तिशयबृहत्त्वसिद्ध्या तद्विशिष्टस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्त्वोपपादकं **जन्मादिसूत्रम्** ॥

अत्र—**जन्म आदिर्येषामिति** विग्रहवाक्यात् यत्पदार्थजन्मस्थि-तिलयसमुदायप्रथमघटकतावज्जन्मेति बोधात् जन्मनिष्ठप्रथमघटकता-निरूपकसमुदायस्य समासवाक्याद्बोधेन तादृशसमुदायस्य कारणता-सम्बन्धेन लक्षणत्वं लभ्यते । तादृशसमुदायनिरूपितप्रथमघटकत्वं च तादृशसमुदायघटकधर्मध्वंसासमानकालीनत्वे सति तादृशसमुदायघट-कधर्मप्रागभावसमानकालीनत्वम् ॥ एवं च—**आदिपदेन** निरुक्तप्रथ-

मघटकत्वार्थकेन जन्मस्थित्यादीनां कालभेदस्य लाभादविरोधस्सूचित इति बोध्यम् ॥

ननु—उक्तरीत्या बृहत्त्वविशिष्टस्याबाधितत्वेऽपि न तत्र श्रुतेस्तात्पर्यं सम्भवति ; प्रमाणान्तरबाधित इव प्रमाणान्तरसिद्धेऽपि श्रुतेस्तात्पर्यायोगात्, निरतिशयबृहत्त्वस्य नित्यज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात् तादृशबृहत्त्वविशिष्टस्यानुमानसिद्धत्वात्। तथा हि—कार्यं विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यताशालि प्रागभावप्रतियोगित्वात् घटवत्—इत्यनुमानात् नित्यैकत्वेन कृतिसिद्धौ लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतात् नित्यैककृतिजन्यं कार्यमित्यनुमितिर्जायते। एवं ज्ञानचिकीर्षाघटितानुमानमपि बोध्यम् ॥ एवमुक्तानुमानेन नित्यज्ञानादिसिद्धौ तदाश्रयतया ईश्वरस्सिद्ध्यति **इति पूर्वपक्षे** ; ईश्वरस्यानुमानगम्यत्वनिरासपरं **शास्त्रयोनित्वसूत्रम्** ॥

अयं भावः—किमिदमनुमानमीश्वरानङ्गीकर्तारं चार्वाकं प्रति प्रयुज्यते, निरीश्वरसाङ्ख्यादीन् प्रति, औपनिषदेश्वराङ्गीकर्तृवेदान्तिनं प्रति वा? नाद्यः—तन्मतेऽनुमानप्रामाण्यस्यैवानङ्गीकारात्, जन्यजनकभावमात्रस्यैव काकतालीयन्यायानुकारित्वस्य च तैरङ्गीकारेण समवायानङ्गीकारेण च तद्घटितसाध्याप्रसिद्धेः। न द्वितीयः—साङ्ख्यमतेऽपि समवायानङ्गीकारात्, प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य कारणतया योगिनामतीतानागतपदार्थविषयकसाक्षात्कारस्य सकलशास्त्रसिद्धत्वादस्यानुपपत्त्या घटत्वादिरूपाणामवस्थानामपि तन्मते नित्यत्वाङ्गीकारेण कृतिजन्यत्वस्य घटादावनङ्गीकारेण दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात्, तन्मते कुलालादिकृतेर्घटाद्यभिव्यक्तावेव प्रयोजकत्वात्। न तृतीयः—वेदान्तिभिरवस्थाया उत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि द्रव्यस्योत्पत्त्यनभ्युपगमेनावयविद्रव्यानभ्युपगमेन च समवायानभ्युपगमेन च समवायेन कार्यं प्र-

ति विशेष्यतया कृतेः कारणत्वमित्यस्यासम्भवात् साध्याप्रसिद्धेर्दु-र्वारत्वात्; घटत्वाद्यवस्थायां प्रागभावप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि घटे तदभा-वेन साधनवैकल्याच्च ॥

न च—तादात्म्येन घटत्वावस्थाविशिष्टं प्रति विशेष्यतया कृतेः कारणत्वं वेदान्तिभिरपि स्वीकरणीयम्, अन्यथा कुलालो घटं करो-तीति व्यवहारानुपपत्तिः; एवं च कार्यतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्न-त्वानिवेशेन न साध्याप्रसिद्धिः, नैयायिकाभिमतसमवायावच्छिन्नजन्य-ताया इव वेदान्तिमतसिद्धतादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नजत्यताया अपि वि-शेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतात्वेन क्रोडीकारात्; एवं घटो भविष्यतीति व्यवहारानुरोधेन घटत्वावस्थाविशिष्टे प्रागभा-वप्रतियोगितापर्याप्तेः स्वीकारावश्यकत्वात् न साधनवैकल्यमिति—वाच्यम् ॥ कुलालादिकृत्या हि कुलालशरीरे चेष्टा जायते, तादृश-चेष्टया कपालद्वयसंयोगहेतुभूतकपालक्रिया चक्रभ्रमणादिहेतुभूतद-ण्डाक्रिया च जायते । एतावतैव कुलालादिकृतेर्घटादिप्रयोजकत्वमित्य-स्य प्रामाणिकत्वेऽपि साक्षाद्घटं प्रति विशेष्यतया कुलालादिकृतेर्हेतु-त्वमित्यस्याप्रामाणिकत्वेन कुलालकृत्या पटस्य कुविन्दकृत्या घटस्यो-त्पत्तिवारणाय विशेषकार्यकारणभावस्यावश्यकतया सामान्यकार्यका-रणभावे मानाभावेन च साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ॥

न च—सामान्यकार्यकारणभावानङ्गीकारे गुणादिनिष्ठकार्यसामान्या-भावे तत्तत्कृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वं वक्तव्यमिति गौरवं; सामान्य-हेतुतास्वीकारे च कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्यैव प्रयोजकत्वं सम्भव-तीति सामान्यहेतुत्वाभ्युपगम आवश्यक इति—वाच्यम् । समवायेन कार्यसामान्ये तादात्म्येन द्रव्यस्य हेतुतया गुणादिनिष्ठकार्यसामान्या-भावे द्रव्यभेदस्यैकस्य प्रयोजकतयैवोपपत्तौ कृत्यभावकूटस्य प्रयोजक-त्वासम्भवात् ॥

न च—कादाचित्के गगनादिनिष्ठे कार्यसामान्याभावे द्रव्यभेदस्य प्रयोजकत्वासम्भवात्[1] तत्तत्कृत्यभावकूटस्य[2] प्रयोजकत्वावश्यकत्वात् गौरवमिति—वाच्यम्॥ भवन्मते तत्र शब्दादिरूपकार्यानुरोधेन विशेष्यतया ईश्वरीयकृतेरावश्यकत्वेन तदभावघटितकूटस्य सामान्याभावस्य चासम्भवात्, ईश्वरीयकृतेर्नित्यत्वेन कालविशेषावच्छेदेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । वेदान्तिनां तु भगवत्सङ्कल्पस्यानित्यस्य सत्त्वेन विषयतया तदभावस्य कार्यसामान्याभावप्रयोजकतासम्भवाच्च कृतित्वेन कार्यत्वेन सामान्यकार्यकारणभावमभ्युपगम्य, कृतिसामान्याभावस्य कार्यसामान्याभावप्रयोजकत्वकल्पनापेक्षया तादृशप्रयोजकत्वमात्रकल्पनस्यैवोचितत्वेन तादृशसामान्यकार्यकारणभावकल्पनस्य गुरुत्वात्। यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः, असति बाधके तत्सामान्याभावयोः[3] प्रयोज्यप्रयोजकभाव इत्येव नियमस्य युक्तत्वात्। न हि—कार्याभावकारणाभावयोरेव प्रयोज्यप्रयोजकभावनियमः; विशिष्टाभावे विशेषणाभावादीनां प्रयोजकत्वाभावस्य, प्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वाभावे प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वादीनां प्रयोजकत्वाभावस्य च प्रसङ्गात्। तस्मादनुभवानुरोधात्कल्पनीयः प्रयोज्यप्रयोजकभावः सामान्यरूपेण कारणताविरहेऽपि सामान्याभावे सम्भवत्येव । विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्याभावादीनामप्रामाणिकत्वञ्चान्यत्र प्रपञ्चितम्॥

किञ्च—जीवेन सिद्धसाधनं दुर्वारं, लाघवज्ञानबलेनानुमितौ नित्यैकत्वादिभानस्याप्रामाणिकत्वात्; वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शकाले महानसीयत्वेन तादृशवह्निसिद्धौ लाघवमिति लाघवज्ञानबलान्महानसीयवह्निमानित्यनुमितिस्वीकारे लाघवज्ञानं विनाऽपि महानसीयवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानादपि तादृशानुमितेरावश्यकतया तादृशलाघवज्ञानमहान-

---

१. (पा) असम्भवेन. २. (पा) कूटस्यैव ३. (पा) तत्सामान्ययोः.

सीयवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानयोः परस्परजन्यतादृशानुमितौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ॥

न च—वह्नेर्महानसीयत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानजन्यतावच्छेदके विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या विषयता निवेश्यते, पूर्वं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेन तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या भानासम्भवात्, तादृशपरामर्शजन्यानुमितौ च विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतेति न व्यभिचार इति—वाच्यम् ॥ महानसीयो वह्निर्लघुरित्यादिरूपलाघवज्ञानस्य महानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववानिति बाधज्ञानस्य च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन तज्जन्यानुमितौ विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताया दुर्वारतया व्यभिचारतादवस्थ्यात् ॥ * *

ननु—वह्नेर्महानसीयत्वे लाघवं महानसीयो वह्निर्लघुः इत्यादिविभिन्नाकारलाघवज्ञानानां, पर्वतो महानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववान् तादृशवह्निमद्भिन्नस्तादृशवह्निः पर्वतावृत्तिः इत्यादिबाधज्ञानानां चाव्यवहितोत्तरत्वं निवेश्य महानसीयवह्न्यनुमितिहेतुत्वाङ्गीकारान्न व्यभिचारः। लाघवज्ञानस्य सामान्यपरामर्शकालीनस्य विशेषाकारानुमितिहेतुत्वं च पूर्वोत्तरतन्त्रसिद्धम् । **छागो वा मन्त्रवर्णा**दित्यस्मिन्नधिकरणे—पशुना यजेतेति वाक्यघटकं पशुपदं विशेषधर्मावच्छिन्नपरं, यागादिरूपविशेषधर्मान्वितार्थपरत्वात्, द्रव्यं गन्धवदिति वाक्यघटकद्रव्यपदवत्—इत्यनुमानेन छागस्य वपाया इति वाक्ये छागस्योपस्थितत्वेन छागत्वावच्छिन्नपरत्वे उपस्थितिकृतलाघवमिति लाघवज्ञानानुरोधेन पशुपदं छागत्वावच्छिन्नपरमित्यनुमितेरङ्गीकारात्। उत्तरतन्त्रेऽपि **जन्माद्य**धिकरणे—'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति कारणवाक्यघटकसत्पदं विशेषधर्मावच्छिन्नपरं, जगत्कारणत्वरूपविशेषधर्मान्वितार्थबोधकत्वात्, इत्यनुमानेन 'एको ह वै नारायण आसीत्' इति श्रुत्युपस्थितपरत्वे

---

१. (पा) निर्णयाभावेन.

लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतेन सत्पदं नारायणत्वावच्छिन्नपरमित्य-नुमितेरङ्गीकारात् ॥

यद्यपि—**जन्माद्यधिकरणभाष्ये** उक्तानुमानपरत्वं सूत्रस्य नोक्तं, तथापि **पाशुपताधिकरणे** 'एको ह वै नारायण आसीत्' इत्यारभ्य 'स एकाकी न रमेत' इति सृष्टिवाक्योदितं स्रष्टारं नारायणमेव 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिषु साधारणास्सदादिशब्दाः प्रतिपादय-न्तीति 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यत्र प्रतिपादितमिति **श्रीभाष्ये** उक्तत्वात् तादृशानुमानस्य सूत्राभिप्रेतत्वमावश्यकम् । **प्रतिपादितमिति** प्रतीकमुपादाय **टीका**—

> " 'यतो वा इमानि' इति वाक्ये अस्यार्थस्याभिप्रेतत्वात् सूत्रका-रेणापि तथाभिप्रेतमित्यर्थः । जन्मादिसूत्रभाष्येण परस्मात्पुंस इत्यन्तेनायमर्थस्सूचितः"— इति ॥

न चैवं—'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिवाक्येषु आकाशा-देरप्युपस्थितत्वाल्लाघवस्य तुल्यत्वात् आकाशत्वावच्छिन्नपरं नाराय-णत्वावच्छिन्नपरं वेति संशयाकारानुमितिस्स्यात्—इति वाच्यम् । **आकाशाद्यधिकरणेषु** आकाशादिपदानामपि परमात्मपरत्वस्थापने-नाकाशत्वावच्छिन्ने उपस्थितिलाघवाभावात्; एवं **समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरिति** सूत्रे—विशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धवि-षया, विशिष्टबुद्धित्वात्, दण्डीति विशिष्टबुद्धिवत्—इति नैयायिकाभिम-तानुमाने स्वरूपसम्बन्धविषयकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानानुरोधेन स्व-रूपसम्बन्धविषयकत्वमादाय सिद्धसाधनस्याभिप्रेतत्वात् । **भावेचोप-लब्धेरिति** सूत्रे पटइत्यादिबुद्धिस्तादृशव्यवहारश्च तन्तुरित्यादिबुद्धि-विषयभिन्नविषया तादृशव्यवहारविषयभिन्नविषयः, तद्बुद्धिविलक्षण-बुद्धित्वात् तद्व्यवहारविलक्षणव्यवहारत्वाद्वा, कुड्यादिव्यवहारवत्—

---

१. (पा) सद्ब्रह्मादि.

इत्याद्यवयवावयविभेदसाधकनैयायिकानुमानेऽवस्थाभेदस्योभयवादिसि-द्धतया तद्विषयकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानानुरोधेनावस्थाभेदमादाय सिद्धसाधनस्याभिप्रेतत्वाच्च लाघवज्ञानहेतुत्वं सूत्रकारानुमतम् ॥

किञ्च—'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यत्राश्रमाणां विधिकल्पनार्थं प्रवृत्ते **विधिर्वाधारणवदि**तिसूत्रे—त्रयो धर्मस्कन्धा इति प्रतिपाद्यमाना आश्रमा विधिविषयाः, इष्टसाधनतया श्रुतिबोधितत्वात्, ज्योतिष्टोमादिवत्; न चासिद्धिः, 'सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति' 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इत्युत्तरवाक्ये ब्रह्मज्ञानवैधुर्ये पुण्यलोकावाप्तिहेतुतायाः सतिब्रह्मज्ञाने मोक्षहेतुतायाश्च बोधनादिति—**बादरायणा**भिमतानुमाने छान्दोग्य एव विधिवाक्यं कल्पयित्वा, तद्विषयत्वकल्पनापेक्षया 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्।' इति जाबालश्रुतिसिद्धविधिविषयत्वकल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानानुरोधेन सिद्धसाधनमभिप्रेत्य सूत्रस्य कृत्वाचिन्तापरतायाः **श्रीभाष्यकारै**रुक्तत्वात् तद्धेतुत्वं तेषामप्यभिमतं। 'द्यां मूर्धानम्' इति स्मृतिवचनं स्वसमानविषयकश्रुतिमूलं, स्मृतित्वात्—इत्यनुमानेन वैश्वानरविद्यायाः परमात्मविषयत्वं सिद्ध्यतीति **स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति** इति सूत्रस्य पराभिमतयोजनायां परमात्मपरत्वेन सन्दिग्धाया वैश्वानरविद्यायाः परमात्मपरत्व-स्मृतिमूलत्वोभयकल्पनापेक्षया परमात्मपरत्वेन प्रसिद्धायाः "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति श्रुतेः स्मृतिमूलत्वमात्रकल्पने लाघवमिति लाघवानुरोधेन सिद्धसाधनोद्भावनस्य श्रुतप्रकाशिकासिद्धत्वेन **व्यासाचार्याणामपि** तद्धेतुत्वमिष्टम्। अपि च—प्रत्यक्षसिद्धार्थस्यापलापाभावः, अनुमानस्य लाघवानुरोधित्वं, प्रमाणाविरुद्धे शास्त्रसिद्धार्थे नास्तिकत्वाभावः—इत्येतत्त्रयं हि **नाथमुनिप्रभृत्याचार्य**सम्प्रदायसिद्धम् ।

---

१. (पा) साध कैर्नैयायिकानुमानैः.

उक्तञ्च तत्वमुक्ताकलापे—

"दृष्टेऽपह्नुत्यभावादनुमितिविषये लाघवस्यानरोधात्[1]

शास्त्रेणैवावसेये विहतिविरहिते नास्तिकत्वप्रहाणात्।

नाथोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिरुपचितं यामुनेयप्रबन्धैः

त्रातं सम्यग्यतीन्द्रैरिदमखिलतमःकर्शनं दर्शनं नः॥" इति।

अधिकरणसारावल्यामपि—

"दृष्टं नापह्नुवीरन् लघुमनुमिनुयुः शेषमिच्छन्ति शास्त्रात्।"

इत्युक्तं। तस्माल्लाघवज्ञानहेतुत्वस्य निराबाधत्वात् नित्यैककृत्यनुमित्या तदाश्रयत्वस्य जीवेऽसम्भवान्न सिद्धसाधनावकाशः—इति चेत्॥*

मैवम्॥ सिद्धान्ते जीवीयधर्मभूतज्ञानस्य नित्यैकत्वयोरङ्गीकारेण सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्; घटज्ञानमुत्पन्नं, पटज्ञानमुत्पन्नं, घटज्ञानं नष्टं, पटज्ञानं नष्टमित्यादिप्रतीतीनामवस्थागतोत्पत्तितद्गतभेदविषयकत्वोपगमात्, जीवज्ञाने स्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नज्ञानकत्वरूपस्य आत्मानात्मोभयावृत्ति दुःखवदवृत्तिद्वित्वासमानाधिकरणत्वरूपस्य चैकत्वस्य सिद्धान्तेऽक्षतत्वात्॥

न च—कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव कृतावेकत्वं, यत्र समवायेन कार्यं तत्र विशेष्यतासम्बन्धेन कृतिसत्त्वात्; भिन्नाभिन्नकार्याणां भिन्नभिन्नजीवकृतिजन्यत्वे चालिनीन्यायेन तत्तत्कृतिमद्भेदस्य कार्याधिकरणे सत्त्वेनोक्तभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवात् निरुक्तैकत्वस्यैवानुमितिविषयत्वान्न सिद्धसाधनम्—इति वाच्यम्। निरुक्तभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टकृतिजन्यत्वस्य साध्यत्वे साध्याप्रसिद्धेः॥

न च—स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदककृतिजन्यत्वस्य साध्यत्वान्न साध्याप्रसिद्धिः, कुलालसमवेत[2]कृतिजन्यायामेकघटव्यक्तौ

---

1. (पा) अनुसारात्. 2 (पा) समवेतैककृति

साध्यप्रसिद्धिसम्भवात्तस्या एव स्वपदेनोपादानेन दृष्टान्ततासम्भवाच्चेति--वाच्यम् । कुलालस्य हस्तद्वये कपालद्वयसंयोगानुकूलयोश्चेष्टयोरुत्पत्त्या एकहस्तगतचेष्टाया अन्यहस्त उत्पत्तिवारणाय समवायेन तत्तच्चेष्टां प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्कृतेर्हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् तत्तद्धस्तचेष्टाजन्यक्रियावतोः[1] कपालयोस्तत्तद्धस्तावच्छिन्नकृत्योरेव विशेष्यतया सत्त्वेनैककृतेस्तेन सम्बन्धेन द्वयोरभावात् साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ॥

न च—समवायसम्बन्धेन विजातीयचेष्टां प्रति स्वीयविजातीयैतच्चेष्टावृत्तिसाध्यत्वाख्यविषयतानिरूपितसिद्धत्वाख्यविषयतासम्बन्धेन कृतिर्हेतुरित्येककृतिस्वीकारेऽपि नानुपपत्तिः, एकस्या एव कृतेर्विजातीयैतद्धस्तचेष्टावृत्तिसाध्यत्वाख्यविषयतानिरूपितसिद्धत्वाख्यविषयतासम्बन्धेन हस्तान्तरे सद्भावात् ; एवं चैकघटव्यक्तौ साध्यप्रसिद्धिस्सम्भवतीति—वाच्यम् । यदा चैत्रहस्ते विजातीयचेष्टासाधिका मैत्रस्य कृतिरुत्पन्ना तद्दशायां चैत्रस्य स्वहस्ते विजातीयचेष्टादर्शनेन तत्पुरुषीयत्वं निवेश्य कार्यकारणभावस्य कल्पनीयतया गौरवात्, नानाकृतिस्वीकारे त्ववच्छेदकतासम्बन्धेन मैत्रकृतेश्चैत्रहस्तेऽभावादेवोत्पत्तिवारणात् । तथा च निरुक्तैककृतिजन्यत्वस्य साध्यत्वे साध्याप्रसिद्धिः ॥

न च—एककर्तृजन्यत्वस्य साध्यत्वान्नाप्रसिद्धिरिति—वाच्यम् । यत्र समवायेन घटादिकं तत्र स्वीयकृतिविशेष्यतासम्बन्धेन कर्तेति व्याप्तिमङ्गीकृत्य स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन कर्तुर्निवेशः, कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन वा ? आद्ये—अनेककर्तृकरथगोपुरादौ व्यभिचारः ; द्वितीये—साध्याप्रसिद्धिः, दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं च, कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छे-

१. (पा) हस्तजन्यचेष्टावतोः.

दकस्य कर्तुरप्रसिद्धेः। उक्तञ्च **श्रीभाष्ये** ईश्वरानुमानदूषणोपसंहारे—

"अतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वे साध्ये—कार्यत्वस्यानैकान्त्यं; पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वं, साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य, सर्वनिर्माणचतुरस्यैकस्याप्रसिद्धेः" इति ॥

अप्रसिद्धविशेषणत्वं—साध्याप्रसिद्धिः। अत्र—**सर्वनिर्माणचतुरस्ये**त्यनेन कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं विवक्षितम् ॥

अत्र **टीका**—

"फलितं दूषणं दर्शयति। अत इति—किं सामान्यतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वं साध्यं, उत सर्वज्ञसर्वशक्त्येककर्तृकत्वं साध्यम्? इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमकल्पेऽनैकान्त्यं, अनेककर्तृकरथगोपुरादिषु कार्यत्वस्य विद्यमानत्वादिति भावः। सर्वज्ञसर्वशक्त्येककर्तृकत्वपक्षे दूषणमाह—पक्षस्येत्यादिना।"

अयमर्थः। सामान्यतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वं—स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदककर्तृजन्यत्वं, सर्वज्ञसर्वशक्त्येककर्तृकत्वं—कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदककर्तृजन्यत्वं ॥ तत्र—सर्वशक्तिमत्पदस्य सर्वविषयककृतिमत्परतया स्वीयकृतिविशेष्यत्वसम्बन्धेन कार्यव्यापकत्वस्य कर्तरि लाभादिति पूर्वोक्तार्थ एव पर्यवसानमिति **श्रीभाष्ये**ऽनैकान्त्यशब्देन सन्दिग्धव्यभिचारो विवक्षितः। तेन रथगोपुरादिष्वपि भगवत एकस्य कर्तुस्सिसाधयिषिततया निश्चितव्यभिचारासम्भवेऽपि न क्षतिः। एवं **साध्यवैकल्यशब्देनापि** कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदककर्त्रजन्यत्वमेव विवक्षितम्; साध्यवैकल्यशब्दस्य साध्यप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात्। तेन साध्यस्याप्रसिद्धत्वेन दृष्टान्तगतसाध्याभावरूपस्य साध्यवैकल्यस्य सुतरामप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः—इति बोध्यम् ॥

न च—कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टकर्तृजन्यत्वस्य साध्यत्वं नोपेयते, किन्तु केवलकर्तृजन्यत्वमेव साध्यं, लाघवज्ञानबलाच्चोक्तभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य कर्तरि भानान्न सिद्धसाधनं न वा साध्याप्रसिद्ध्यादिकमिति—वाच्यम् । निरुक्तैककर्तृजन्यत्वानुमित्यङ्गीकारे[1] जीवातिरिक्तेश्वरस्य कल्पनीयतया गौरवेणानेककर्तृजन्यत्व एव लाघवेन तथा सिद्धिमादाय सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्, भवदीयलाघवज्ञानस्य भ्रमत्वेन विषयासाधकत्वात् ।

उक्तञ्च श्रीभाष्ये—

"उभयसिद्धानां जीवानामेव लाघवेन
कर्तृत्वाभ्युपगमो युक्तः" इति ।

तत्र टीका—"कार्यत्वहेतोर्लाघवतर्कमुखेन सिद्धसाध्यतामाह—**किञ्चेति** । **उभयवादिसिद्धानामिति** लाघवस्य हेतुरुक्तः, 'क्लृप्तकल्प्यविरोधे तु युक्तः क्लृप्तपरिग्रहः' इत्याहुः" इति ।

न च—प्रवृत्त्यात्मककृतावुपादानसाक्षात्कारस्य कारणतया जीवानां जगदारम्भप्रवृत्तिर्न सम्भवति, तदुपादानपरमाण्वादिसाक्षात्कारासम्भवादिति—वाच्यम् । उपादानसाक्षात्कारस्य प्रवृत्तिसामान्ये हेतुत्वे मृदङ्गादौ शब्दसाध्यकप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, भवन्मते शब्दोपादानस्य गगनस्यातीन्द्रियत्वात्; एवं ध्वंससाध्यकप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च, तदुपादानाप्रसिद्धेः; अत उपादानप्रत्यक्षस्य तदुत्तरप्रवृत्तावेव हेतुत्वात् भवदभिमतत्र्यणुकातिरिक्तपरमाणोरप्रामाणिकतया जीवानां तत्साक्षात्कारासम्भवाच्च ॥ तथा च—उक्तरीत्या भगवतोऽनुमानगम्यत्वाभावात्तत्र शास्त्रतात्पर्यसम्भवेन ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्येवं परं **शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रम्** ॥

---

१. (पा) जन्यानुमित्यङ्गीकारे.

यद्यपि—तत्सूत्रेऽनुमानदूषणं न कण्ठोक्तम् । **तथा च** पाशुपताधिकरणस्थेन—**अधिष्ठानानुपपत्तेश्च, करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः, अन्तवत्त्वमसर्वज्ञतावा**—इति सूत्रत्रयेणानुमानदूषणस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र कण्ठोक्त्यभावः । तदुक्तं पाशुपताधिकरणटीकायां--

"वक्ष्यमाणदूषणानामुपजीव्यत्वमभिप्रेत्य शास्त्रैकप्रमाणकत्वं सूत्रितं, न तु दूषणानां कण्ठोक्तिः । भाष्ये च वक्ष्यमाणदूषणमाकृष्य व्याख्यातम्" इति ।

अधिष्ठानानुपपत्तेरित्यादिसूत्रत्रयस्यायमर्थः । **अधिष्ठानानुपपत्तेः**—जगदुत्पत्तिहेतुभुतोपादानविषयककृतिमत्त्वानुपपत्तेः, भगवतोऽशरीरत्वात् । समवायेन घटादिकार्यं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन कृतेः कारणत्वं न सम्भवति, हस्तचेष्टायास्तदधीनकपालक्रियायाश्चानुत्पत्तौ घटाद्युत्पत्त्यदर्शनात्, किन्तु स्वजन्यचेष्टाजन्यक्रियावत्त्वसम्बन्धेन हेतुत्वरूपं तादृशक्रियाद्वारकमेव हेतुत्वं वाच्यम् । एवं चोक्तक्रियावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य साध्यत्वे बाधः, भवन्मते भगवतश्शरीराभावेनोक्तसम्बन्धघटितजनकत्वासम्भवादिति भावः ॥

ननु--उक्तसम्बन्धावच्छिन्नजनकताघटितं साध्यं नोपेयते येन बाधस्स्यात्, किन्तु समवायेन शरीरगतचेष्टां प्रत्यवच्छेदकतासम्बन्धेन कृतेर्हेतुत्वदर्शनात् अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वमेव साध्यमङ्गीक्रियते ; एवं च परमाण्वादीनामेव भगवच्छरीरत्वाङ्गीकारात् तत्रावच्छेदकतासम्बन्धेन कृतिसत्त्वात् समवायेन द्व्यणुकादिकार्योत्पत्तिः ; उक्तसाध्ये च कुलालादिचेष्टैव दृष्टान्तः—इति चेत् ॥ **तत्रोत्तरं** । **'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'** । करणकलेबरादौ यथाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन कृतेस्समवायेन कार्यजनकत्वं तद्वज्जगज्जनकत्वं भगवत्कृतेरिति चेन्न, तथा सति भगवतस्सुखदुःखादिभोगतद्धेतुभूतपुण्यपापादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । भवन्मते विभोः कुलालाद्यात्मनः

कृतेश्शरीरेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनोत्पत्तिवत् तेन सम्बन्धेन घटादावु-त्पत्तिवारणायावच्छेदकतासम्बन्धेन तदीयकृतिं प्रति तादात्म्येन तदीयभोगावच्छेदकस्य कारणत्वमङ्गीकार्यम् । एवं च तादात्म्येन घटादौ तदीयभोगावच्छेदकत्वाभावान्न तत्रावच्छेदकतासम्बन्धेन तदीयकृत्यापत्तिः ॥

न च—घटादिषु भोगोऽप्यवच्छेदकतासम्बन्धेनापाद्यते--इति वाच्यम्। तत्र तदीयादृष्टाधीनत्वस्य नियामकत्वादिति भवद्भिरङ्गीकार्यम् । तथा च परमाण्वादेर्भगवत्कृत्यवच्छेदकत्वे भगवद्भोगावच्छेदकत्वाददृष्टाधीनत्वानां स्वीकार्यतया भगवतो भोगतत्प्रयोजकपुण्यपापादिप्रसङ्गो दुर्वार इति भावः ॥ उक्तं च **करणवच्चेदिति सूत्रे** टीकायां—

"किं शरीरत्वेन जगदधितिष्ठति, उत तद्व्यतिरिक्तत्वेन ? शरीरत्वेन चेद्भोगादिप्रसङ्गः ; नोचेत् शरीरान्तरसापेक्षत्वं स्यादित्यर्थः । शरीरनिरपेक्षाधिष्ठानं शरीरे दृष्टमिति चेन्न, शरीरत्वप्रयुक्तं तदित्युक्तं भवति ॥" इति ।

शरीरत्वेन जगदधितिष्ठति--समवायेन जगदुत्पत्तिं प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुभूता या कृतिस्तदाश्रय इत्यर्थः । तद्व्यतिरिक्तत्वेन—स्वजन्यचेष्टाजन्यक्रियावत्त्वसम्बन्धेन हेतुभूता या कृतिस्तदाश्रय इत्यर्थः ॥

ननु—भगवति भोगादृष्टयोस्स्वीकारेऽपि नानुपपत्तिः, सुखभोगपुण्ययोरेव स्वीकारेण दुःखभोगपापयोरभावेन जीववैलक्षण्योपपत्तेः जगत्कर्तृत्व-सर्वज्ञत्वयोस्सत्त्वेनेश्वरत्वाविघातात्--इति चेत् । **अत्रोत्तरम्** **'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा'** इति । **वाशब्दश्चार्थे** ; ईश्वरस्य पुण्यवत्त्वे जीववदन्तवत्त्वं—सृष्टिसंहारकर्मत्वं, असर्वज्ञत्वं च स्यात् । तथा च सृष्टिसंहारकर्मत्वापत्त्या तत्कर्तृत्वं सर्वज्ञत्वं च न सम्भवतीति तस्येश्वरत्वमेवानुपपन्नमित्यर्थः ॥

ननु--अन्तवत्त्वमसर्वज्ञतावेति सूत्रस्य वैयर्थ्यं, करणवदिति पूर्वसूत्रेणैव जीवत्वापादनात्, पुनरपि जीवत्वापादने प्रयोजनाभावात् ; अतश्शङ्कराद्यभिमतयोजनैव युक्ता ; तैरेवं तत्सूत्रार्थ उक्तः—

"प्रधानपुरुषेश्वरास्सर्वज्ञेनेश्वरेणेयत्तया परिच्छिन्नाश्चेदन्तवन्तस्स्युः, ततश्च शून्यवादप्रसङ्गः ; सर्वेषां संसारिणां क्रमेण मोक्षादन्तवत्त्वे पुरुषभोगार्थं प्रधानस्येश्वराधिष्ठेयत्वाभावादीश्वरस्य सार्वज्ञ्यमैश्वर्यं च निर्विषयतयाऽनुपपन्ने स्याताम्। यदि नेश्वरज्ञानेन प्रधानादयः परिच्छिन्नास्तदा तस्य सार्वज्ञ्यहानिरिति । एवं च विकल्पार्थकवाकारस्यापि स्वारस्यम्" इति ॥

अत्रोच्यते--जीवत्वावाच्छिन्नसामान्यं कालविशेषावच्छेदेन सृष्ट्यादिकर्मत्वाभाववत्, क्रमेण सृष्ट्यादिकर्मत्वाभाववदेकैकजीवघटितत्वे सति सङ्ख्यावत्त्वात्, यद्धर्मावच्छिन्नक्रियासामान्ये क्रमेण यादृशक्रियाकर्मत्वाभाववदेकैकघटितत्वे सति सङ्ख्यावत्त्वं तद्धर्मावच्छिन्नसामान्ये कालविशेषावच्छेदेन तादृशक्रियाकर्मत्वाभाव इति सामान्यव्याप्तौ क्रमेण बोधनक्रियाकर्मत्वाभाववदेकैकशिष्यघटितं दशत्वादिसङ्ख्याश्रयीभूतं कालविशेषावच्छेदेन बोधनक्रियाकर्मत्वाभाववत्, चैत्रशिष्यसामान्यं दृष्टान्तः–इत्यनुमानेन सर्वमुक्तिसमर्थनमन्तवत्त्वमिति सूत्रखण्डार्थः–**इति भवतामभिमतम् ॥ तदयुक्तम्** । मोक्षदशायां जीवत्वावच्छिन्नस्यैव भवतामभावेनाश्रयासिद्धेः, मुक्तौ कालानभ्युपगमेन साध्याप्रसिद्धेश्च ॥

न च–द्वैतवादिमतसिद्धव्याप्तिमभ्युपगम्य द्वैतमते सर्वमोक्षापादनान्न दोषः, अत एव सङ्ख्यावत्त्वनिवेशनमपि हेतुकोटौ सार्थकं, अन्यथोत्पादनक्रियाकर्मत्वाभाववदेकैकक्षणादिघटितेषु कालगतक्षणादिरूपविकारसमुदायेषु सततविकारलक्षणप्रकृतिगतविकारे च कदाचिदुत्पादनक्रियाकर्मत्वाभावविरहेण व्यभिचारात्–इतिवाच्यम् ॥ तथा

सति द्वैतवादिमते जीवानां सङ्ख्यादिविरहेणासिद्धेर्दुर्वारत्वात् ;

"अतीतानागताश्चैव यावन्तस्सहिताः क्षणाः ।
ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक् ॥"

इत्यादिस्मृत्या जीवानां सङ्ख्याशून्यत्वबोधनात् ।

"जलजा नव लक्षन्तु स्थावरा लक्षविंशतिः ।
क्रिमिकीटा रुद्र[1]सङ्ख्याः पक्षिणो दशलक्षकं[2] ॥
त्रिंशल्लक्षं तु पश्वादिश्चतुर्लक्षं तु मानुषाः ।"

इति वचनं तु तत्तज्जातिसङ्ख्यापरम्, न तु जीवव्यक्तिसङ्ख्यापरमिति न विरोधः । तदिदमभिप्रेत्योक्तम**आरम्भणाधिकरणश्रीभाष्ये**—

"यत्तु—भेदपक्षेऽप्यतीतकल्पानामानन्त्यात् सर्वेषामात्मनां मुक्तत्वे बन्धासम्भवाद्बद्धमुक्तव्यवस्था न सम्भवतीति--तदात्माऽनन्त्येन परिहृतं" इति ।

आत्माऽनन्त्येन—आत्मसु सङ्ख्याविरहेणेत्यर्थः ॥

न च—सिद्धान्ते अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वातिरिक्तसङ्ख्याविरहादात्मसु सङ्ख्याशून्यत्वं न सम्भवति, अस्माकं जीवेषु प्रत्येकमेकत्वप्रकारकबुद्धिरूपापेक्षाबुद्धिविरहेऽपि भगवतस्तादृशबुद्ध्यावश्यकत्वात्; अन्यथा सर्वज्ञत्वानुपपत्तेरिति— वाच्यम् । अतिरिक्तसङ्ख्यावादिपक्षेऽपि भगवदपेक्षाबुद्ध्या जीवेषु सङ्ख्योत्पत्तेरावश्यकतया सङ्ख्याशून्यत्वानुपपत्तितादवस्थ्यात् ॥

यदि च—द्वित्वादिसङ्ख्योत्पत्तौ अनेकाविशेष्यकैकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन न कारणत्वं, तथासत्यपेक्षाबुद्धिरूपकारणस्यैकजातीयत्वेन—इह द्वित्वमेवोत्पद्यते न त्रित्वमिति—व्यवस्थाया अनुपपत्तेः ॥ न च—द्वित्वाद्युत्पत्तावपेक्षाबुद्धिर्निमित्तं प्रत्येकगतैकत्वमसमवायिकारणमिति द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं जायते त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमित्य-

---

१. (पा) लक्ष. २. (पा) लक्षकाः.

समवायिकारणविशेषाद्यवस्थोपपत्तिरिति–वाच्यम् । एकत्वसङ्ख्याया द्वित्वत्रित्वाद्याश्रयाश्रयत्वाभावात् ॥ न च–द्वयोर्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पद्यते त्रिषु त्रित्वमिति समवायिकारणविशेषाद्यवस्थोपपत्तिरिति– वाच्यम् । द्वित्वत्रित्वोत्पत्तेः पूर्वं द्वयोस्त्रिष्विति व्यवहारविषयस्याप्यभावात् । अतो द्वित्वत्रित्वादिहेतुभूतापेक्षाबुद्धिषु वैजात्यं कल्पयित्वा विजातीयबुद्धित्वेन द्वित्वत्रित्वादिकं प्रति कारणत्वं कल्पनीयम् । एवं चोक्तभगवदपेक्षाबुद्धौ तादृशवैजात्याकल्पनान्न जीवेषु सङ्ख्योत्पत्तिरिति अतिरिक्तसङ्ख्यावादिमते जीवानां सङ्ख्याशून्यत्वमुपपन्नम् – इति **विभाव्यते** ॥ **तदा**ऽस्माकमपि नानुपपत्तिः । त्वन्मते सङ्ख्योत्पादकत्वेनाभिमतबुद्धीनामेव सिद्धान्ते सङ्ख्याव्यवहारविषयत्वाङ्गीकाराज्जीवविशेष्यकभगवद्बुद्धेः सङ्ख्यारूपत्वाभावाज्जातिविशेषरूपस्य वैजात्यस्य सिद्धान्ते अनभ्युपगमेऽपि शक्तिविशेषविशिष्टबुद्धिविषयत्वानामेव द्वित्वादिव्यवहारविषयत्वस्वीकारे विरोधाभावात्, तादृशबुद्धेः स्वप्रकाशतया ज्ञानान्तरमनपेक्ष्यैव द्वित्वादिव्यवहारहेतुत्वस्य बुद्धिरूपत्वादेवैकपुरुषीयद्वित्वस्य पुरुषान्तरीयज्ञानाविषयत्वस्य चोपपत्तेः । तथा च–सङ्ख्यावत्त्वघटितहेतुर्जीवेष्वसिद्धः । अतो जीवेषु सङ्ख्याविरहादेव तज्ज्ञानाभावे भगवतो न सार्वज्ञ्यहानिः, विद्यमानसर्वविषयकज्ञानस्यैव सार्वज्ञ्यरूपत्वात् । एवं सर्वमोक्षाभ्युपगमे तदनन्तरमीश्वरसार्वज्ञ्यमैश्वर्यं च निर्विषयं स्यादित्यनुपपन्नम् । प्रधानस्य सततविकारलक्षणस्य नित्यानां मुक्तानां नित्यविभूतिगतानन्तपदार्थानां च सर्वमुक्तिदशायामपि सत्त्वेन सार्वज्ञ्यस्य सर्वनियमनरूपसर्वैश्वर्यस्य चोपपत्तेः । तस्मात्पराभिमतयोजनाया अयुक्तत्वादस्मदुक्तयोजनैव युक्तेत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

इत्थं च– ईश्वरस्यानुमानगम्यत्वासम्भवाद्वेदान्तानां तत्र तात्पर्यसम्भवात् तद्विचारोपपत्तिरिति ॥

शास्त्रयोनित्वसूत्रार्थश्च। **शास्त्रं**—वेदाख्यं, यस्य, **योनिः**—कारणं प्रमाणं, तच्छास्त्रयोनि, तस्य भावः शास्त्रयोनित्वं; तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यन्वयः ॥ अत्र योनिशब्दस्योपादानवाचकत्वेन **योनिश्च हि गीयते** इति सूत्रे निश्चितस्यापि ज्ञापकहेतौ लक्षणा। तच्च ज्ञापकत्वं न लिङ्गविधया, किन्तु शक्त्यैव । तथा च ब्रह्मप्रमाजनकत्वं पर्यवस्यति । ब्रह्मप्रमाजनकत्वं च प्रमाणान्तरजन्यतानवच्छेदकब्रह्मप्रमात्वावच्छिन्नजनकतावत्त्वमेव, शास्त्रप्रामाण्यस्याप्राप्तार्थघटितत्वात्। तथा च ब्रह्मप्रमात्वस्य प्रमाणान्तरजन्यतानवच्छेदकत्वे सति श्रुतिरूपशास्त्रजन्यतावच्छेदकत्वसिद्ध्या ब्रह्मणः प्रमाणान्तराधीनप्रमाविषयत्वव्यावृत्त्याऽनुमानाधीनसिद्धिकत्वाधीनशास्त्रतात्पर्याभावज्ञानरूपशास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धकज्ञाननिरासकत्वमुक्तसूत्रस्योपपन्नम् ॥

महाचार्यास्तु—

> "**शास्त्रं, योनिः**—कारणं, यस्येति बहुव्रीहिः; जिज्ञासासूत्रे ब्रह्मज्ञाननिर्देशाज्जानातेर्विचारात्मकज्ञानविशेषपर्यवसानेऽपि तस्य प्रमितिरूपज्ञानवाचकत्वस्याप्यक्षतत्वात् । अत्र धर्मिनिर्देशकपदाकांक्षायां बुद्धिस्थस्य ब्रह्मज्ञानपदस्यैव सुखेनाध्याहारो भविष्यतीत्यभिप्रेत्य सूत्रलाघवार्थमिह धर्मिनिर्देशो न कृतः। एतदर्थमेव विचारपदे प्रयोक्तव्येऽपि जानातेः प्रयोगः। एवं च--भाष्यादौ 'योनिः—कारणं, प्रमाणम्'—इति निर्देशः सिद्धार्थकथनपरः" **इत्याहुः** ॥ * *

अत्र मीमांसकाः—

'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिस्वरूपोपदेशपरवेदान्तवाक्यानि स्वप्रतिपाद्यार्थविषयकप्रमाजनकत्वाभाववन्ति, प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरविषयविषयकत्वाभावात्, कर्मकाण्डगतार्थवादवाक्यवत्—इत्यनुमानेन वेदान्तानां ब्रह्मप्रमाजनकत्वा-

भावे सिद्धे तादृशप्रमारूपेष्टसाधनत्वाभावात्तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न सम्भवति, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् उपासनपरवाक्येषु भागासिद्धिवारणाय स्वरूपोपदेशपरेति पक्षविशेषणम् ॥

अथ–प्रमाजनकत्वव्यापकं प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरसमानविषयकत्वमिति व्यापकाभावाद्व्याप्याभावस्सिद्ध्यतीत्युच्यते ? किं वा प्रमाजनकत्वव्यापकं प्रयोजनवत्त्वं तद्व्यापकं च प्रवृत्तिनिवृत्तिसमानविषयकत्वमिति तदभावात्प्रयोजनाभावसिद्ध्या प्रमाजनकत्वाभावसिद्धिरिति ? नाद्यः–सिद्धेऽव्युत्पत्तिसमर्थनेन प्रथमव्याप्तेर्घटोऽस्तीत्यादिसिद्धपरवाक्येषु व्यभिचारात् । न द्वितीयः–लोष्टप्रमाजनकचक्षुर्वृत्तौ **व्यभिचारेण प्रयोजनवत्त्वस्य** प्रमाजनकत्वाव्यापकत्वात् ॥

उक्तं च टीकायां—

"न हि लोष्टं पश्यतस्तद्दर्शनं निष्प्रयोजनमिति सुवर्णदर्शनता कल्प्यते" इति ।

तथा स्वरूपपरेष्वपि 'पुत्रस्ते जातः' 'नायं सर्पः' इत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनदर्शनेनोक्तान्यतरसमानविषयकत्वस्य प्रयोजनवत्त्वव्यापकत्वाभावात्–**इति चेन्न** । शास्त्रत्वविशिष्टप्रमाजनकत्वव्यापकं प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरसमानविषयकत्वमित्यङ्गीकारेऽपि प्रथमकल्पे दोषाभावात् । शाब्दप्रमाजनकत्वव्यापकं प्रयोजनवत्त्वमित्यङ्गीकारे उक्तचक्षुर्वृत्तौ व्यभिचाराभावात् ॥

यत्तु–पुत्रस्ते जात इत्यादौ प्रयोजनवत्त्वसत्त्वात् तत्रोक्तान्यतरसमानविषयकत्वाभावादुक्तान्यतरसमानविषयकत्वस्य प्रयोजनवत्त्वव्यापकत्वं न सम्भवति–**इत्युक्तम्** ॥ **तदयुक्तम्** । प्रयोजनवत्त्वं यत्र तत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरसमानविषयकत्वज्ञानपरत्वान्यतरदिति व्याप्तिस्वीकारे व्यभिचाराप्रसक्तेः । पुत्रजन्मादेरज्ञातस्य हर्षहेतुत्वाभावेन तज्ज्ञानस्यैव प्रयोजनहेतुतया तद्वाक्यस्य ज्ञानपरत्वेनोक्तान्यतरस्य प्रयोजनवत्त्वव्यापकत्वाविघातात् ॥

उक्तं च श्रीभाष्ये—

"तस्मात्सर्वत्र प्रवृत्तिपरत्वेन ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजनपर्यवसानम्।" इति ।

ब्रह्मस्वरूपोपदेशपरं वाक्यं स्वप्रतिपाद्यार्थप्रमाजनकत्वाभाववत्, प्रयोजनशून्यत्वात्, कर्मार्थवादवत् । न च हेतोरसिद्धिः । तद्वाक्यं प्रयोजनशून्यं, ज्ञानपरत्वाभावे सति प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरविषयविषयकत्वाभावात्—इत्यनुमानेन तत्सिद्धेरित्युदाहृतभाष्याभिप्रायः ॥

न च—प्रयोजनाद्यभावेऽपि चक्षुरादेः प्रमाजनकत्ववच्छब्दस्यापि तथात्वं युक्तं, सामग्रीसत्त्वे कार्यावश्यंभावात् प्रयोजनस्य शाब्दप्रमोत्पादकसामग्रीघटकत्वाभावादिति—वाच्यम् । प्रयोजनस्य शाब्दसामग्रीघटकत्वाभावेऽपि जिज्ञासायास्तद्घटकतया प्रयोजनविरहस्थले तदभावेन सामग्र्या एवासिद्धेः । शाब्दबोधे समभिव्याहाररूपाकांक्षाया ज्ञायमानतया जिज्ञासारूपाकांक्षायाश्च स्वरूपसत्या जनकत्वात्; अन्यथा जनितान्वयबोधाद्वाक्यात्पुनर्बोधापत्तेः ॥ न चाजिज्ञासितस्वनिन्दापरवाक्येन बोधस्यानुभाविकत्वात् जिज्ञासाया आकांक्षात्वमयुक्तमिति वाच्यम्। स्पष्टतरखण्डवाक्यार्थबोधस्येच्छां विना सम्भवेऽपि दुरूहनानावाक्यघटितमहावाक्यार्थबोधे विषयान्तरसञ्चारराहित्यरूपावधानद्वारा जिज्ञासायाः कारणत्वावश्यकत्वात् ॥

अत एव शिष्यावधानार्थं तत्र तत्र प्रतिज्ञा क्रियते। श्रुतिपुराणादिष्वप्युपदिश्यमानार्थस्येष्टसाधनत्वमभिधाय जिज्ञासामुत्पाद्यैवोपदेशः क्रियते । जिज्ञासाया आकांक्षात्वमभिप्रेत्यैव 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र वैश्वदेवयागे आमिक्षारूपद्रव्यस्योत्पत्तिवाक्यावगतत्वेन द्रव्यान्तराकांक्षाविरहात्तस्मिन् यागे वाजिनरूपद्रव्यस्यान्वयासम्भवात् वाजिभ्योवाजिनमिति वाक्यं वाजिनद्रव्यकयागान्तरविधायकमिति **बलाबलाधिकरणे** निर्णीतम् ।

न च—मीमांसकमते जिज्ञासाया आकांक्षात्वाङ्गीकारेऽपि वेदान्तिभिस्तदनङ्गीकारात्तान्प्रति प्रयोजनाभावेन प्रमाजनकत्वाभावसाधनं न सम्भवतीति--वाच्यम् । उत्तरतन्त्रेऽपि **सम्बन्धादेवमन्यत्रापीत्यधिकरणे** 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोयश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्' इत्यादिवाक्योक्तादित्यपुरुषाक्षिपुरुषोपासनयोर्व्याहृतिविद्यात्वेनैक्यमाशङ्क्य—आदित्यरूपस्थानविशिष्टोपासने स्थानान्तराकांक्षाविरहाद्विद्याभेद इति व्यवस्थापितत्वेन वेदान्तिभिरपि जिज्ञासाया आकांक्षात्वस्वीकारात् ॥

उक्तं च **समन्वयसूत्रावतरणटीकायां**—

"यथा मृत्तिकाया घटादिनिष्पादनशक्तित्वेऽपि कुलालस्य तन्निर्माणशक्तौ सत्यामपि दण्डचक्रादिपरिकरापेक्षाऽस्त्येव, तथा शब्दस्य परिनिष्पन्नब्रह्मप्रतिपादनशक्तत्वेऽपि ब्रह्मणश्शब्देन प्रतिपत्तुं शक्यत्वेऽपि बुभुत्साख्यपरिकरापेक्षा प्रमित्युत्पादने विद्यते । यत्नसापेक्षत्वाद्बुभुत्साऽपेक्षिता" इति ।

यत्नसापेक्षत्वात्--विरुद्धनानावाक्यानामेकवाक्यत्वादिप्रयत्नसापेक्षत्वात् तथा च नानावाक्यघटितमहावाक्यार्थबोधे जिज्ञासाया कारणत्वमिति भावः ॥

एवञ्च--घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति वाक्यस्य समभिव्याहाररूपाकांक्षाविरहादप्रामाण्यवत् वेदान्तानां जिज्ञासारूपाकांक्षाविरहादप्रामाण्यमेव ॥

अत एव—वाणिज्योपदेशादिपरं वाक्यं विरक्तं प्रत्यप्रमाणं रक्तं प्रति तु प्रमाणम्, प्रामाण्यस्य पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वात् । एकपुरुषं प्रति दशाभेदेनापि प्रामाण्यं व्यवस्थितम्, एतद्वाक्यमिदानीमेतत्पुरुषं प्रति प्रमाणं न तदेति सर्वसिद्धव्यवहारात् ॥ न चैकस्मिन् वाक्ये प्रमाणत्वाप्रमाणत्वरूपविरुद्धधर्मसमावेशानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तत्पुरुषीयेच्छाविषयीभूतयथार्थज्ञानोपधायकत्वरूपप्रा-

माण्यस्य तादृशबोधोपधायकत्वाभावरूपाप्रामाण्यस्य तयोरुपपत्तेः । प्रामाण्याप्रामाण्ययोः कालभेदेन व्यवस्था च वेदान्तिनामप्यनुमता ॥ प्रथमसूत्रटीकायां—

"विकल्पस्याष्टदोषप्रतिपादनावसरे व्रीह्यनुष्ठानकाले व्रीहिशास्त्रस्य प्रामाण्यं यवानुष्ठानकाले चाप्रामाण्यम्"—इत्युक्तेः ॥

न च—उक्तटीकाग्रन्थो नेच्छाघटितनिरुक्तप्रामाण्याप्रामाण्याभिप्रायकः, किन्त्वनुष्ठापकत्वाननुष्ठापकत्वलक्षणप्रामाण्याप्रामाण्याभिप्रायक इति वाच्यम् । प्रवृत्तिहेतुभूतकृतिसाध्यत्वादिविषयकबोधजनकत्वस्यैवानुष्ठापकत्वरूपतया यवानुष्ठानकालेऽपि व्रीहिशास्त्रस्य बोधकत्वस्वीकारेऽननुष्ठापकत्वलक्षणाप्रामाण्यायोगात् ॥

तदिदमभिप्रेत्योक्तं **श्रीभाष्ये**—

"पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहादनवबोधकत्वमेव" इति ।

अत्र विरहादित्यनन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छाया असम्भवादिति पूरणीयम् । अनवबोधकत्वं— निरुक्तेच्छाघटितप्रामाण्याभाव इत्यर्थः ॥ अतो वेदान्तानां प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरत्वाभावेन जिज्ञासारूपाकांक्षाविरहात्प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्य चासम्भवात् तत्प्रमाणकत्वरूपं शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न सम्भवति । तथा च **वार्त्तिकं**—

"प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥
यावत्खलु प्रमातॄणां प्रवर्तननिवर्तने ।
शब्दा नकुर्वते तावन्न निराकांक्षबोधनम्"॥

—**इति वदन्ति** ॥

अत्र सिद्धान्तविदः—

वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मप्रमाजनकत्वाभाववन्ति, प्रयोजनशून्यत्वात्— इत्ययुक्तम् ; हेतोरसिद्धेः । आनन्दानुभवस्यैव मुख्यप्रयोजनत्वेन ब्रह्म-

णश्चानन्दरूपत्वेन तदनुभवजनके शास्त्रे प्रयोजनशून्यत्वासम्भवात् । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य स्वर्गात्मकानन्दानुभवजनकापूर्वजनकयागप्रवृत्तिहेतुभूतयागस्वरूपबोधजनकत्वेन, परम्परयाऽऽनन्दानुभवप्रयोजकस्य प्रयोजनवत्त्वं साक्षादानन्दानुभवजनकस्य वेदान्तवाक्यस्य प्रयोजनशून्यत्वमित्यस्योपहासास्पदत्वात् । उक्तं च **श्रीभाष्ये**—

"निरस्तनिखिलदोषनिरतिशयानन्दस्वरूपतया परमप्राप्यं ब्रह्म-बोधयन् वेदान्तवाक्यगणः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरताविरहान्न प्रयोजनपर्यवसायीति ब्रुवाणो राजकुलवासिनः पुरुषस्य कौलेयककुलाननुप्रवेशेन प्रयोजनशून्यतां ब्रूते" इति ॥

राजकुलवासिनः—राजकुलप्रसूतस्य, युवराजताप्रयुक्तनिरवधिकसम्पच्छालिनः पुरुषस्येत्यर्थः । **कौलेयकाः**—श्वानः, 'कौलेयकस्सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः' इति कोशात्, राजकीयश्वोपजीव्यत्वेन लक्ष्यन्ते । तथा च—युवराजस्य साक्षान्निरवधिकसम्पदाश्रयस्य राजोपजीव्येच्छादिद्वारकात्यल्पधनादिलाभविरहेण सम्पच्छून्यतावचनमिव, निरवधिकानन्दरूपब्रह्मानुभवं प्रति साक्षाज्जनकस्य वेदान्तवाक्यस्यात्यल्पस्वर्गानन्दानुभवे उक्तपरम्पराघटितजनकत्वाभावेन प्रयोजनशून्यतावचनमपहास्यमित्यर्थः ॥

ननु—आनन्दानुभवः प्रयोजनमित्यत्रानुभवशब्देन ज्ञानमात्रविवक्षायां सुखादिस्मरणस्यापि पुरुषार्थत्वापत्तिः । स्मरणान्यज्ञानविवक्षायां 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि तथात्वापत्तिः । अतस्साक्षात्कार एवानुभवपदेन विवक्षणीयः । तथा च वेदान्तानामानन्दरूपब्रह्मसाक्षात्कारजनकत्वाभावान्न प्रयोजनवत्त्वम् । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य तु परम्परया स्वर्गसाक्षात्कारप्रयोजकत्वात्प्रयोजनवत्त्वम्—इति चेत् ॥ उच्यते । आनन्दानुभवपदेन स्वसम्बन्धिवर्तमानत्वविषयकज्ञानमात्रं विवक्षितम् । तत्र वर्तमानत्वनिवेशात्, सुखस्मरणस्य

'यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य च व्यावृत्तिः । स्वसम्बन्धित्वनिवेशा[illegible]विषयकस्य मुखविकासादि-लिङ्गकानुमित्यात्म[illegible]व्यावृत्तिः ॥

न च--स्वसम्बन्धित्वं स्वानुयोगिकापृथक्सिद्धिसम्बन्धप्रतियोगित्वं, तच्च ब्रह्मात्मकसुखे नास्ति, ब्रह्मणस्सर्वाधारत्वेऽपि सर्वाधेयत्वाभावेन स्वानुयोगिकापृथक्सिद्धिप्रतियोगित्वाभावात्; स्वानुयोगिकापृथक्सिद्धि-प्रतियोगित्व--स्वप्रतियोगिकापृथक्सिद्ध्यनुयोगित्वान्यतरसम्बन्धेन स-म्बन्धित्वविवक्षणमपि न युक्तम्, लोके प्रथमसम्बन्धेन स्वसम्बन्धिसुखा-नुभवस्य पुरुषार्थत्वदर्शनेऽपि द्वितीयसम्बन्धेन स्वसम्बन्धिसुखानुभवस्य तथात्वादर्शनेन लोकविरुद्धकल्पनापत्तेरिति वाच्यम् ॥ अपृथक्सिद्धि-सम्बन्धेन स्वसम्बन्धित्वनिवेशे मनोहरपुत्रकान्तादिदर्शनस्य पुरुषार्थ-त्वेन लोकसिद्धस्यासङ्ग्रहापत्त्या तत्सङ्ग्रहाय स्वत्वं मनोहरपित्रादि-दर्शनस्य सङ्ग्रहाय स्वामित्वं चान्तर्भाव्यापृथक्सिद्धिस्वत्वस्वामित्वान्य-तरसम्बन्धेन स्वसम्बन्धित्वस्य निवेश्यतया ब्रह्मणस्स्वामित्वेनोक्तान्य-तरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वसत्त्वात्तदनुभवस्य पुरुषार्थत्वोपपत्तेः ॥

न च--इष्टविषयकसाक्षात्कारस्य पुरुषार्थताया लोकसिद्धत्वेऽपि तद्विषयकपरोक्षज्ञानस्य तथात्वमसिद्धमिति--वाच्यम् । 'स्ववेश्मनि निधिरस्ति' इति वाक्यजन्यज्ञानस्य, अज्ञातस्वपितृकराजपुत्रं प्रति 'पिता ते सार्वभौमस्त्वामेव नष्टं पुत्रं दिदृक्षन् वर्तते' इति वाक्यजन्य-ज्ञानस्य, परोक्षस्यापि, पुरुषार्थत्वस्य लोकसिद्धत्वादिष्टविषयकपरो क्षज्ञानस्यापि पुरुषार्थतां स्वसम्बन्धित्वमध्ये स्वत्वस्वामित्वयोर्निवे शावश्यकतां च स्फोरयितुमेव **श्रीभाष्ये** निधिराजकुमारयोर्दृष्टान्तो-पादानात् । तत्र निधिदृष्टान्तेन स्वत्वनिवेशावश्यकतायाः राजकु-मारदृष्टान्तेन स्वामित्वनिवेशावश्यकतायाश्च सूचनात् ॥

अथ—इष्टविषयकपरोक्षज्ञानस्यापि पुरुषार्थत्वे चन्दनसंयोगादिज-न्यसुखमनुभवन्तं चैत्रं प्रति 'त्वयि सुखं वर्तते' इति मैत्रादिवाक्य-जन्यपरोक्षज्ञानस्यापि पुरुषार्थत्वापत्तिः, न चेष्टापत्तिः, तादृशवाक्य-प्रयोक्तरि मैत्रे 'ममेष्टसम्पादकोऽयम्' इति व्यवहारापत्तेः-**इति चेन्न**॥ इष्टविषयकापरोक्षानुभवकालीनस्य परोक्षानुभवस्य वारणाय स्वसम्ब-न्धिवर्तमानकालीनेष्टानुभवे तद्विषयकसाक्षात्कारसमानकालीनत्वपरो-क्षत्वोभयाभावस्य निवेशनीयत्वात् ॥

न च—ब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानस्यापि पुरुषार्थत्वे ध्यानविध्यानर्थक्यं, वाक्यादेव परोक्षज्ञानरूपपुरुषार्थसम्भवात्—इति वाच्यम् । परोक्षापरो-क्षज्ञानयोर्मध्येऽपरोक्षज्ञानस्यातिशयितपुरुषार्थत्वेन देशविशेषावच्छेदे-न निखिलगुणविग्रहविभूतिविशिष्टब्रह्मसाक्षात्काररूपब्रह्मानन्दानुभवार्थं ध्यानविधिसार्थक्यात् । यथा-'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः'-इत्यादिषु दर्शपूर्णमासादीनामेकैकस्य स्वर्गसाधनत्वेऽपि फलविशेषापे-क्षया कर्मान्तरारम्भ एकैकस्यैव कर्मण आवृत्तिवदुपपद्यते । यथा वा पुत्रजन्मश्रवणाज्जातहर्षस्यापि पश्चात्तन्मुखापरोक्षसुखाशया प्रवृत्तिः, तथाऽत्रापीति **व्यासाचार्यै**रुक्तत्वात् ॥

ननु—यादृशवाक्यानां प्रयोजनवत्त्वं प्रतिपाद्यार्थस्य तादृशप्रयो-जनकत्वमन्तरा नोपपद्यते तादृशवाक्यात्तादृशवाक्यार्थविषयकप्रमा-जनकत्वमावश्यकं; तादृशार्थस्यासत्यत्वे प्रयोजनवत्त्वानुपपत्तेः । यथा ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां यागादेस्स्वर्गजनकत्वमन्तरा प्रवृत्त्यादिद्वारक-प्रयोजनवत्त्वानुपपत्त्या यागविषयकप्रमाजनकत्वावश्यकता । इष्टवि-षयकप्रत्यक्षज्ञानस्य पुरुषार्थत्वे प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया विष-यसत्यत्वावश्यकत्वेऽपि परोक्षज्ञानस्य तथात्वेन विषयासत्यत्वेऽपि

१. (पा) विशेषार्थतया.

तादृशप्रयोजनवत्त्वनिर्वाहादिष्टविषयकप्रमाजनकत्वमनावश्यकम् । न द्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्ति, इत्यादिबालाद्युपच्छन्दनवाक्यस्येष्टविषयकपरोक्षानुभवरूपप्रयोजनवतोऽपि प्रमाजनकत्वादर्शनेन परोक्षज्ञानरूपप्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाजनकत्वाव्याप्यत्वात् ॥ न च—परोक्षज्ञानरूपप्रयोजनवतोऽपि नित्यनिर्दोषवेदवाक्यत्वादेव प्रमाजनकत्वमावश्यकमिति—वाच्यम् । तथा सति नित्यनिर्दोषत्वादेव प्रयोजनाभावेऽपि प्रमाजनकत्वोपपत्त्या प्रयोजनप्रतिपादनपरस्य समन्वयसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ यदि च—निर्दोषस्यापि वेदवाक्यस्य यादृशार्थपरत्वे प्रयोजनवत्त्वं सम्भवति तादृशार्थपरत्वं वक्तव्यम्, कर्मकर्तृजीवातिरिक्तपरत्वे प्रयोजनवत्त्वानिर्वाहात् तादृशजीवपरत्वमेव वेदान्तानां युक्तमित्याशङ्कानिरासाय जीवातिरिक्तब्रह्मपरत्वेऽपि प्रयोजनोपपादनाय तत्सूत्रसार्थक्यमिति—विभव्यते । तदा वेदान्तानां यादृशार्थपरत्वे विषयसत्यत्वोपपादकं प्रवृत्त्यादिद्वारकं प्रयोजनवत्त्वं *निर्वहति, तादृशार्थपरत्वमेव* वक्तव्यमिति कर्मकर्तृजीवपरत्वमेव *युक्तमित्याशङ्का* तत्सूत्रकरणेऽपि पुनरुत्थितैव—इति चेत् ॥ मैवम् । पुत्रजन्मादिश्रवणकाले तद्वाक्यजन्यज्ञाने अप्रामाण्यज्ञाने तादृशवाक्यजन्यज्ञानस्य पुरुषार्थत्वाभावेनाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य स्वसम्बन्धिवर्तमानेष्टानुभवनिवेशे गौरवेण प्रमात्वेन निश्चीयमानत्वस्यैव लाघवेन निवेशौचित्यात् ॥ प्रमात्वेन निश्चीयमानेष्टविषयकपरोक्षज्ञानरूपप्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाजनकत्वव्याप्यत्वात् वेदान्तानां प्रमाजनकत्वावश्यकत्वात् ॥

न चैवं--बालाद्युपच्छन्दनवाक्यजन्यज्ञानस्य भ्रमात्मकस्य प्रयोजनत्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम् । बालानां तादृशज्ञाने प्रमात्वभ्रान्त्यैवेच्छोत्पत्तेः ॥ न च--वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानेऽपि प्रमात्वभ्रान्त्यैवेच्छाविषयत्वरूपपुरुपार्थत्वापत्त्या प्रमात्वानावश्यकतेति—वाच्यम् । अभ्रा-

न्तानेकपुरुषीयेच्छाविषयत्वस्य वेदान्तजन्यज्ञाननिष्ठस्य प्रमात्वभ्रान्त्या निर्वाहासम्भवेन प्रमात्वावश्यकत्वात् ; अभ्रान्तानेकपुरुषीयेच्छाविषयीभूतपरोक्षज्ञानरूपप्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाजनकत्वव्याप्यत्वात् ॥

तदिदमभिप्रेत्योक्तं श्रीभाष्ये—

"यत्पुनःपरिनिष्पन्नवस्तुगोचरस्य वाक्यस्य तज्ज्ञानमात्रेणापि पुरुषार्थपर्यवसानात् बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवन्नार्थसद्भावे प्रामाण्यमिति, तदसत् । अर्थसद्भावाभावे निश्चिते ज्ञातोऽप्यर्थः पुरुषार्थाय न भवति । बालातुरादीनामप्यर्थसद्भावभ्रान्त्या हर्षाद्युत्पत्तिः, तेषामेव तस्मिन्नपि ज्ञाने विद्यमाने यद्यर्थाभावनिश्चयो जायेत, ततस्तदानीमेव हर्षादयो निवर्तेरन् । औपनिषदेष्वपि वाक्येषु ब्रह्मास्तित्वतात्पर्याभावनिश्चये ब्रह्मज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थपर्यवसानं न स्यात्" इति ॥

एवं च—वेदान्तवाक्यानां प्रयोजनवत्त्वेन जिज्ञासारूपाकांक्षावत्त्वेन प्रमाजनकत्वोपपत्त्या[1] ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वमुपपन्नम् । शास्त्रत्वमपि न तावत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरवाक्यत्वं, व्याकरणरत्नपरीक्षाशास्त्रादिष्वव्याप्तेः ; किन्तु प्रयोजनवदर्थावबोधित्वमिति वेदान्तानां शास्त्रत्वमुपपन्नमिति वेदान्तवाक्येषु जिज्ञासारूपाकांक्षोपपादनपरं **समन्वयसूत्रमुपपन्नम्** ॥

तत्सूत्रार्थस्तु—तुशब्दः प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः, तत् शास्त्रयोनित्वं, ब्रह्मणस्सम्भवत्येव ; कुतः, **समन्वयात्**—पुरुषार्थतयान्वयस्समन्वयः, परमपुरुषार्थभूतस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयात् ॥

ननु—अत्रान्वयशब्दो **वाक्यान्वयादि**त्यादाविव न विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिप्रयोजकसमभिव्याहाररूपपदसंसर्गपरः, तादृशान्वयस्य वा-

---

१. (पा) प्रयोजनवत्त्वोपपत्त्या.

क्यनिष्ठत्वेन ब्रह्मनिष्ठत्वाभावात् । जिज्ञासारूपाकांक्षाविरहाद्वेदान्तानां ब्रह्मण्यप्रामाण्यमिति शङ्कायां समभिव्याहाररूपाकांक्षोपपादनस्यायुक्तत्वाच्च ॥ नापि—**अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणादित्यादाविव** पदार्थसंसर्गपरः, तादृशसंसर्गस्य ब्रह्मनिष्ठतासम्भवेऽपि तत्कथनस्य प्रकृताशङ्कानिरासकत्वासम्भवेनानुपयोगात् ॥ न च—अत्रान्वयशब्दो बोध्यत्वरूपवैशिष्ट्यपरः, शास्त्रेणेत्यध्याहार्यम्, **संशब्दार्थश्चानुकूल**स्वप्रकारकत्वं बोध्यत्वैकदेशबोधेऽन्वेति ; शास्त्रजन्यानुकूलत्वप्रकारकबोधविषयत्वादित्यर्थः, शास्त्रबोध्यतावच्छेदकानुकूलत्ववत्त्वादिति यावत् ; ब्रह्मणोऽनुकूलत्ववत्त्वरूपपुरुषार्थत्ववत्त्वात् जिज्ञासारूपाकांक्षासम्भवेन तदुपपादनपरं समन्वयसूत्रमिति--वाच्यम् । जिज्ञासारूपाकांक्षाविरहेण शास्त्रेण ब्रह्मबोधो न सम्भवतीति वदन्तं प्रति ब्रह्मणश्शास्त्रेण पुरुषार्थतया बोध्यत्वादित्यस्यासिद्धिग्रस्तत्वेन तादृशहेतुकथनासङ्गतेः—**इति चेत्** ॥ **उच्यते**—दुरूहनानावाक्यघटितमहावाक्यार्थबोधे जिज्ञासायाः कारणत्वेन तादृशमहावाक्यानां ब्रह्मबोधकत्वासम्भवपूर्वपक्षिणोऽपि 'अनन्दो ब्रह्मेति' खण्डवाक्येन ब्रह्मबोधस्यानुमतत्वेन हेत्वसिद्धिविरहात् ॥ न च--जीवस्वरूपस्यानन्दरूपत्वेऽपि इतरान्प्रति पुरुषार्थत्वाभाववत् ब्रह्मणोऽपि स्वं प्रत्यनुकूलत्वमात्रेणानन्दत्वनिर्वाहात् पुरूषार्थत्वासिद्ध्या जिज्ञासारूपाकांक्षा न सिद्ध्यतीति--वाच्यम् ।

> "तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादुत्तरतरं यदयमात्मा"

इति **बृहदारण्यकश्रुत्या**—

> "प्रियोहि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः"

इति **स्मृत्या च** ज्ञानिनः प्रति परमप्रियत्वरूपानुकूलत्वबोधनेन जिज्ञासानिर्वाहात् ॥ —**इतिवदन्ति** ॥

महाचार्यास्तु—

"स्वप्रतिपाद्योपासनप्रवृत्तिजन्यफलप्रयोजकत्वाद्वेदान्तवाक्यानां सफलत्वोक्तावुपासनविधिशून्यानां सद्विद्यादीनां फलवत्त्वानुपपत्त्या तत्साधारण्याय जपादिद्वारकमेव सफलत्वं वाच्यमिति तत्प्रतिपाद्यब्रह्मविचारस्य निष्फलत्वाद्ब्रह्मविचारशास्त्रमनारम्भणीयम्—इति **पूर्वपक्षं कृत्वा**; सद्विद्याया अप्युपासनविधौ तात्पर्यमस्त्येव पुत्रस्य ब्रह्मज्ञानोत्पिपादयिषया 'स्तब्धोऽसि' इत्यारम्भात्, श्रवणमात्ररूपब्रह्मज्ञानोत्पादनस्य विफलत्वेनोपासनपर्यन्तब्रह्मज्ञानोत्पादनेऽपि तात्पर्यावगमात्, अविज्ञातं विज्ञातमित्युपासनपरविज्ञानशब्दप्रयोगात् "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इत्यत्र तस्येत्युपासकनिर्देशाच्चोपासनतात्पर्यावगमात्, 'तद्धास्य विजज्ञौ' इति सद्विद्यासमाप्तिगतस्य विपूर्वकजानातिरूपक्रमस्थविज्ञानपदानुसारेणोपासनपरत्वात्। सप्तमखण्डान्तर्गतविजज्ञाविल्यस्य नोपासनपरत्वम्, अनन्तरसप्युपदेशात्॥ तस्मात्सद्विद्याया अपि उपासनप्रवृत्तिजन्यफलसम्पादकत्वेन फलवत्त्वात् प्रतिपाद्ये ब्रह्मण्यपि शास्त्रतात्पर्यात्तद्विचाररूपं शास्त्रमारम्भणीयम्। अतस्सद्विद्याया उपासनतात्पर्यकत्वमेव समन्वयसूत्राभिप्रेतम्—

—इत्याहुः॥*

---

* एतावानेव ग्रन्थो बहुषु कोशेषु दृश्यते। परन्त्वस्मदुपलब्धप्रामाणिकत्रिचतुरकोशेषु उपरितनोऽपि ग्रन्थभागस्समुपलब्धः, स च विद्वदन्यनुज्ञयाऽत्र सम्मुद्रितः॥

न च- अत्र सद्विद्यायां उपासनविधिकल्पनं व्यर्थं, स्ववाक्ये विध्यभावेऽपि प्रकरणान्तरस्थेन **कारणन्तु ध्येय** इति वाक्येनाकाङ्क्षावत्वात् कारणवाक्यानामेकवाक्यतामङ्गीकृत्य उपासनतात्पर्यकत्वस्य व्यवस्थापनसम्भवात्; **हानौतूपायनशब्दशेषत्वादि**त्यधिकरणे शाखान्तरगतवाक्यस्यापि शाखान्तरीयवाक्येनाकाङ्क्षावत्वादेकवाक्यताया व्यवस्थापितत्वादिति वाच्यम् ॥ तथा सति सद्विद्याय सद्विद्यामात्रप्रतिपन्नगुणोपासनस्यासिद्धिप्रसङ्गात् . विनिगमनाविरहेण कारणवाक्यान्तरगतानामपि तदेकवाक्यतापत्त्या वाक्यान्तरप्रतिपन्न गुणानामपि तत्रान्वयस्य दुर्वारत्वात् ॥

न च- उक्तरीत्या नियतगुणविषयकोपासनसिद्ध्यर्थं तत्तत्कारणवाक्येषु विधिकल्पनस्यावश्यकत्वे *'कारणन्तु ध्येयः'* इतिवाक्यस्य वैयर्थ्यमिति- वाच्यम् । तद्वाक्यस्य कारणवाक्येषु प्रत्येकं विधिकल्पनमावश्यकमित्येतत्तात्पर्यग्राहकत्वात् ॥

तदेतदभिप्रेत्यैव **'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्'** इति सूत्रितम् । तन्निष्ठस्य—सदुपासकस्येत्यर्थः ॥ उक्तञ्च **श्रीभाष्ये**—

"मुमुक्षोः श्वेतकेतोः तत्त्वमसीति सदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्य" —इति ॥

ननु— सर्वेषु वेदान्तेषूपासनविधिं कल्पयित्वा प्रामाण्योपपादने प्रथमसूत्रे सिद्धेव्युत्पत्तिसमर्थनं समन्वयसूत्रे ब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानस्य पुरुषार्थत्वमङ्गीकृत्य वेदान्तवाक्येषु जिज्ञासारूपाकाङ्क्षोपपादनञ्च व्यर्थं ; सर्वेषां वेदान्तवाक्यानामुपासनरूपकार्यान्वितत्वेनैव प्रामाण्यसम्भवेन मीमांसकमताविशेषात्— **इति चेत्** । **उच्यते** । मीमांसकमते ह्यर्थवादवाक्यानां विधिवाक्येन सह पदैकवाक्यता स्वीक्रियते, सिद्धान्ते च वाक्यैकवाक्यतेति विशेषात् । तत्र पदैकवाक्यता नाम— प्रत्येकमुपस्थितिजनकानां पदानां पदार्थसंसर्गा-

वगाह्येकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वं. यथा दण्डेन गामानयेति पदानां । वाक्यैकवाक्यता नाम—प्रत्येकं पदार्थसंसर्गावगाहिबोधजनकानामेव वाक्यानां वाक्यार्थसंसर्गावगाह्येकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वं, यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यानां समिधो यजतीत्यादिवाक्यानाञ्च । स्वघटकपदार्थसंसर्गावगाहिबोधजनकानामेव पुनराकाङ्क्षावशेन समिदादियागाङ्गकदर्शपूर्णमासादियागविषयकबोधजनकत्वम् ॥

तदुक्तं भाट्टैः—

"स्वार्थबोधे समर्थानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनस्संहत्य जायते ॥" इति ॥

तत्र मीमांसकमते अर्थवादवाक्यानां प्रशंसारूपाणां स्वार्थबोधकानामेव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्ये लक्षणा । सोऽरोदीदित्यादिनिन्दार्थवादवाक्यानां बलवदिष्टाननुबन्धित्वरूपनिन्दितत्वे लक्षणा । अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्यादौ लक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यापत्तिः । अतो विध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया अर्थवादवाक्यानां विधिना सह पदैकवाक्यतेति स्वीक्रियते ॥ वेदान्तिभिस्तु सदेव सोम्येदमग्रआसीदित्यादिरूपाणामर्थवादानां स्वार्थबोधनसमर्थानामेव उपासनविधिना वाक्यैकवाक्यत्वमङ्गीक्रियते । तत्र सिद्धे व्युत्पत्तेर्जिज्ञासारूपाकाङ्क्षायाश्चाभावे स्वार्थबोधासम्भवात् तदुपपत्तये तयोस्समर्थनमावश्यकमेव ॥

ननु—वेदान्तवाक्यानामुपासनविधिवाक्येन वाक्यैकवाक्यत्वाङ्गीकारे **विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति** पूर्वतन्त्रगतसूत्रस्य वाक्यैकवाक्यतापरत्वसम्भवेन तत्सूत्रविरोधाप्रसक्त्या तद्विरोधमाशङ्क्य उत्सर्गापवर्गन्यायेन परिहाराभिधानं सिद्धान्ते विरुध्यते ॥

तथा च प्रथमसूत्रटीका—

"नन्वेवं कथमभिधीयते, आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् सिद्धपरवाक्यानां तच्छेषत्वं सूत्रकारेण कण्ठोक्तम्, तच्च विरुद्धमत एव, अतश्शास्त्रभेदः—इति ॥ मैवं । पदे जुहोति, आहवनीये जुहोति, न हिंस्यात्, पशुमालभेत इतिवत्—शास्त्रान्तरे 'कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे कः' इतिवच्च उत्सर्गापवादन्यायेन शास्त्रैक्याविरोधात् सामान्येन सिद्धपरवाक्यानां क्रियाशेषित्वेऽभिहिते सिद्धपरवाक्यविशेषस्य विधिशेषत्वं न वेति विचार्य स्वयंपुरुषार्थविरहिणामेव सिद्धपरवाक्यानां क्रियाशेषत्वं, स्वयंपुरुषार्थपर्यवसायिनान्तु सिद्धपरवाक्यानामतच्छेषत्वमिति हि निर्णेतुं युक्तम्"—इति ॥

अधिकरणसारावल्यामपि—

"आक्षिप्य स्थापनीयाः कतिचिदिह नयाः पूर्वकाण्डप्रणीताः,
केचिद्व्युत्पादनीयाः क्वचिदपवदनं ख्याप्यमौत्सर्गिकस्य ॥" इति ।

अतो वेदान्तानामुपासनविध्येकवाक्यत्वं नास्तीति टीकाद्याशयः प्रतीयते । एवं यस्सर्वज्ञ इत्यादिषूपासनविधिरहितवाक्येषु स्वरूपवद्गुणानां प्रतिपन्नत्वान्निरुपाधिकत्वमिति टीकावाक्यादपि तथा प्रतीयते । तस्माद्वेदान्तानामुपासनविध्येकवाक्यत्वाभिधानं सिद्धान्तविरुद्धम्—

—इति चेन्न ॥

श्रीभाष्ये—

"कार्यार्थत्वेऽपि वेदस्य ब्रह्मविचारः कर्तव्य एव । कथम् ? 'आत्मावा अरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपन्नोपासनाविषयकार्याधिकृतफलत्वेन ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिभिः ब्रह्मप्राप्तिश्श्रूयत इति ब्रह्मस्व-

रूपतद्विशेषणानां दुःखासम्भिन्नदेशविशेषरूपस्वर्गादिवत् रा-
त्रिसत्रप्रतिष्ठादिवत् अपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभाववच्च
कार्योपयोगितयैव सिद्धेः"–

इति प्रथमसूत्रे प्रतिपादितत्वेन वेदान्तानामुपासनविध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्यस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् ॥

अयमर्थः। समस्तचिदचिद्रूपविभूतिज्ञानानन्दादिरूपगुणेतदुभयविध-विशेषणविशिष्टं ब्रह्मैव हि प्राप्यभूतं सकलवेदवेदान्तवेद्यं; 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति, यदिच्छन्तो ब्रह्म-चर्यं चरन्ति, तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ; ओमित्येतत्' इति **कठवल्लीश्रुत्या** प्राप्यस्वरूपस्य सर्ववेदवेदान्तवेद्यत्वप्रतिपादनात् । **तपांसी**त्यस्य तपःप्रधाना वेदान्तभागा इत्यर्थ इति टीकायां व्याख्या-नात्। विभूतिगुणाश्रयब्रह्मात्मकविशिष्टत्वं हि विशेषणविशेष्यभावेन त्रितयावगाहिज्ञानविशेषविषयत्वं, समुदायत्वञ्च ज्ञानविशेषविष-यत्वमेव; परन्तु विशिष्टत्वं विशेषणविशेष्यभावेनानेकावगाहिज्ञानवि-शेषविषयत्वं, समुदायत्वन्तु समूहालम्बनात्मकानेकविषयकज्ञान-विशेषविषयत्वमिति भेदः। तत्र पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयमपि व्यास-ज्यवृत्ति स्वरूपसम्बन्धेन च प्रत्येकवृत्ति, तत्र पर्याप्तिसम्बन्धाव-च्छिन्नविशिष्टत्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदः प्रत्येकं विशेषणेषु वर्तते, स्व-रूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्तु विशेषणे नास्ति. समुदायत्व-स्थलेऽपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसमुदायत्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदस्य प्रत्येकमभावात् स्वरूपसम्बन्धेन विशिष्टत्वं विशेषणसाधारणं। तथा च वेदजन्यबोधत्वव्यापकस्वविषयताकत्वरूपं सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं वि-शिष्टे अक्षतं, स्वपदेन स्वरूपसम्बन्धेन विशिष्टत्वाश्रयस्य ग्रहणात्। स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामादिपदस्य तत्तद्वेदस्वरूपत्वाभावेऽपि न क्षतिः, तस्यापि स्वरूपसम्बन्धेन विशिष्टत्वाश्रयत्वात् । स्वरूपस-

म्बन्धावच्छिन्नविशिष्टत्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवद्वस्तुनोऽभावादेव 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादिकमुपपन्नम् ॥

तदेतदभिप्रेत्योक्तं **श्रीभाष्ये भूमाधिकरणे** —

"विभूतिगुणविशिष्टनिरतिशयसुखरूपं ब्रह्मानुभवन् तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावादेव किमप्यन्यन्न पश्यति।" इति ॥

अत्र विचारणीयं बह्वस्ति, तत्सर्वं वादान्तरे प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते ॥ अतो निखिलगुणविभूतिविग्रहविशिष्टब्रह्मणोऽनुभाव्यस्य उपासनफलत्वात् तस्य विधिवाक्यादेव सिद्धिः ॥

न च- तथापि 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' इत्यादिजीवस्वरूपप्रतिपादकानां 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इत्यचेतनस्वरूपप्रतिपादकानाञ्च श्रुतीनां प्रामाण्यानुपपत्तिः, एवं फलतया ब्रह्मप्राप्त्यप्रतिपादकानां 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिवाक्यानामपि ब्रह्मणि प्रामाण्यानुपपत्तिः ; तथा 'अन्यथाऽतो ये विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति' इत्यादीनां ब्रह्मज्ञानशून्यस्य संसारप्रतिपादकश्रुतीनामपि प्रामाण्यानुपपत्तिः, विध्यन्विनार्थकत्वाभावात्—इति वाच्यम् ॥ 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं यस्मिन्नोष्णं न शीतं नारातिः' इत्याद्यर्थवादानां विधिवाक्योक्तस्वर्गरूपफलगतविशेषणप्रतिपादकानां तादृशविशेषणांशे प्रामाण्यवत् ब्रह्मरूपफलगतविशेषणप्रतिपादक[illegible] जीवादिप्रतिपादकवाक्यानां प्रामाण्यनिर्वाहात्, 'रात्रीरुपेयात्' [illegible] विधिवाक्ये प्रतिष्ठारूपफलानिर्देशेऽपि 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य [illegible] रात्रीरुपयन्ति' इत्यर्थवादानां विध्यपेक्षितफले तात्पर्यवत् 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य' इत्यादौ फलानिर्देशेऽपि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकांशानामुपासनविध्यपेक्षितफलरूपे ब्रह्मणि प्रामाण्यसम्भवात्; 'तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत' इत्यत्र ब्राह्मणविषयकापगोरणाभावे विधिप्रत्ययेन शतयातनाप्रयोजकी-

भूताभावप्रतियोगित्वं बोध्यते, 'योऽपगुरेत तं शतेन यातयात्' इत्यर्थवादेन अपगोरणाभावाभावरूपापगोरणायां शतयातनाप्रयोजकत्वबोधनादिति—**मीमांसकैरङ्गीक्रियते**। तद्वदुपासनपरवाक्येऽपि विधिप्रत्ययेन संसारप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं ब्रह्मज्ञाने प्रतीयते। 'अन्यथाऽतो ये विदुरन्यराजानस्ते' इति श्रुत्या तथा बोधनादिति मोक्षविरोधिफलेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यमुपपन्नम् ॥

उक्तशङ्कात्रयस्योक्तरीत्या परिहारसूचनायैव **श्रीभाष्ये**—

"दृष्टान्तत्रयोपादानात्" —इति ॥

अत्रेदमवधेयम् ॥ वेदान्तानां विध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्येऽपि ब्रह्मणस्त्रिधा सिद्धिरभिमता ॥ तत्र-विभूतिगुणविग्रहविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽनुभाव्यस्य उपासनफलत्वात् फलतया सिद्धिरित्येकः **प्रकारः**। यागादेः कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वासम्भवात् द्वारतया कस्य चित्कल्पने कर्तव्ये अपूर्वस्य द्वारतया कल्पने अत्यन्तादृष्टकल्पनापत्तेः प्रसादविशिष्टभगवत एव सर्वफलप्रदत्वेन शास्त्रसिद्धतया तस्यैव द्वारत्वं युक्तमिति ज्योतिष्टोमादिवाक्येऽपि यागादिविषयककृतिसाध्यत्व स्वर्गादिसाधनत्वाभ्यां अपूर्वस्थानीयतया **प्रसादविशिष्टभगवतस्सिद्धिरिति द्वितीयः प्रकारः**। वेदान्तानां कर्मकर्तृस्तावकत्वाभ्युपगमेऽपि कर्मकर्तृनिखिलप्रपञ्चकजगत्कारणत्व मोक्षप्रदत्व-सर्वज्ञत्व सत्यकामत्व-निस्समाभ्यधिकत्वादिप्रकारकबोधजनकत्वस्यैव कर्मकर्तृस्तावकत्वरूपतया तादृशगुणानां सर्वथाविप्लवसम्भवेन क्वचिज्जीवे तेषां वास्तविकत्वे यत्र निस्समाभ्यधिकत्वघटितोक्तगुणानां सत्त्वं तस्यैव ब्रह्मत्वमावश्यकं, कुत्रापि जीवे तेषां गुणानामवास्तविकत्वे अन्यत्र क्वचित्तेषां सत्त्वमावश्यकं, शशशृङ्गादिवत् तुच्छैर्गुणैः स्तुत्यसम्भवात्। यत्रान्यत्र सत्त्वं तस्यैव ब्रह्मत्वमित्युभयथाऽपि **वेदान्तैर्ब्रह्मसिद्धिरनिवार्येति तृतीयः प्रकारः** ॥

क्षफलकत्वं सिद्धान्तसिद्धमेव। तथाऽपि प्रायशः पुरुषाणामैहिकफले रागोत्कट्यदर्शनेन ब्रह्मज्ञानस्यैहिकफलाभावे तेषां ब्रह्मविचारे प्रवृत्तिर्न स्यादिति तथाविधपुरुषाणामपि प्रवृत्तिसम्पादनाय ऐहिकफलविरक्तानामपि स्वानुष्ठेयविद्याव्यतिरिक्तविद्यान्तरविचारसाधारण्येन प्रवृत्तिनिर्वाहाय समन्वयसूत्रे ब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानस्यापि फलत्वमुपपादितम्। 'विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुः'—इत्यादिश्रुत्या विचारात्मकज्ञानस्योपासनहेतुत्वावगमेन श्वेतकेतुप्रभृतीनामपि कार्यानुरोधेन विचारात्मकज्ञानं कल्प्यते। उपासने कर्मानुष्ठाने च विचारजन्यार्थज्ञानवानेवाधिकारी, अन्यथा उपद्रष्टृवचनादिना शूद्रस्यापि स्वर्गादिकामनया क्रत्वनुष्ठानोपासनयोरसम्भवेन अपशूद्राधिकरणविरोधापत्तेः ॥

न च—अर्थज्ञानवतोऽधिकारित्वेऽपि तदधिकरणविरोधो दुर्वारः, पदज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिसाध्यस्य अर्थज्ञानस्य शूद्रेऽपि सम्भवात्—इति वाच्यम् । उपनयनेनोपाकर्माद्यङ्गकेन गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनेन जनितयोग्यताविशेषविशिष्टो यो वेदः तज्जन्यार्थज्ञानस्यैव क्रत्वाद्यङ्गत्वेन उक्तयोग्यताशून्यवेदजन्यार्थज्ञानस्य क्रत्वाद्यङ्गत्वाभावात् ॥ उक्तं चापशूद्राधिकरणश्रीभाष्ये—

> "उपासनशास्त्रं च उपनयनादिसंस्कृतस्वाध्यायजनितं ज्ञानं विवेकविमोकादिसाधनानुगृहीतमेव स्वोपायतया स्वीकरोति"
>
> —इति ॥

अत्र उपासनशास्त्रमिति क्रतुशास्त्रस्याप्युपलक्षणम् । एवं च—उक्तज्ञानशून्यानां बालानां कर्मादावधिकारो गौण इति द्रष्टव्यम् । तस्माद्वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वेऽपि प्रयोजनवत्त्वात्प्रामाण्यमुपपन्नम्, प्रामाण्यस्य प्रयोजनवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरव्याप्यत्वाभावात्--इति॥

निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादिनस्तु—— प्रयोजनवत्त्वस्य प्रामाण्यस्य च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरव्याप्यत्वमभ्युपगम्यैव ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमुपपादयन्ति । यथा--सोमेन यजेतेत्यादौ सोमपदस्य सोमवति लक्षणां स्वीकृत्य सोमपदार्थस्य यागेऽभेदान्वयमभ्युपगम्य सोमवदभिन्नयागविषयककृतिसाध्यमपूर्वमिति बोधः; लिङः कृतिसाध्यत्वेन रूपेणापूर्वार्थकत्वात् कृतिसाध्यापूर्वस्यैव नियोगशब्दार्थत्वात् तद्घटककृतौ यागस्य विषयतासम्बन्धेनान्वयात् तत्र सोमविशिष्टयागविषयकप्रवृत्तिरूपकृतौ सोमस्य विशेषणविधया विषयत्वात् सोमपरशास्त्रस्य यथा प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरत्वेन प्रामाण्यं प्रयोजनवत्त्वं च, तथा 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' इत्यादौ दृष्टिरूपब्रह्मव्यतिरिक्ताविषयकब्रह्मविषयकज्ञानविषयककृतिसाध्यमपूर्वमिति बोधात् ब्रह्मविषयकत्वविशिष्टवेदनविषयककृतौ विशेषणतया ब्रह्मणो विषयत्वात् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरत्वेनैव प्रामाण्यमुपपन्नम् । उक्तश्रुतावतिरिक्तमिति पदाध्याहारात् दृष्टिपदस्य ब्रह्मपरत्वात् द्रष्टृपदस्य छत्रिन्यायेन लक्षणया द्रष्टृदृश्योभयपरत्वात् अतिरिक्तपदार्थान्वितद्वितीयान्तद्रष्टृपदार्थस्य ब्रह्मातिरिक्तद्रष्टृदृश्यविषयकत्वस्य नञर्थाभावेऽन्वयात् नञर्थस्य दृशिधातुलक्ष्यार्थे ब्रह्मज्ञानेऽन्वयेनोक्तार्थलाभात् 'तमेवैकं जानथात्मानम्' इति श्रुत्या ब्रह्मान्याविषयकब्रह्मविषयककृतिसाध्यापूर्वस्य स्पष्टं प्रतीतेश्च ॥

न च—स्मृतिसन्ततिरूपध्यानस्य कृतिसाध्यतासम्भवेऽपि तद्भिन्नस्य वाक्यजन्यज्ञानस्य कथं कृतिसाध्यत्वमिति—वाच्यम् । भेदवासनाबाहुल्येन सर्वेषां पुरुषाणां ब्रह्मातिरिक्ताविषयकत्वस्य ज्ञाने प्रयत्नमन्तरेणानुपपत्त्या ब्रह्मान्याविषयकत्वविशिष्टज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वोपपत्तेः ॥

उक्तं च श्रीभाष्ये—

"कोऽसौ द्रष्टृदृश्यरूपप्रपञ्चविलयद्वारेण साध्यज्ञानैकरसब्रह्मविषयो विधिः ? 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः' इत्येवमादिः। द्रष्टृदृश्यभेदशून्यं दृशिमात्रं ब्रह्म कुर्यादित्यर्थः । स्वतस्सिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण साध्यत्वमविरुद्धम्" —इति ॥

ब्रह्म कुर्यादिति दृशिधातुलक्ष्यार्थप्रदर्शनं । भेदशून्यमिति क्रियाविशेषणं, भेदाविषयकमित्यर्थः । ब्रह्मणः—ब्रह्मज्ञानस्य । निष्प्रपञ्चतारूपेण—भेदाविषयत्वाकारेणेत्यर्थः । तथा च प्रथमतो निर्विशेषब्रह्मविषयकं परोक्षज्ञानं कृतिसाध्यं जायते, तेन चापूर्वं, ततस्साक्षात्कारः, तेन चाविद्यातत्कार्यात्मकप्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्ष इति—**तन्मतनिष्कर्षः** ॥

ननु—मालां करोतीत्यादौ पुष्पाणां सिद्धत्वेऽपि संयोगविशेषविशिष्टपुष्पाणां कृतिसाध्यत्वभानवत् न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्र प्रपञ्चाभावविशिष्टब्रह्मणः कृतिसाध्यत्वं प्रतीयते । तादृशविशिष्टविषयककृत्या अपूर्वं, तेन निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारः, ततो मोक्ष इत्येव श्रीभाष्ये तन्मतमुपपादितं, न तु पूर्वोक्तरीत्या—इति चेत् ॥ **सत्यम्**। इष्टसाधनताधीप्रयोज्यः कृतिनिरूपितविषयताविशेषः कृतिसाध्यत्वं; यथा यागादौ स्वर्गादिसाधने घटादौ जलाहरणादिसाधने च तादृशविषयताविशेष एव कृञ्धातुसमभिव्याहारे द्वितीयार्थ इति 'यागं करोति' 'घटं करोति' इत्यादिव्यवहारः । तत्र विषयतामात्रस्य द्वितीयार्थत्वे स्वर्गं करोतीत्यादेरपि व्यवहारस्य दुर्वारत्वात् तादृशकृतिसाध्यत्वं प्रपञ्चाभावविशिष्टब्रह्मणि दुर्घटम् । प्रपञ्चाभावविशिष्टब्रह्मातिरिक्तस्य मोक्षस्य दुर्वचतया प्रपञ्चाभावविशिष्टे ब्रह्मणि स्वात्मकमोक्षसाधनत्वायोगात् प्रपञ्चाभावविशिष्टब्रह्मसाध्यककृत्या अपूर्वं, तेन साक्षात्कारः,

ततो मोक्ष इत्यस्यात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वापत्तेः निर्विशेषब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चीकरणमिति तन्मतनिष्कर्षस्य वाच्यत्वात् सर्वथाऽप्यसम्भाविते‌ऽर्थे ग्रन्थकृतां तात्पर्यायोगात् ॥

आविष्कृतश्चेत्थमेव तन्मतनिष्कर्षः **शतदूषण्याम्** ॥ तत्र हि—

"नियोगवाक्यार्थस्थले नियोज्यस्याधिकारिपुरुषस्य द्विविधं विशेषणं दृश्यते, निमित्तं फलं चेति । तत्र साक्षाद्विशेषणं निमित्तं, कामनासम्बन्धेन विशेषणं फलम् ; यथा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादौ साक्षादधिकारिविशेषणं जीवनं निमित्तं ; स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कामनासम्बन्धेन विशेषणं स्वर्गश्चेति । प्रकृते किमधिकारिविशेषणं ? निर्विशेषब्रह्मज्ञानस्य निमित्ततया अधिकारिविशेषणत्वं न सम्भवति, तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मविषयकृतिसाध्यापूर्वजन्यत्वाभ्युपगमेन पूर्वसिद्धत्वाभावात् ॥ न च—परोक्षज्ञानं सिद्धत्वादधिकारिविशेषणं, अपरोक्षज्ञानं च नियोगसाध्यमित्यङ्गीकारान्न दोष इति—वाच्यम् । श्रवणादिजन्यनिर्विशेषब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानजननातिरिक्तस्य निष्प्रपञ्चीकरणशब्दार्थस्य दुर्वचतया तादृशपरोक्षज्ञानस्यापूर्वजनककृतिविषयत्वेन यागादिवत् करणतया अधिकारिविशेषणत्वासम्भवात्" —इत्युक्तम् ॥

ननु—उक्तरीत्या तन्मतनिष्कर्षे 'नियोगवाक्यार्थवादिना हि नियोगो नियोज्यविशेषणं विषयः करणमितिकर्तव्यता प्रयोक्ता च वक्तव्याः' इत्यादिना तन्मते नियोज्यविशेषणादीनां दुर्वचत्वाभिधानं श्रीभाष्येऽनुपपन्नम् । कामनासम्बन्धेनाधिकारिविशेषणस्य निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य मोक्षरूपस्य वा फलस्य नियोज्यविशेषणस्य सुवचत्वात् ; निर्विशेषब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानस्य नियोगजनककृतिविषयीभूतस्य मोक्षकरणस्य, श्रवणादिरूपाणामितिकर्तव्यतानां

निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कर्तुर्नियोगाश्रयरूपप्रयोक्तुश्च सुवचत्वात्–इति चेत् ॥

अत्रोच्यते–निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारो नियोज्यविशेषणमित्ययुक्तम्। स किं शब्दजन्यः, नियोगरूपादृष्टजन्यः, स्वप्रकाशात्मकब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारो वा? नाद्यः, शब्दस्य साक्षात्कारजनकत्वासम्भवस्यान्यत्र प्रपञ्चितत्वात् । न द्वितीयः, योगजन्यादृष्टस्य साक्षात्कारजनकत्वसम्भवेऽपि वाक्यार्थज्ञानजन्यादृष्टस्य साक्षात्कारजनकताया अप्रामाणिकत्वात् । न तृतीयः, स्वप्रकाशसाक्षात्कारस्य नित्यत्वेनेच्छाविषयत्वायोगे कामनासम्बन्धेन विशेषणत्वरूपस्य फलविधया विशेषणत्वस्यासम्भवात्। तस्य निमित्तविधया विशेषणत्वे अपवर्गोत्तरकालमपि सत्त्वेन तदानीमपि निर्विशेषब्रह्मज्ञानरूपशास्त्रार्थानुष्ठानप्रसङ्गः, जीवननिमित्ताग्निहोत्रस्य यावज्जीवमनुष्ठानदर्शनेन निमित्तसत्त्वे तत्प्रयुक्तशास्त्रार्थानुष्ठानस्यावर्जनीयत्वात्। मोक्षस्य फलविधया विशेषणत्वमपि न युक्तम्, नियोगफलस्य स्वर्गादिवदनित्यत्वनियमेन मोक्षस्यानित्यताप्रसङ्गात् ॥

उक्तं च **श्रीभाष्ये**—

> “अत्र किं नियोज्यविशेषणम्? तच्च किं, निमित्तं फलं वा? इति विवेचनीयम्। ब्रह्मस्वरूपयाथात्म्यानुभवश्चेन्नियोज्यविशेषणं, तर्हि न तन्निमित्तं; जीवनादिवत्तस्यासिद्धत्वात्। निमित्तत्वे च तस्य नित्यत्वेनापवर्गोत्तरकालमपि जीवननिमित्ताग्निहोत्रादिवत् नित्यतद्विषयानुष्ठानप्रसङ्गः” —इति ॥

तस्यासिद्धत्वात्–जन्यनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्यासिद्धत्वात् । तस्य नित्यत्वेन--स्वरूपात्मकब्रह्मसाक्षात्कारस्य नित्यत्वेनेत्यर्थः ॥

न च–स्वरूपात्मकसाक्षात्कारस्यापवर्गे सत्त्वेऽपि करणकलेबराभावात् नानुष्ठानापत्तिः, करणकलेबरादिमन्तं प्रत्येव शास्त्रस्य

प्रवृत्तेः—इति वाच्यम् । अपवर्गात्पूर्वं जीवब्रह्मणोर्व्यावहारिकभेदसत्त्वेन ब्रह्मस्वरूपात्मकसाक्षात्कारस्य जीवनिष्ठत्वासम्भवात् तदुत्तरमेव जीवनिष्ठतया निमित्तत्वमभ्युपेयम्, तद्दशायां विषयानुष्ठानस्याशक्यत्वे निमित्तत्वानुपपत्त्या विषयानुष्ठानं शक्यमित्यङ्गीकरणीयम् ; तथा च—अपवर्गोत्तरकालमनुष्ठानप्रसङ्ग इत्यत्र श्रीभाष्यतात्पर्यात् ॥

स्पष्टं चेदं टीकायां—

"निर्विशेषब्रह्मविषयकं शब्दजन्यं वृत्त्यात्मकपरोक्षज्ञानमेव करणभूतो विषय इत्यपि न युक्तम्। निर्विशेषस्य वृत्तिविषयत्वाङ्गीकारे विषयरूपधर्ममादाय सविशेषत्वापत्त्या तद्विषयकपरोक्षज्ञानाङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् तद्विशेषणतया ब्रह्मणः प्रवृत्तिविषयत्वायोगात्, धात्वर्थयागादेरेव साक्षात्कृतौ विषयतयाऽन्वयदर्शनेन ब्रह्मणो धात्वर्थत्वाभावेन तस्य कृतावन्वयासम्भवात् नित्यस्य ब्रह्मणः कृतिसाध्यत्वरूपविषयत्वासम्भवाच्च ॥

न च—संयोगविशेषविशिष्टपुष्पाणामिव प्रपञ्चनिवृत्तिविशिष्टब्रह्मणः कृतिसाध्यत्वं सम्भवतीति—वाच्यम् । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रपञ्चनिवृत्तेरेव कृतिसाध्यत्वे पर्यवसानात् तस्याश्च मोक्षरूपत्वेन कृत्युद्देश्यतया कृतिसाध्यत्वायोगात् ॥

न च—ब्रह्मगताविद्यानिवृत्तित्वेन कृतिसाध्यत्वं स्वगताविद्यानिवृत्तित्वेन कृत्युद्देश्यत्वमिति रूपभेदादुभयोपपत्तिरिति—वाच्यम् । ब्रह्मनिष्ठप्रपञ्चनिवृत्तेः कृतिविषयत्वे हि तादृशविषयानुष्ठानेनैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य निवृत्तत्वान्न नियोगनिष्पाद्यं मोक्षाख्यं फलमवशिष्यते ; तादृशविषयाऽनुष्ठानेनैव प्रयोक्तुरपि नाशादाश्रयाभावेन नियोगासिद्धिश्च ॥

यत्तु—कश्चात्र नियोगविषयः? ब्रह्मैवेति चेन्न, तस्य नित्यत्वेनाभव्यरूपत्वादभावार्थत्वाच्च—**इत्यादिभाष्यम्** ; **तत्तु** ब्रह्मणो निर्विशेषस्य

वृत्तिविषयत्वायोगेन वृत्तिविशेषणतया कृतिविषयत्वायोगात् साक्षादेवं कृतिविषयत्वं वाच्यमित्यभिप्रायेण साक्षात्कृतिविषयत्वखण्डनपरम् । अतो निर्विशेषब्रह्मज्ञानस्य निष्प्रपञ्चीकरणरूपत्वेऽपि न विरोधः । एवमेवोत्तरभाष्यादिकमप्यविरोधेन योजनीयम् ॥

यद्वा—प्रातिभासिकी या प्रपञ्चनिवृत्तिः तद्विशिष्टब्रह्मविषयककृत्याऽपूर्वं, तेन निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारः, तदनन्तरं च प्रातिभासिकभिन्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्ष इत्येव निष्प्रपञ्चीकरणानियोगवादनिष्कर्षः ॥ एवं च प्रपञ्चनिवृत्तिविशिष्टब्रह्मणो विषयत्वप्रतिपादनपरं भाष्यं स्वरसतस्सङ्गच्छते । प्रपञ्चनिवृत्तिविशिष्टब्रह्मविषयककृतिश्च तादृशविशिष्टसत्तानिर्वाहको व्यापारः । स च तद्विषयकज्ञानरूप एव, प्रातिभासिकविषयकज्ञानस्य प्रातिभासिकसत्ताप्रयोजकत्वात् ॥ अत एव—

'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते' —इति

तैत्तिरीयश्रुतौ प्रातिभासिकभेदविषयकज्ञानस्य भेदप्रयोजकत्वमभिहितम् ॥

"स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं निहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा स्वपिति" —इति

बृहदारण्यकश्रुतावपि स्वाप्नार्थज्ञानस्य स्वाप्नार्थनिर्माणरूपत्वमुक्तम् । सिद्धान्ते तु धर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषस्यैव कृतिरूपत्वात् ज्ञानत्वावस्थासामान्ये कृतित्वानङ्गीकारेऽपि भ्रमात्मकज्ञाने स्वाप्नार्थज्ञाने उपासनात्मकज्ञाने च कृतित्वमङ्गीक्रियते । ततश्च भेदं कुरुते स्वयं निर्मायेत्यस्योपपत्तिः । एतदभिप्रेत्यैव **वैश्वानराधिकरणे श्रीभाष्ये**—

"'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति वैश्वानरस्य हृदयस्थस्याग्नित्रयकल्पनमाश्रीयते" इत्युक्तम् ।

अग्नित्रयकल्पनं--अग्नित्रयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता क्रियत इत्यर्थः । तादृशविशेष्यताप्रयोजकस्य भ्रमात्मकज्ञानस्य कृतित्वात् ॥

प्रथमसूत्रश्रीभाष्येऽपि–

"यद्यहमित्येवात्मनस्स्वरूपं, कथं तर्हि अहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतैवोपदिश्यते 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इति ?॥ उच्यते । स्वरूपोपदेशेषु सर्वेष्वहमित्येवोपदेशात्तथैव स्वरूपप्रतिपत्तेश्च अहमित्येव प्रत्यगात्मनः स्वरूपं, अव्यक्तपरिणामभेदस्य अहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतैवोपदिश्यते; स त्वनात्मनि देहे अहम्भावकरणहेतुत्वेनाहङ्कार इत्युच्यते। अस्य त्वहङ्कारशब्दस्य अभूततद्भावार्थे च्विप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या । अयमेव त्वहङ्कार उत्कृष्टजनावमानहेतुगर्वापरनामा शास्त्रेषु बहुशो हेयतया प्रतिपाद्यते"–

—**इत्युक्तम्** ॥

अयमर्थः ॥ अहङ्कारशब्दो हि—प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, इति परिगणिते अन्तःकरणनामके अव्यक्तपरिणामे 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः' इति कोशप्रसिद्धे अन्तःकरणवृत्तिविशेषे च शास्त्रे प्रयुज्यते। अव्यक्तपरिणामे तावत्-- 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च'--इति ॥ अन्तःकरणवृत्तौ च–

'अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥' —इति,

'निर्ममो निरहङ्कारः', 'अहङ्कारविमूढात्मा', इत्यादि च ॥

तथा च--अन्तःकरणतद्वृत्त्योरेव **अहङ्कारशब्दप्रयोगात्** तद्घटकाहंशब्दस्याप्यन्तःकरणपरत्वं युक्तम्–इति **शङ्काग्रन्थार्थः** ॥

अहङ्कारशब्दो हि–अनहमहं क्रियते अनेनेति करणव्युत्पन्नः च्विप्रत्ययगर्भ एकः; भावे व्युत्पन्नस्तु च्विप्रत्ययगर्भः, तदगर्भश्च– इति द्विविधः । तत्र प्रथमः अव्यक्तपरिणामपरः, द्वितीयो गर्वपरः

तृतीयस्त्वहंग्रहणोपासनपरः 'अथातोऽहङ्कारादेशः' इत्यत्र प्रसिद्धः । तत्र प्रथमद्वितीययोः कृञ्धातुः कृतित्वावस्थापन्नभ्रमात्मकज्ञानपरः, तृतीये तु तादृशोपासनपर इति भेदः । तत्र प्रथमाहङ्कारशब्दघटकाहम्पदेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाहमर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयो देहो लक्ष्यते । तदुत्तरच्विप्रत्ययार्थश्च तादृशविशेष्यतारूपो धर्मः । तादृशधर्मे चाधेयत्वस्वनिष्ठपूर्वकालावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः; तादृशविशेष्यतायाश्च कृधात्वर्थभ्रमे प्रयोजकतयाऽन्वयात् अहमर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशून्ये देहे तादृशविशेष्यताप्रयोजको भ्रम इत्युच्यते । भ्रमं प्रति तमोगुणाभिव्यक्तिविशिष्टाहङ्कारस्य दोषविधया हेतुत्वात् अहङ्कारपदेन तादृशतामसाहङ्कारस्य बोधोपपत्तिः, अहङ्कारगततमोगुणाभिव्यक्तेः पूर्वं देहे तादृशविशेष्यत्वाभावसत्त्वात् ॥ न च—च्विप्रत्ययस्य स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मेषु शक्त्यङ्गीकारे शक्त्यानन्त्यापत्त्या धर्मसामान्ये शक्तिरङ्गीकरणीया, तथा च च्विप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूततादृशविशेष्यत्वस्य विशिष्य बोधानुपपत्तिरिति—वाच्यम् । स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मेषु च्विप्रत्ययस्य शक्त्यङ्गीकारेऽपि तदादिन्यायेन शक्त्यैक्यसम्भवात् धर्मसामान्ये शक्तत्वेऽपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतत्तद्धर्मनिष्ठाधेयताविशेषाणामेव सम्बन्धतया भानोपगमेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्माणामेव धर्मत्वरूपसामान्याकारेण भाननिर्वाहात् । 'कषायेण रक्तीकृतः पटः' इत्यादौ रक्तपदस्य रक्तत्वप्रकारकारोपविषये लक्षणादर्शनेन प्रकृतेऽपि च्विप्रत्ययप्रकृत्यहम्पदस्य लक्षणाङ्गीकारो न दोषाय, **व्युत्पत्तिवादे** 'तेन रक्तं रागात्' इति सूत्रे तत्सम्बन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयत्वं तेन रक्तत्वमित्युक्त्या कषायेण रक्तीकृत इति च्विप्रत्ययस्थलेऽपि लक्षणासूचनात्—**इति परिहारग्रन्थाभिप्रेतम्** ॥

तत्र—'अयमेव त्वहङ्कारः' इत्ययंशब्देनाहम्भावकरणहेतुत्वेने-त्येतद्घटकीभूतोऽहम्भावः परामृश्यते, न त्वहम्भावकरणहेतु-भूतः प्रकृतिपरिणामविशेषः, तस्य गर्वनामकत्वासम्भवात्—

—इति **व्यासार्याः** ॥

वेदान्ताचार्यास्तु—

"भाष्यस्थायंपदेन प्रकृतिपरिणामस्याहम्भावकरणहेतुभूतस्यैव ग्रहणम्। न च—तादृशप्रकृतिपरिणामस्योत्कृष्टजनावमानहेतु-त्वगर्वनामकत्वयोरन्वयानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ; तद्भा-ष्यस्याहमर्थहेयत्वनिरासपरत्वेनान्यार्थतयाऽन्वारुह्याप्युपपत्तेः, स्वार्थे तात्पर्याभावात्; यद्वा परम्परयोत्कृष्टजनावमानहेतुत्वा-दिकं विवक्षितमित्यविरोधः"—इति **सर्वार्थसिद्धौ** प्रति-पादयन्ति ॥

तथा च—कृञ्धातोर्भ्रमात्मकज्ञानपरतया प्रयोगात् ब्रह्मविशेष्यकप्रा-तिभासिकप्रपञ्चनिवृत्तिविषयकज्ञानस्य निष्प्रपञ्चीकरणशब्दार्थत्वमुप-पन्नम् ॥

ननु—तादृशज्ञानस्य निष्प्रपञ्चीकरणशब्दार्थत्वेऽपि श्रीभाष्यवि-रोधो दुर्वारः, तत्र प्रपञ्चनिवृत्तेः मोक्षरूपत्वेन फलतया कृत्युद्देश्यत्वेन कृतिसाध्यत्वाभावप्रतिपादनात्, उक्तार्थे प्रातिभासिकपारमार्थिकरूप-योर्निवृत्त्योर्भेदेन विषयत्वोपपत्तिसम्भवात्—**इति चेन्न** ॥ प्रातिभासि-कपदार्थस्याप्रामाणिकतया पारमार्थिकनिवृत्तेरेव विषयत्वं वाच्यम्, तच्च नोपपद्यते, तस्याः कृत्युद्देश्यत्वात्—इत्यभिप्रायकतया भाष्यस्य प्रवृत्तत्वेन विरोधाभावात् ॥

वस्तुतस्तु—एकस्या एवाविद्यादिरूपप्रपञ्चनिवृत्तेः ब्रह्मनिष्ठत्व-स्वनिष्ठत्वाभ्यां कृतिसाध्यत्वकृत्युद्देश्यत्वयोरुपपत्तिः॥ न च—प्रपञ्च-निवृत्तिविशिष्टब्रह्मरूपविषयानुष्ठानेनैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कृत्स्न-

स्य निवृत्तत्वान्न नियोगनिष्पाद्यमवशिष्यते—इति वाच्यम् । प्रथमतः प्रपञ्चनिवृत्तिविशिष्टब्रह्मानुपधायिका तादृशविशिष्टब्रह्मविषयिणी कृतिर्जायते, तया चापूर्वं, ततस्साक्षात्कारद्वारा प्रपञ्चनिवृत्त्युपधानमिति तन्मतनिष्कर्षात्—वृष्टिगुरुतरभारोत्तोलनादिक्रियाविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तिदर्शनेन तद्गोचरकृतेस्तदुपधायकत्वमिति नियमाभावात् 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' इत्यादिश्रुतौ द्रष्टृदृश्यशून्यब्रह्मगोचरकृतिर्विवक्षिता न तु तदुपधायिकाऽपीति तदनुपधायककृत्याऽपि नियोगरूपादृष्टोपपत्तिरिति ॥

ननु च—उक्तरीत्या तन्मतनिष्कर्षे प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोगो नियोगात्प्रपञ्चनिवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयाभिधानं नियोगस्य कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानसाध्यत्वेन नियोगाश्रयस्य प्रयोक्तुरपि तेन नाशात् नियोगासिद्धिरित्यादि दूषणं च श्रीभाष्योक्तं नोपपद्यते, प्रपञ्चनिवृत्त्यनुपधायकतद्विषयककृत्या नियोगाभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयस्याश्रयनाशस्य चाप्रसक्तेः । एवमितिकर्तव्यताविरहाभिधानमपि न युज्यते, प्रपञ्चनिवृत्तिविषयककृतौ तद्विषयकज्ञानेच्छयोरेव इतिकर्तव्यतात्वसम्भवात्—**इति चेत्** ॥ **उच्यते** । पाकविषयककृतिमात्रसत्त्वे पाकाद्यनिष्पत्तिदशायामपि पाकं करोतीत्यादिव्यवहारवारणाय विषयत्वस्य द्वितीयार्थत्वे स्वाश्रयोपधायकत्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन, विषयित्वस्य तदर्थत्वे स्वनिरूपकोपधायकत्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन, कृञ्धात्वर्थेऽन्वय इत्यङ्गीकरणीयम् ॥

अत एव **व्युत्पत्तिवादे**—

"चैत्रः पचतीत्यादावाख्यातार्थकृतावुपधायकत्वविषयित्वोभयसम्बन्धेन पाकाद्यन्वयात् न पाकाद्यनिष्पत्तिदशायां पचतीति प्रयोगः । एवं चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कृतेस्तृतीयार्थत्वे जन्यत्वविषयत्वोभयसम्बन्धेन तस्याः पाकेऽन्वयः । कृतिजन्यत्वस्य

तृतीयार्थत्वेऽपि स्वनिरूपकविषयत्वं सम्बन्धमध्ये निवेशनीयम् । कृतिविषयत्वमेव वा तृतीयार्थः । स्वनिरूपकजन्यत्वं–विषयतायास्सम्बन्धमध्ये अन्तर्भावनीयम्" —इत्युक्तम् ॥

एवं च–तदनुपधायकतद्विषयककृतिबोधस्याप्रामाणिकतया प्रपञ्चाभावविशिष्टब्रह्मविषयकविशिष्टोपधायककृतेरेव 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' इत्यादिवाक्यात् बोध इत्यङ्गीकार्यम् । ततश्च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ यागकृत्या निष्पन्नेन यागेनापूर्वं, ततस्स्वर्ग इतिवत्–प्रपञ्चनिवृत्तिविषयकृत्या प्रपञ्चनिवृत्तिः, तया चापूर्वं, तेन च साक्षात्कारद्वारा प्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्षः–इत्येव तैस्स्वीकार्यमित्यभिप्रायेण **श्रीभाष्ये** अन्योन्याश्रयाद्यभिधानम् ॥

न च–तदनुपधायकतद्विषयककृतिबोधोऽपि क्वचिदनुभवसिद्धः–

'निध्यञ्जनौषधीमूलं खनता साधितो निधिः',

'विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्'—

इत्यादावन्यविषयककृत्याऽन्योपाधानस्य उक्तत्वादिति–वाच्यम् । तदनुपधायकतद्विषयककृतिबोधस्य प्रामाणिकत्वेऽपि नियोगवाक्यार्थस्थले कृतिविषयीभूतयागादेरेवापूर्वद्वारा फलजनकत्वदर्शनेन कृतिजन्यप्रपञ्चनिवृत्तेरेवापूर्वजनकत्वरूपकरणत्वस्य वाच्यतयाऽन्योन्याश्रयादेर्दुर्वारत्वात् ॥ अत एव **श्रीभाष्ये**—नियोगो नियोज्यविशेषणं करणमितिकर्तव्यता प्रयोक्ता च वक्तव्याः–इत्यनुक्त्वा 'विषयः करणम्' इति करणे विषय इति विशेषणमुपात्तम् । नियोगादौ विशेषणमनुपादाय करणे विषय इति विशेषणोपादानं–कृतेः करणत्वमयुक्तम्, यागादिस्थल इव कृतिविषयस्य करणत्वं वक्तव्यम्–इत्यभिप्रायगर्भम् । तेन च तैः कृतेरेव करणत्वमुच्यत इति सूच्यते ॥

व्यञ्जितं चेदं **टीकायां**—

"विशिंषन्तीति विषय इति व्युत्पत्त्या विषयो यागादिः कृतिसाध्या-

पूर्वप्रतिपत्तिवेलायां कृत्यवच्छेदकत्वेन विषयः, स एव कार्यनिष्पत्तौ करणम् ” इति ॥

अत्र—एवकारेण कृतेः करणत्वव्यवच्छेदः । इत्थं च कृतेः करणत्वायोगात् करणजनकतदनुग्राहकयोरेव इतिकर्तव्यतात्वात् कृतिजनकज्ञानेच्छयोरितिकर्तव्यतात्वासम्भवात् प्रपञ्चनिवृत्तिजनकतदनुग्राहकयोरेव तथात्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायेण श्रीभाष्ये इतिकर्तव्यताखण्डनं कृतम् ॥

तथा हि—

इतिकर्तव्यता तावद्विविधा; करणस्वरूपोत्पादिका, तज्जन्यापूर्वरूपकार्योत्पादिका चेति । आद्या द्विविधा—दृष्टद्वारा करणोत्पादिका अदृष्टद्वारा च; यथा व्रीहीनवहन्तीति विहितावघातादिकं तण्डुलपुरोडाशादिरूपदृष्टद्वारा यागजनकम्, व्रीहीन् प्रोक्षतीति विहितप्रोक्षणं च अदृष्टद्वारा यागादिरूपकरणनिष्पादकम् । द्वितीया च दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गं यागजन्ये परमापूर्वे स्वजन्यकालिकापूर्वद्वारा कारणं। दृष्टद्वारा करणोत्पादिकारूपेतिकर्तव्यता प्रकृते न सम्भवति, घटादिनिवृत्तिहेतुभूतस्य मुद्गरादिघातादेरिव कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिहेतुभूतस्य कस्याप्यदर्शनात् ॥

न च—अद्वितीयत्वोपलक्षितब्रह्मज्ञानं प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणजनकत्वात् भावरूपेतिकर्तव्यता—इति वाच्यम् । तस्य साक्षादेव प्रपंचनिवृत्तिरूपमोक्षहेतुत्वस्य युक्तत्वेन मोक्षकारणजनकत्वायोगात् ॥ न च—अन्तरिन्द्रियबहिरिन्द्रियाद्यप्रवृत्तिरूपशमदमयोरभावरूपेतिकर्तव्यतात्वं सम्भवतीति—वाच्यम् । शमादीनां ज्ञानजनकत्वेन प्रपंचनिवृत्तिरूपकरणानिष्पादकत्वायोगात्, अदृष्टद्वारा भावस्याभावस्य वा प्रपंचनिवृत्तिजनकत्वाङ्गीकारे प्रपंचस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेन मिथ्यात्वानुपपत्तेः ॥

तथा च—दृष्टादृष्टद्वारभेदभिन्ना करणस्वरूपोत्पादिका भावरूपाऽभावरूपा वा इतिकर्तव्यता न सम्भवति । नापि करणजन्यकार्योत्पादिकेतिकर्तव्यता प्रकृते सम्भवति तादृशेतिकर्तव्यतायाः दक्षिणादानादेरिव करणस्वरूपनिष्पत्त्यनन्तरकालवृत्तित्वावश्यकतया कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणनिष्पत्त्यनन्तरं तादृशेतिकर्तव्यताया अपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वेन सद्भावानुपपत्तेः ॥

न च—भावरूपेतिकर्तव्यतायाः प्रपञ्चनिवृत्त्यनन्तरकालवृत्तित्वासम्भवेऽपि अभावरूपायास्तस्याः सम्भव इति—वाच्यम् । तथाविधेतिकर्तव्यताया अदर्शनेनाप्रामाणिकत्वात् तादृशेतिकर्तव्यताया अपि कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्त्यन्तर्गतत्वेन करणे इतिकर्तव्यताया भेदासिद्धेश्च ॥

तदेतदभिप्रेत्योक्तं **श्रीभाष्ये**—

"अभावरूपत्वे चाभावादेव न करणशरीरं निष्पादयति, नाप्यनुग्रहम्"— इति ॥

अत्र टीका—'अभावादेव--अभावरूपेतिकर्तव्यतायाः अप्रामाणिकत्वादेवेत्यर्थः' इति ॥

शतदूषण्यां तु—

"अभावात्—कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्त्यनन्तर्गतत्वेन करणात्, पृथगभावादित्यर्थः । केचित्तु अस्य भाष्यस्यैवमर्थमाहुः—अभावत्वादेव न हेतुत्वमुच्यत इति । तत्र शब्दास्वारस्यमर्थानौचित्यादिकं च द्रष्टव्यम्" —**इत्युक्तम्** ॥

परे तु—

"प्रपञ्चस्याविद्योपादानकत्वात् अविद्यानिवृत्त्या प्रपञ्चस्य निवृत्तिः, उपादाननाशस्य उपादेयनाशजनकताया लोकसिद्धत्वात् । तथा च प्रपञ्चनिवृत्तावविद्यानिवृत्तिरेवेतिकर्तव्यतेत्याशङ्कानिरासपरं **अभावरूपत्वे चेत्यादिभाष्यम्** ॥ अभावादेव—अविद्यानिवृत्तेरभाव-

त्वादेव असत्त्वादेव, न हेतुत्वमित्यर्थः ॥ तन्मते तावत्--अविद्यानिवृत्तिर्न सती, ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वात्; नापि सदसदात्मिका, सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधेन व्याघातात्; नापि सदसद्विलक्षणा, सदसद्विलक्षणभूताया अविद्यानिवृत्तेर्मिथ्यात्वेन तस्या अपि निवृत्त्यापत्त्या अविद्योन्मज्जनप्रसङ्गात् । अतः परिशेषात् असती वा, तामपि कोटीमतीत्य पञ्चमप्रकारा वा, अविद्यानिवृत्तिरित्यभ्युपगम्यते ॥ एवञ्च--अविद्यानिवृत्तेरसत्त्वे पञ्चमप्रकारत्वे वा कालसम्बन्धित्वासम्भवात् कालसम्बन्धित्वघटितहेतुत्वं तस्या नोपपद्यत इति भावः"——

——इत्याहुः ॥

तस्मान्निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादस्यायुक्तत्वात् तादृशकार्यान्विततया वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति न युक्तमित्यादिकमन्यत्र प्रपञ्चितमिति दिक् ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य

श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

शास्त्रारम्भसमर्थनवादः

समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

शास्त्रारम्भसमर्थन-

तात्पर्यदीपिका.

श्रीशं श्रीयादवाद्रीशं श्रीलक्ष्मणमुनिं मुदा ।
प्रणम्य विदुषां प्रीत्यै कुर्वे तात्पर्यदीपिकाम् ॥

पु. प.

१. १. **हेतव इति** ॥ ग्रन्थारम्भे स्वेष्टदेवतां ग्रन्थकृत्प्रणमति हेतवे सर्वजगतामित्यादिना ॥ हेतव इति—त्रिविधकारणायेत्यर्थः । यादवगिराविति—अर्चारूपेणावतीर्णाय; नारायणायेति शेषः । अत्र जगत्कारणत्वहेयप्रत्यनीकत्वाभ्यां परत्वं, यादवगिरावित्यादिना सौलभ्यं, श्रियःकान्तत्वेन आश्रितसंरक्षणोपयोगि कल्याणगुणजातं च प्रतिपाद्यते ॥ अनेन प्रेक्षावत्प्रवृत्तये शास्त्रार्थसंक्षेपश्चार्थतः कृतो भवति ॥

१. ७. **श्रीमद्रामानुजार्यमिति** ॥ ईश्वरनमस्कारानन्तरमाचार्यं नमस्करोति श्रीमद्रामानुजार्यमित्यादिना ॥ आचार्योपदिष्टार्थस्य सर्वस्यापि मनसि सुप्रतिष्ठितत्वं भगवत्कटाक्षविशेषप्रवर्तितसत्त्वोद्रेकनिष्ठस्यैव भवतीति द्योतनायेश्वरनमस्कारस्य प्राथम्यमिति बोध्यम् । अत्र वीचीतृणशब्दाभ्यां श्रीभाष्याध्येतृभिरनायासेनैव प्रतिपक्षनिरसनं कर्तुं शक्यमिति व्यज्यते ॥

१. १३. **शास्त्रारम्भार्थेति** ॥ श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थं स्वसिद्धान्तमादौ प्रदर्शयति शास्त्रारम्भार्थेत्यादिना ॥

१. श्रीयादवाद्रिनिवासिभिः श्री॥ उ॥ ति. ऐ. स्था. कुप्पनैयङ्गार्यवर्यैर्विरचिता.

पृ. प.

२. ६. **नन्विति** ॥ शास्त्रारम्भार्थत्वं चतुस्सूत्र्या न सम्भवति, आप्तोपदेशादिनाऽपि तत्सम्भवादित्याशङ्कते नन्विति ॥

२. ८. **चेन्नेति** । समाधत्ते नेति ॥ **अल्पायाससाध्यचतुस्सूत्रीप्रवृत्ताविति** । अयं भावः—इष्टसाधनताज्ञानजन्यप्रवृत्तेर्निष्फलत्वे प्रवर्तमानस्य दुःखानुभवदर्शनात्प्रवृत्तित्वेनेष्टसाधनताज्ञानत्वेन कार्यकारणभावनिर्णयादेव तत्तत्कार्येषु प्रवर्तते पुरुष इत्यङ्गीकरणीयम् । अल्पायाससाध्यप्रवृत्तेः कदाचिन्निष्फलत्वसम्भवेऽपि बलवत्तरदुःखानुभवादर्शनात् अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितेष्टसाधनताज्ञानादपि क्वचित्प्रवृत्तिरुपेयते । बह्वायाससाध्यप्रवृत्तेर्निष्फलत्वे बलवत्तरदुःखानुभवदर्शनेन अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितेष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वाङ्गीकार उचित इति ॥ तथा चोक्तं **मणिकृता**—'बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्तिश्चावश्यकार्थनिश्चयादेव' इति ॥

२. १३. **नन्विति** ॥ यद्धर्मावच्छिन्ने प्रवृत्तिः, तद्धर्मावच्छिन्नविषयकेष्टसाधनताज्ञानं कारणं, चतुस्सूत्र्या तु न तथाविधं ज्ञानं जन्यते—इति कथं तस्याश्शास्त्रारम्भार्थत्वमिति शङ्कते नन्वित्यादिना ॥

३. ११. **मैवमिति** ॥ अत्र शास्त्रारम्भार्थत्वं न तावत् शास्त्रविषयकप्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानसम्पादकत्वं, किन्तु शास्त्रप्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविघटकत्वम् । तच्च चतुस्सूत्र्या जन्यत इति समाधत्ते मैवमित्यादिना ॥

४. २०. **नन्विति** ॥ ननु शब्दसामान्यस्य सिद्धार्थविषयकतात्पर्याभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगिसिद्धार्थकत्वं न सम्भवति, तत्तदर्थगोचरशक्तितात्पर्ययोर्व्याप्यव्यापकभावाभावात्--इत्याशङ्कते नन्विति ॥

पु. प.

५. १. **चेन्नेति** ॥ समाधत्ते नेति । अयं भावः—प्राभाकरमते शक्तितात्पर्ययोरत्यन्तभेदाभावेन व्याप्यव्यापकभावस्य सूपपादतया पदानां सिद्धार्थबोधकत्वरूपव्यापकाभावे तद्व्याप्यतत्तात्पर्यकत्वरूपव्याप्याभावश्च सम्भवतीति तन्निरसनाय सिद्ध-व्युत्पत्तिसमर्थनं प्रथमसूत्रे आवश्यकमिति ॥

६. १६. **शब्दार्थयोस्सम्बन्धान्तरादर्शनादित्यादि** ॥ शब्दप्रयोगसमनन्तरमर्थस्मृतिर्जायत इत्यनुभवसिद्धम्। तत्र शब्दार्थयोः कस्सम्बन्ध इत्याकाङ्क्षायां, अनुमानादिवज्जन्यजनकभावादिसम्बन्धादर्शनात् बोध्यबोधकभाव एवेति निर्णयो भवति। तत्प्रकारश्च—शब्दश्रवणसमनन्तरभाव्यर्थस्मृतिः सम्बन्धज्ञानजन्या, सम्बन्धिज्ञानजन्यत्वात्, व्याप्तिस्मृतिवत् । स च सम्बन्धः कार्यकारणभावात्मको न भवति, तेन रूपेणाज्ञायमानत्वात्; यन्नैवं तन्नैवं, यथा संयोगः ॥

६. १७. **सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्चेति** ॥ गवादिशब्दाः किमस्मन्मातापित्रादिभिस्सङ्केतिताः, उत तत्पूर्वमेव कैश्चित्सङ्केतिता इति विकल्पे—न तावत्प्रथमः पक्षः, अनेकैः पुरुषैस्तेषु तेष्वर्थेष्वेकरूपशब्दप्रयोगदर्शनात् ; नापि द्वितीयः, अयं शब्दोऽनेन पूर्वं सङ्केतित इति सङ्केतयितृपुरुषज्ञापकप्रमाणाभावादिति ॥

७. ९. **वृद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहकाल इति** ॥ प्रवृत्त्यनुमितेति ॥ इयं क्रिया प्रयत्नपूर्विका, विलक्षणक्रियात्वात्, स्वीयक्रियावत्। अयं प्रयत्नः कृतिसाध्यताज्ञानजन्यः, जीवीयप्रयत्नत्वात्, अस्मदीयप्रयत्नवत् ॥ तादृशज्ञानं घटमानयेत्यादिवाक्यजन्यं, तादृशवाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । यत् यदन्वयव्य-

पु. प.

तिरेकानुविधायि, तत् तज्जन्यं ; यथा दण्डचक्राद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायी घटः ॥

११.१२. **सिद्धेव्युत्पत्तिसमर्थनपरं प्रथमसूत्रमावश्यकमिति ॥**
ननु—विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमित्यङ्गीकुर्वतां मते कर्मविचारात्मकद्वादशलक्षण्या उत्तरं ब्रह्मविचारात्पूर्वं सिद्धरूपदेवताविचारात्मककाशकृत्स्नीयदेवताकाण्डस्यापि शास्त्रान्तर्गतत्वात् तत्र च सिद्धे व्युत्पत्तेरवश्यम्भावेन पुनरपि जिज्ञासासूत्रे सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनं विफलम्—इति चेन्न । "संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः" इति वृत्तिग्रन्थानुसारेण जैमिनिप्रणीतषोडशलक्षणात्मककर्मविचारेण सहैव ब्रह्ममीमांसाया ऐक्रशास्त्र्याङ्गीकारात् काशकृत्स्नीयदेवताकाण्डविशेषस्य तत्राप्रवेशात्, जैमिनिप्रणीतकर्मविचारे च प्राधान्येन सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनस्यानपेक्षितत्वाच्च, स्वातन्त्र्येण सिद्धेव्युत्पत्तिसमर्थनं जिज्ञासासूत्रे आवश्यकमेवेति ॥ एतत्तत्त्वमस्मदीयैकशास्त्र्यमीमांसायां विस्तरेण प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते ॥

१२.१२. **यत्तु सिद्धपरवाक्येष्वपि शाब्दबोधसम्भव इत्यादि॥**
अनुमायेति । पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रवणानन्तरभाविमुखविकासः पुत्रोत्पत्तिरूपप्रियवस्तुविषयकबोधजन्यः, विजातीयमुखविकासत्वात्; यन्नैवं तन्नैवं, यथा गेहे निधिरस्तीति वाक्यश्रवणजन्यमुखविकासः ; तादृशबोधस्तद्वाक्यजन्यः, तद्वाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्—इति ॥ लिङ्गपदस्यानुमित्युपयोग्यर्थकतया प्रकृते पक्षपरत्वमपि सम्भवतीति बोध्यम् ॥

१९.२३. **अत्र टीकेत्यादि ॥** बुद्धिपूर्वव्युत्पत्तिः, यादृच्छिकव्यु-

पृ. प.

त्पत्तिरिति—द्वेधा व्युत्पत्तिर्दृश्यते । कार्यार्थ एव बालानां प्रथमतो यादृच्छिकी व्युत्पत्तिरिति पक्षे अम्बातातमातुलादिसप्रतियोगिकशब्दानां व्युत्पत्तिर्दुरुपपादा । गामानयेत्यादिव्यवहारेण यथा गवादिशब्दानां व्युत्पत्तिः, न तथाऽम्बामानयेत्यादिव्यवहारेण व्युत्पत्तिस्सम्भवति । प्रयोज्यवृद्धेन अम्बामानयेति शब्दश्रवणसमनन्तरं स्वमातुरानयनमेव कार्यमिति ज्ञायते, न पार्श्वस्थबालस्य मातुरानयनं। आनयनान्वितप्रयोज्यवृद्धमातरि गृहीतशक्तिकस्याम्बापदस्य स्वमातृबोधकत्वं कथं बालः प्रत्येति । अतो बालस्य प्रथमतो व्यवहाराच्छक्तिग्रहो न सम्भवतीति बुद्धिपूर्वकव्युत्पत्तिरेव प्राथमिकीत्यकामेनापि स्वीकरणीयेति भावः ॥

१६.११. **नन्विति** ॥ नन्वङ्गुलिनिर्देशपूर्वकमियमम्बेत्यादिपदानां शक्तिग्रहोपपादनं न सम्भवति, तद्वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्वासम्भवात्—इत्याशङ्कते नन्वित्यादिना ॥

१६.१७. **अत्र वदन्तीति** ॥ प्रकृते इयमम्बेत्यादिवाक्याज्जायमानं शक्तिज्ञानं भट्टमतरीत्या शाब्दबोधात्मकमेवेति समाधत्ते अत्र वदन्तीत्यादिना ॥

१६.२१. **पश्यतश्श्वैतिमं रूपमिति** ॥ पश्यतश्श्वैतिमा रूपमिति[1] बहुषु दृश्यते । श्वैतिमानं चेत्यपि क्वचित्पाठो दृश्यते ॥

१७.१९. **श्रीभाष्येऽपीति** ॥ एतत्पक्षस्य श्रीभाष्याद्यभिमतत्वसूचनाय श्रीभाष्येऽपीत्यादि ॥

१८. ४. **वेदान्ताचार्यास्त्विति** ॥ भट्टमतरीत्या शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधरूपत्वाङ्गीकारापेक्षया प्रकारान्तरेणापि शक्तिज्ञा-

---

1. रूपं श्वैतिमेति पश्यत इत्यर्थः ॥

पृ. प.

ननिर्वाहस्सम्भवतीत्याह वेदान्ताचार्यास्त्विति ॥ एतत्पक्षस्य अत्यन्तप्रसिद्धत्वाभावेन श्रुतप्रकाशिकादिष्वनुक्तिरिति ध्येयम् ॥

१८.२२. **तैस्तैश्शब्दैरित्यादि** ॥ तैस्तैश्शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु स्वात्मनां बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वेत्यादि। प्राभाकरमतोक्तानुभाविकशक्तेराकांक्षास्थानीयतया अम्बादिपदघटितवाक्येऽपि तादृशशक्तिरूपाकांक्षाज्ञानं सम्भवतीति भावः ॥

१८.२४. **नन्वित्यादि** ॥ ननु शब्देनान्वयपर्यन्ताभिधानं ह्यन्विताभिधानमिति ॥ श्रुतप्रकाशिकायामनुगृहीतत्वेनाम्बादिपदानां पुरोवर्तिव्यक्तिविशेषे शक्त्युपपादनेऽपि अन्विताभिधानभङ्गो दुर्वार इत्याशङ्कते ननूक्तरीत्येत्यादिना ॥

१९.२२. **अत्र केचिदित्यादि** ॥ सुप्रसिद्धाभिहितान्वयपक्षमवलम्ब्यैव शक्तिग्रहोपपादनं कृतमिति न काप्यनुपपत्तिरिति केषांचित्समाधानमाह—अत्र केचिदित्यादिना ॥

२०.२९. **वदन्तीति** ॥ अत्र वदन्तीत्यनेनास्वरसस्सूचितः। न च केवलघटादिविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति स्वजन्योपस्थितिद्वारा घटादिपदज्ञानस्यैका कारणता, आकाङ्क्षाज्ञानस्य साक्षाच्छाब्दबोधे अपरा कारणता, सांसर्गिकविषयताभिन्नविषयताया उपस्थितिजन्यतावच्छेदकता चेति--त्रयं कल्पनीयमभिहितान्वयपक्षे ; अन्विताभिधानपक्षे न तथा कल्पनेति । न चोदाहृतभाष्यस्यान्विताभिधानपक्षे विरोधो दुर्वार इति वाच्यम्, तद्भाष्यस्य शब्दानां निर्विशेषवस्तुबोधकत्वनिराकरणे तात्पर्यात् । अत एव 'शब्दस्य तु विशेषण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम्' इति भाष्येऽनुगृहीत-

पु. प.

मिति नानुपपत्तिरिति । सूचितश्चायमस्वरसो ग्रन्थकृतैव वस्तुतस्त्वित्यादिना ॥

२१. १. **वस्तुतस्त्वित्यादि** ॥ ननु—अन्विताभिधानपक्षाङ्गीकारो न युक्तः, अन्विताभिधानं नाम—इतरपदार्थान्वितस्वार्थबोधनमेव ; तथा सति, इतरपदार्थानामनेकत्वेन तत्तत्पदसमभिव्याहारकाले तत्तत्पदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं घटादिपदानामङ्गीकरणीयमिति सर्वेषां पदानां नानाधर्मावच्छिन्नबोधकत्वेन नानार्थत्वप्रसङ्गः, पदान्तरसमभिव्याहारानवच्छिन्ननानाधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेव नानार्थत्वमित्यङ्गीकृत्य तादृशातिप्रसङ्गवारणे तदपेक्षया लाघवात् पदानां स्वार्थमात्रावबोधनमेव शक्तिरित्यङ्गीकार उचितः--इति चेत्। तत्राह—वस्तुतस्त्वित्यादिना ॥

२१. ४. **न चेत्यादि** ॥ संसर्गस्य समभिव्याहारलभ्यतया तदंशेऽपि शक्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति शङ्कते—न चेति ॥

२१. ७. **समभिव्याहारेत्यादि** ॥ समभिव्याहारजन्यतावच्छेदकस्य सांसर्गिकविषयत्वस्य पदजन्यतावच्छेदकत्वमावश्यकम्, अन्यथा घटादिपदस्य घटादावपि शक्तिर्न सिध्यतीति समाधत्ते—समभिव्याहारेत्यादिना ॥

२१.१९. **वस्तुत इत्यादि** ॥ अन्वयव्यतिरेकबलाद्घटादिपदत्वेन केवलघटादिविषयकशाब्दत्वेन कार्यकारणभावाङ्गीकारे अभिहितान्वयपक्षे गौरवं, अन्विताभिधानपक्षे लाघवं चोपपादयति—वस्तुत इत्यादिना ॥

२८. ७. **एवञ्चेत्यादि** ॥ सिद्धार्थेऽपि प्राथमिकव्युत्पत्तिसम्भवप्रकारं निगमयति—एवञ्चेति ॥

पु. प.

२८. ९. **किञ्चेत्यादि** ॥ अपूर्वात्मककार्यस्यैवाप्रामाणिकत्वेन तत्र व्युत्पत्तिर्न सम्भवतीत्युपपादयति—किञ्चापूर्वस्येत्यादिना ॥

२८. २३. **अत्र प्राभाकरा इति** ॥ अथापूर्वत्वेनापूर्वस्य लिङादिपदवाच्यत्वाभावेऽपि कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वेन तद्वाच्यत्वमवश्यमङ्गीकरणीयम्, अन्यथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ आशुतरविनाशिनो यागादेः स्वर्गसाधनत्वासम्भवात् । इष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वे तद्वाक्यजन्यबोधानन्तरं नियोज्यस्य प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीति यागनिष्ठस्वर्गसाधनतानिर्वाहकमपूर्वात्मकं कार्यमवश्यमङ्गीकरणीयमिति वदतां प्राभाकराणां मतमुपन्यस्यति—अत्र प्राभाकरा इति ॥

३१. ९. **तन्नेत्यादि** ॥ यजदेवपूजायामित्यनुशासनाद्देवताप्रीत्यवच्छिन्नव्यापाररूपदेवताराधनस्य स्वर्गसाधनत्वे प्रतिपादिते तद्घटकदेवताप्रीतेरेव द्वारत्वलाभेन यागकारणतानिर्वाहसम्भवात् अपूर्वस्य लिङादिवाच्यत्वानङ्गीकारेऽपि न किञ्चिद्बाधकमित्यभिप्रेत्य तन्मतं दूषयति— तन्नेत्यादिना ॥ अत्र देवताप्रीत्यवच्छिन्नव्यापारस्य देवताराधनरूपत्वमङ्गीकृत्य यागादीनां देवताप्रीतिद्वारा स्वर्गादिकारणत्वनिर्वाहप्रकारकथनमभ्युपगमवादमात्रम्, सिद्धान्ते यागादीनां स्वर्गसाधनत्वानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहात् । तथाहि यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ लिङादयो हि देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रं प्रतिपादयन्ति, नेष्टसाधनत्वादिकम् । तथा च— यागाद्याराध्यदेवताया एव फलसाधनत्वात् यागादिकं देवताराधनरूपमेव । आराधनं च—स्वयं प्रयोजनप्रीतिहेतुव्यापारविशेषः । गामाराधयति, ब्राह्मणमारा-

पु प.

धयतीत्यादौ तथा प्रतीतेः ॥ आराधितो देवताविशेष एव फलसाधनं भवतीति पूर्वाचार्यपरिशीलितः पन्थाः ॥

तथा चानुगृहीतं **भगवद्भिर्भाष्यकारैः फलाधिकरणे**—

"यजदेवपूजायामिति देवताराधनभूतयागाद्याराध्यभूताग्निवाय्वादिदेवतानामेव तत्तत्फलहेतुतया तस्मिन् तस्मिन्नपि वाक्ये व्यपदेशात् । 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति' इत्यादिषु कामिनामिपाधयिषितफलसाधनत्वप्रकारोपदेशोऽपि विध्यपेक्षित एवेति नातत्परत्वशङ्का युक्ता ॥ एवमपेक्षितेऽपि फलसाधनत्वप्रकारे शब्दादेवावगते सति तत्परित्यागमश्रुतापूर्वादिपरिकल्पनं च प्रामाणिका न सहन्ते । लिङादयोऽपि देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां शब्दानुशासनानुमतामभिदधति, नान्यदलौकिकमिति प्रागेवोक्तम् ॥" —इति ॥

अतो यागादेः स्वर्गादिसाधनत्वनिर्वाहार्थं प्रकारान्तरानुसरणमभ्युपगमवादमात्रमित्यवधेयम् ॥

२२. २१. **नियोगस्यापीति** ॥ नियोगो नाम—अपूर्वात्मकं कार्यमेव, स च नियोगो यजेतेत्यादौ प्रधानतया प्रतिपाद्यते । सुखरूपत्वेन स्वत इष्टत्वं च तस्याभ्युपगम्यते । स्वप्राधान्यनिर्वहणाय स्वं साधयतः पुंसः स एव स्वर्गं ददाति ; यथा स्वप्राधान्यनिर्वहणाय अनुजीविनामभिमतं प्रभुर्ददाति तद्वत् ॥ तथा च राजकीयाः पुरुषाः राज्ञोऽतिशयाय यथा तत्सेवादिकं कुर्वन्ति तथा नियोगसुखसिद्ध्यर्थं यागादिकं

पु. प.

कार्यमिति नियोगसुखवादिनां मतम् ॥ तदुक्तं **पञ्चिकायां**—

"आत्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये ।
कुर्वत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः ॥" —इति ॥

तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति— नियोगस्यापीत्यादिना ॥

३४. ९. **किञ्चेति** । कृतिभावभाविकृत्युद्देश्यं हि भवतः कार्यमिति वाक्यावगतस्येत्यर्थः ॥ **यागस्वर्गोभयव्यावृत्तत्वादिति** । कृतिसाध्यत्वमात्रोपादाने यागे कृत्युद्देश्यत्वमात्रोपादाने स्वर्गे चातिप्रसक्तत्वेन विशिष्टस्योभयव्यावृत्तत्वमिति भावः ॥

३९. ८. **अत्रेदं बोध्यमित्यादि** ॥ ननु वेदान्तवाक्यानां सिद्धार्थपरत्वसाधनेऽपि ब्रह्मविचारस्य मीमांसकान्प्रति कर्तव्यतासाधनं न सम्भवति, विचारविषयीभूतस्य ब्रह्मपदार्थस्य जीवातिरिक्तत्वेन तैरनङ्गीकारात् पक्षस्यैवाप्रसिद्धेः ; कथञ्चित्पक्षप्रसिद्धिसम्पादनेऽपि तस्य यागादिविचारवत् कर्मविचारान्तर्गतत्वात् कर्मविचारानन्तरकर्तव्यतासाधनं सुतरां न सम्भवतीत्याशङ्कायामाह—अत्रेदं बोध्यमित्यादिना ॥

४०. २९. **कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकशास्त्रत्वेनेति** ॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्—इति न्यायेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वादेकशास्त्र्यमिति भावः ॥

४१. १७. **एतेनेत्यादि** ॥ निर्विशेषब्रह्मवादिभिः अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र अथशब्दस्य साधनचतुष्टयानन्तर्यपरत्वमङ्गीक्रियते । तच्च—नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्र फलभोगविरागः, शमदमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वं चेति ॥ "शमदमादयश्च—लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः, बाह्यकरणानामुपरमो दमः, ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास उपरतिः, शीतोष्णा-

पृ. प.

दिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा, निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनसः स्थितिः समाधानं, सर्वत्रास्तिकता श्रद्धा—एतत्षट्कप्राप्तिः शमादिसम्पत्"—इति रत्नप्रभायां व्यक्तम् ॥

४३. ३. **कर्मविचारेत्यादि** ॥ इयं श्रुतप्रकाशिकासूक्तिः—"ननु यद्येकशास्त्र्यं कर्मब्रह्मविचारयोः, तर्हि उपक्रमे साधारणार्थः प्रतिज्ञायेत--अथातो वेदार्थजिज्ञासेति । न चैवं प्रतिज्ञातं, किं तु पूर्वभागासाधारण एव प्रतिज्ञातः--अथातो धर्मजिज्ञासेति" ॥ तत्रैव—"तत्र धर्मशब्दस्य साध्यधर्मविषयतया प्रसिद्धिप्राचुर्येण बुद्धिस्थत्वात् पूर्वभागप्रतिपन्नत्वेन प्राथम्यात् धर्मजिज्ञासापदेनैव तन्त्रेण वा अर्थतो वा प्रतिज्ञातत्वोपपत्तेश्च"—इति ॥

४३. ७. **उल्लसितेत्यादि** ॥ उल्लसिता अर्जुनस्य दीप्तिः, तादृशी अर्जुना—धवला दीप्तिश्च, यस्य । कुवलयस्य—भूमण्डलस्य, इन्दीवरस्य च । संमोदकः—सन्तोषजनकः । हरिः—श्रीकृष्णः, चन्द्रश्च ॥ —इत्यर्थः ॥

४३. २०. **नन्वित्यादि** ॥ ननु—कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारं प्रति साक्षाद्धेतुत्वं न सम्भवति ; कर्मविचारो हि कर्मविशेष्यकाल्पास्थिरफलत्वप्रकारकनिर्णयविशेषः ; तेन च 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति, नास्येष्टापूर्ते क्षीयेते' इत्यादिश्रुत्या आपातप्रतीतिसिद्धानन्तस्थिरफलत्वप्रकारककर्मविशेष्यकज्ञानप्रतिबन्ध एव साक्षाद्भवति ; तस्य ब्रह्मविचारहेतुत्वं कथं सङ्गच्छते—इति चेत् तत्प्रकारमेवोपपादयति ॥

४९. १८. **न चेत्यादि** ॥ नन्विदं सर्वं तदा शोभते यदि ब्रह्मजिज्ञासापदस्य ब्रह्मविचारेच्छापरत्वं स्यात् ; तदेव न सम्भवति, किन्तु चिकित्सादिपदवत् परार्थानुमितित्वावच्छिन्ने रूढत्वात्—इत्याशङ्कते, न चेति ॥

पु. प.

४९. २३. **जिज्ञासापदस्येत्यादि** ॥ जिज्ञासापदस्य रूढत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण परार्थानुमितिलाभसम्भवेन रूढ्यङ्गीकारो निष्प्रामाणिक इति समाधत्ते—जिज्ञासापदस्येत्यादिना ॥

४६. ११. **नन्वित्यादि** ॥ अथ विषसंपृक्तान्नभोजनकर्तरि 'विषं बुभुक्षत इत्यादिप्रयोगवारणाय सनन्तस्थले कारकविभक्त्यर्थस्य सनर्थेच्छायामेवान्वयस्यावश्यकतया ब्रह्मण इति षष्ठ्यर्थस्य ज्ञानेऽन्वयासम्भवात् कथमुक्तार्थलाभ इति शङ्कते--नन्वित्यादिना ॥

४७. ३. **मैवमित्यादि** ॥ सनन्तसमभिव्याहारस्थले कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थे सनर्थे चान्वयाङ्गीकारान्नोक्तदोषावकाश इति समाधत्ते—मैवमित्यादिना ॥

५३. १८. **तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासेत्यादि** ॥ प्रथमसूत्रस्य शास्त्रारम्भार्थत्वं निगमयति—तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिना ॥

इति प्रथमसूत्रविचारः ॥

अथ जन्माद्यधिकरणविचारः—

५३. २४. **स्वेतरेत्यादि** ॥ स्वेतरसमस्तवस्तुनिरूपितोत्कर्षवत्त्वमिति, उत्कर्षवत्त्वव्याप्यमित्यर्थः । यथाश्रुते तादृशबृहत्त्वस्य परममहत्परिमाणादिरूपतायाः **ब्रह्मपदशक्तिवादे** ग्रन्थकृतैव प्रतिपादितत्वेन तद्विरोधः प्रसज्येत ॥

५४. २. **नकिरिन्द्र इति** । हे इन्द्र ! त्वत्, उत्तरः—उत्कृष्टः, न कोऽपीत्यर्थः ॥ **न वा ओजीय इत्यादि** । हे रुद्र ! त्वत्, ओजीयः--ओजस्वी, उत्कृष्ट इति यावत्, नास्तीत्यर्थः ॥

पु. प.

५४. २३. **तादृशेत्यादि** ॥ अत्र सत्यन्तानिवेशे स्थित्यादावतिव्याप्तिरिति तन्निवेशः ॥

इति जन्माद्यधिकरणविचारः ॥

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणविचारः –

५५. ३. **न तत्रेत्यादि** ॥

'असन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिहासितम् ।
ताद्रूप्येण परिच्छित्तिस्तद्विपर्ययतोऽपिवा ॥'—

इति कारिकार्थं हृदि निधाय तथोक्तिः ॥ कारिकार्थश्च असन्निकृष्टवाचा, अत्यन्तातीन्द्रियवस्तुबोधकशब्देन ; द्वयं, वक्ष्यमाणद्वयं ; ताद्रूप्येण परिच्छित्तिः, येन रूपेण यद्वस्तु शास्त्रेण प्रतिपाद्यते तेनैव रूपेण प्रमाणान्तरेण प्राप्तिः ; तद्विपर्ययतोऽपि वा, येन रूपेण यद्वस्तु शास्त्रतोऽवगन्तव्यं तदन्यरूपेण प्रत्यक्षादिना प्रतिपादनम्—इति ॥ तथा च—साधकान्तरसिद्धे बाधकान्तरबाधिते च शास्त्रस्य तात्पर्यं नास्तीत्यर्थः ॥

५५. ७. **कार्यमित्यादि** ॥ अत्र विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् अदृष्टद्वारा अस्मदीयकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सत्त्वेऽपि न सिद्धसाधनावकाशः । कृतित्वावच्छिन्नत्वोपादानं तु सविषयकत्वेन कारणत्वे ज्ञानेच्छयोर्नान्यथासिद्धिस्सम्भवति । तयोरपि सविषयकत्वेन कारणत्वात्, स्वेन तयोरन्यथासिद्धत्वस्याङ्गीकरणीयत्वादित्यभिप्रायेण । समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य कार्यत्वे निवेशस्तु—यदुपादानिका प्रवृत्तिः तत्रैव समवायेन कार्यमिति नियमस्य तन्तवादौ घटापत्तिवारकस्य निर्वाहायेति ।

पु. प.

ध्वंसे बाधव्यभिचारवारणाय पक्षे हेतौ च सत्त्ववैशिष्ट्यं निवेशनीयमिति ॥

कृत्यादावेकत्वं च—स्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नकृतिकत्वादिरूपं, स्वभिन्नकृतित्वव्यापकस्वाधिकरणावृत्तित्वकत्वपर्यवसितं बोध्यम् ॥

९९. १०. **ज्ञानचिकीर्षेत्यादि** ॥ विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतावत्; विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नेच्छात्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतावत्—इति ॥

९९. १२. **ईश्वरस्सिध्यतीति** ॥ तादृशज्ञानादिकं द्रव्याश्रितं, गुणत्वात्—इत्यनुमानेन द्रव्याश्रितत्वसिद्धौ द्रव्यान्तरस्य बाधादीश्वरसिद्धिः । बाधप्रकारश्च—तादृशज्ञानादिकं न पृथिव्याद्यष्टद्रव्यवृत्ति, चेतनगुणत्वात्; नापि जीववृत्ति, नित्यज्ञानादित्वात्—इत्यादिना बोध्यः ॥

९९. १८. **साध्याप्रसिद्धेरित्यादि** ॥
कार्यं कृतिजन्यमित्यनुमाने घटादावेव साध्यप्रसिद्धेस्सम्पादनीयतया कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वविशिष्टकृतिजन्यत्वसाधने पटादिरूपकार्याधिकरणवृत्तिकुलालादिकृतिमद्भेदप्रतियोगितावच्छेदककुलालादिकृतिजन्यत्वस्यैव घटादौ सत्त्वादुक्तसाध्याप्रसिद्धिस्सम्भवतीति भावः ॥

१८. १२. **आत्मानन्त्येन परिहृतमिति** ॥
अत्र यद्यपि द्वित्वादिसङ्ख्योत्पत्तिं प्रति विजातीयापेक्षाबुद्धित्वेन कारणत्वात् तादृशवैजात्यस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धावस्वीकारेण न तद्बुद्ध्या सङ्ख्योत्पत्तिरिति प्रतीयते । सा च नोप-

पु. प.

पद्यते । ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेः द्वित्वजनकत्वानङ्गीकारे द्व्यणुकपरिमाणजनकद्वित्वादीनामनुत्पादप्रसङ्गः । तत्रेश्वरीयापेक्षाबुद्धेरेवावश्यं द्वित्वाजनकत्वस्याङ्गीकरणीयत्वात् ॥ न च—ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेः द्वित्वजनकत्वाङ्गीकारे तस्याः नित्यत्वेन तज्जन्यद्वित्वस्यापि नित्यत्वापत्तिरिति--वाच्यम्; क्षणविशेषविशिष्टापेक्षाबुद्धेरेव तज्जनकत्वाङ्गीकारात् । तत्र सहकारिक्षणनाशादेव द्वित्वनाशस्सम्भवतीति चेत्— तथाऽपि द्वित्वनाशं प्रति कुत्र चिदपेक्षाबुद्धिनाशस्य कुत्र चित् सहकारिक्षणनाशस्य च कारणत्वकल्पनापत्त्या तदपेक्षया जीवीयापेक्षाबुद्धेरेव द्वित्वोत्पादकत्वाभ्युपगमो वरम् ।

अत एवोक्तं **विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यादिभिर्नैयायिकैः**—"सर्गाद्यकालीनपरमाण्वादौ ईश्वरीयापेक्षाबुद्धिः ब्रह्माण्डान्तरवर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणम्" इति ॥ तस्माज्जीवीयापेक्षाबुद्धेरेव द्वित्वोत्पादकत्वाङ्गीकारमतमवलम्ब्यैतदुक्तिरिति बोध्यम् ॥

७०. २०. **आहुरिति** ॥ अत्र—यद्यपि योनिशब्दस्य ब्रह्मज्ञानकारणपरतया योजनाविशेषमङ्गीकृत्य ब्रह्मज्ञानस्य शास्त्रव्यतिरिक्तप्रमाणाजन्यत्वस्य प्रतिपादने ब्रह्मणोऽपि प्रमाणान्तराप्राप्तत्वं सिद्धं भवतीति भाष्यादौ 'योनिः—कारणं प्रमाणम्' इत्युक्तिः—इति तात्पर्यवर्णनं दृश्यते ॥ तथापि श्रुतप्रकाशिकादौ एतादृशयोजनाया अप्रतिपादनेन ब्रह्मणस्साक्षात्प्रमाणान्तराप्राप्तत्वाङ्गीकार एव भाष्याभिमत इति प्रतीयते। तदुक्तं शास्त्रयोनित्वाधिकरणभाष्ये—'ननु शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न सम्भवति प्रमाणान्तरवेद्यत्वाद्ब्रह्मणः' इत्यारभ्य,

पु प.

'ब्रह्मणः अभिधेयतया अन्वयात्, तत्-शास्त्रप्रमाणकत्वं सम्भवत्येव' इत्यन्तेन ॥

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणविचारः ॥

अथ समन्वयाधिकरणविचारः—

७०. २१. **अत्र मीमांसका इति** ॥ चतुस्सूत्र्याः पेटिकाद्वयगर्भत्वमस्ति । तत्र प्रथमपेटिकया वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रमितिजननसामर्थ्यं स्थापितं ; तत्र प्रथमाधिकरणे अप्रतिपत्तिः, द्वितीयाधिकरणे विप्रतिपत्तिश्च परिहृता । द्वितीयपेटिकया तु ब्रह्मणः अप्राप्तसफलत्वरूपतात्पर्यलिङ्गद्वयं समर्थ्यते ; तत्र शास्त्रयोनित्वाधिकरणे अप्राप्तत्वं स्थापितम्, अत्र तु सफलत्वं स्थाप्यते, उभयोरपि तात्पर्यग्राहकत्वात्—इति बोध्यम् ॥ अत्र वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरत्वाभावेन निष्प्रयोजनत्वात्तदर्थविचाररूपब्रह्ममीमांसा अनारम्भणीयेति मीमांसकानां मतमुपन्यस्यति—अत्र मीमांसका इत्यादिना ॥

७२. २१. **तप्ते पयसीत्यादि** ॥ इयं श्रुतिः मीमांसादर्शने द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे 'गुणाश्च पूर्वसंयोगे वाक्ययोस्समत्वात्' इति सूत्रे उदाहृता । तत्र आमिक्षाकरणकयागे वाजिनगुणविधिर्युक्ता, अग्निहोत्रं जुहोतीत्युक्ते दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीतिवत्—इति पूर्वपक्षं कृत्वा; "अत्र वैश्वदेवी" इति श्रुत्या "वाजिभ्यो वाजिनम्" इति वाक्येन च देवतात्वं प्रतीयते । यत्र श्रुत्या देवतात्वं तत्रामिक्षया सहैकवाक्यत्वं, यत्र चतुर्थी तत्र वाजिनेन । तदिह देवतात्वं प्रति श्रुति-

पु. प.

वाक्ययोर्विरोधे च श्रुतिर्बलीयसीति आमिक्षाकरणकयागे उत्पत्तिवाक्य एव वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्या देवताविशिष्टद्रव्य-वाचिन्या द्रव्यविशेषसम्बन्धप्रतिपादनाद्गुणान्तराकाङ्क्षाविरहेण वाजिनरूपगुणान्तरान्वयो न सम्भवतीति शबरभाष्यादौ निर्णीतम् ॥

७४. २४. आनन्दानुभवस्येत्यादि॥ अत्र प्रयोजनत्वं प्रवृत्त्युद्देश्यत्वं । मुख्यत्वं च स्वत इष्टत्वलक्षणानुकूलत्वविशिष्ट-ब्रह्मसम्बन्धित्वनिबन्धनमिति बोध्यम् ॥

७६. ९ ब्रह्मणस्सर्वाधारत्वेऽपीत्यादि ॥ यद्यपि 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्' 'सर्वत्रासौ समस्तं च' इत्यादि-प्रमाणैः घटत्वादिजातीनां घटादिव्यक्तिष्विव ब्रह्मणस्सर्वत्र वृत्तित्वं पतीयते । तथाऽपि तादृशवृत्तित्वं लोकसिद्धप्र-कारेणाधेयत्वरूपं न भवतीति ग्रन्थकृदाशय इति बोध्यम् ॥

८०. १९. तदेतत्प्रेय इत्यादि ॥ इयं श्रुतिः बृहदारण्यके तृतीयाध्याये पठ्यते ॥ अत्र पुत्रादिदृष्टान्तत्रयोपादानस्यायं भावः । यथा लोके पुत्रस्य दुःखनिवर्तकत्वेन पुरुषार्थत्वं, वित्तस्य सुखहेतुत्वेन तत्त्वं, तदन्यस्य विषयस्य स्वयंप्राप्य-त्वञ्चानुभवसिद्धम् ; तथा परमात्मनः सर्वप्रकारेणापि निरति-शयभोग्यत्वातिशयोऽस्तीति प्रतिपादनाय तथोक्तिरिति ॥

८१. ४. जपादिद्वारकमेवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टय-तत्साधनावबोधित्वाज्जपादिना स्वरूपेणापि तत्साधनत्वाच्चेति श्रीभाष्यसूक्तिं हृदि निधायाह--जपादीति ॥ अस्यार्थः श्रुतप्रका-शिकायामनुगृहीतः--'अर्थावबोधकत्वस्य होमादावव्याप्तत्वा-

पु. प.

दाह—जपादिनेति ; स्वरूपेणापीति--अर्थज्ञानानुष्ठानाभ्यामृते जप्यमानेनाक्षरमात्रेणापीत्यर्थः"—इति ॥

८१. १२. **तद्धास्य विजज्ञाविति** ॥ तत्--सच्छब्दितं परं ब्रह्म, अस्य—गुरोः वचनात्, विजज्ञौ—ज्ञातवान्, श्वेतकेतुरित्यर्थः । अत्र यद्यपि **विजज्ञाविति**पदं ज्ञानसामान्यपरमेव, नोपासनपरं; पूर्वत्राष्टकृत्वोऽभ्यस्तेन 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' इति वाक्येन 'तन्मे विजानीहि' इति वाक्येन च प्रस्तुतविज्ञानविषयत्वादस्य विजज्ञाविति पदस्य तत्र च वाक्ये उपासनप्रसक्तेरभावात् । न हि विज्ञापयत्वित्यत्र उपासनं कारयत्वित्यर्थो युक्तः ; तथाऽप्युपक्रमे 'अविज्ञातं विज्ञातं भवति' इति श्रुतविज्ञातशब्दसमानार्थकत्वं उपसंहारगतविजज्ञाविति पदस्य न्याय्यमिति तत्पदस्योपासनार्थकत्वमेव युक्तम् । अत एवानुगृहीतं **श्रुतप्रकाशिकायां**—"तद्धास्य विजज्ञावित्यत्र विजज्ञाविति पदं अविज्ञातं विज्ञातमिति प्रक्रमश्रुतविज्ञातशब्दसमानार्थकम्" – इति ॥ इत्थं च—मध्ये विज्ञानशब्दस्य अतथात्वेऽपि उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यार्थमुपासनार्थकत्वमेव उचितमित्यभिप्रायेण उपासनतात्पर्यावगमादित्युक्तम् ॥

८२. ४. **हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादित्यादि** ॥ एवं हि तत्र निर्णीतं । **छन्दोगा** आमनन्ति—'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य, धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि'—इति । **आथर्वणिकाश्च**—'तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'—इति ॥ **शाट्यायनिनस्तु**--'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्यां

पु. प.

८२. ४. द्विषन्तः पापकृत्याम्'–इत्यादि ॥ **कौषीतकिनस्तु**–'तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयस्सुकृतमुपयन्ति, अप्रिया दुष्कृतम्'–इति ॥ अत्र उपायनवाक्यं शाखान्तराधीतमपि हानिवाक्यशेषं, उत स्वतन्त्रम्? इति विचार्य परस्पराकाङ्क्षावशात् शेषशेषिभावस्समर्थितः ॥

सूत्रार्थस्तु–तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, हानाविति प्रदर्शनार्थम् । केवलायां हानौ केवले चोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोऽवश्यम्भावी; कुतः, उपायनशब्दशेषत्वात्, उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् । उपायनवाक्यस्य हि हानिवाक्यशेषत्वमेवोचितम् । विदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानवाचित्वात् उपायनवाक्यस्य ॥ प्रदेशान्तराम्नातस्य प्रदेशान्तराम्नातवाक्यशेषत्वे दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवदिति ॥ कालापिनः— 'कुशा वानस्पत्याः' इत्यामनन्ति । शाट्यायनिनां तु 'औदुम्बर्यः कुशाः' इति वाक्यं सामान्येन वानस्पत्यत्वेन अवगताः कुशाः औदुम्बर्य इति विशिंषत् तद्वाक्यशेषतामापद्यते ॥ तथा देवासुराणां छन्दोभिरित्यादिना अविशेषेण देवासुराणां छन्दसां प्रसङ्गे 'देवच्छन्दांसि पूर्वम्' इति वचनं क्रमविशेषं प्रतिपादयत्तद्वाक्यशेषतां गच्छति ॥ तथा हिरण्येन षोडशिनस्स्तोत्रमुपाकरोतीत्यविशेषेण प्राप्ते समयाविषिते सूर्ये षोडशिनस्स्तोत्रमुपाकरोतीति विशेषविषयं वाक्यं तद्वाक्यशेषतां भजते । तथा ऋत्विज उपगायन्तीत्यविशेषप्राप्तस्य नाध्वर्युरुपगायेत् इति वाक्यमनध्वर्युविषयतामवगमयत्तद्वाक्यशेषत्वमृच्छति'–इत्यादि ॥

पु. प.

८२. ७. सद्विद्यामात्रेति ॥ उक्तरीत्या कारणवाक्यान्तरप्रतिपन्नगुणानामप्युपास्यत्वप्रसङ्गेन एकैकविद्यानिष्ठस्यापि सर्वविद्यावेद्यगुणप्राप्तिरवर्जनीया, न चेष्टापत्तिः यथाक्रतुन्यायादिविरोधात्—इति भावः ॥

८२. १९. समन्वयसूत्र इति ॥ इदञ्च तदधिकरणभाष्यम्—"एतदुक्तं भवति—अनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टनतिरोहितपरावरतत्वयाथात्म्यस्वस्वरूपावबोधानां देवासुरगन्धर्वसिद्धविद्याधरकिन्नरकिम्पुरुषयक्षराक्षसपिशाचमनुज-पशुशकुनिसरीसृपवृक्षलतागुल्मदूर्वादीनां स्त्रीपुन्नपुंसकभेदभिन्नानां क्षेत्रज्ञानां व्यवस्थितधारकपोषकभोग्यविशेषाणां मुक्तानां स्वस्य चाविशेषेणानुभवसम्भवे स्वरूपरूपगुणविभवचेष्टितैरनवधिकातिशयानन्दजननं परब्रह्मास्तीति बोधयदेव वाक्यं प्रयोजनपर्यवसायि"—इत्यादि ॥

८३. १३. बलवदनिष्टेत्यादि ॥ तदुक्तं—भाट्टदीपिकायां—"स च लिङाद्यर्थो विधिवाक्ये प्रवर्तनाप्रेरणाविध्यपरपर्यायः, निषेधवाक्ये च निवर्तनानिवारणानिषेधापरपर्यायः । इयं च द्विविधाऽपि शाब्दी भावना, तस्याश्च भाव्ये यथायोगं प्रवृत्तिनिवृत्ती, शब्दभावनाज्ञानं करणं, करणत्वं चात्र भावनाभाव्यनिष्पादकत्वम् । इतिकर्तव्यता च यथायोगं स्तुतिनिन्दे, स्तुतिनिन्दाज्ञानस्य हि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकसहकारित्वं रुच्यरुच्युत्पादनद्वारा लोकसिद्धम् । स्तुतिनिन्दापदवाच्ये प्राशस्त्याप्राशस्त्यापरपर्याये बलवदनिष्टाननुबन्धित्वानुबन्धित्वयोग्यत्वरूपे । ते च यथायोगं विधिनिषेधापेक्षितत्वात्तत्तत्समभिव्याहृतार्थवादैर्लक्षणया प्रतिपाद्येते"—इति ॥

पु. प.

८४. ७. **सामान्येन सिद्धपरवाक्यानामिति**॥ विधिशेषत्वं- विधिशेषतया प्रयोजनपर्यवसायित्वमिति भावः ॥

८४. १३. **आक्षिप्य स्थापनीया इति**॥ एवं तर्हि पूर्वकाण्डोक्तार्थस्य प्रधानभूतस्य प्रतिक्षेप एव उत्तरकाण्डे प्राधान्येन क्रियते। अर्थवादाधिकरणार्थ एव हि कर्ममीमांसासारार्थः। एवं समन्वयाधिकरणार्थ एव हि ब्रह्ममीमांसासारार्थः। तयोः परस्परविरोधे सति कथमिव युष्माभिर्विरोधो नास्तीति भण्यते? इत्याशङ्क्याह—क्वचिदपवदनं ख्याप्यमौत्सर्गिकस्येति॥ उत्सर्गापवादन्यायेनापि शास्त्रे प्रायेण विरोधं परिहरन्ति तान्त्रिकाः। तत्रापि—'अर्थवादसामान्यस्य विधिशेषतया पुरुषार्थपर्यवसायित्वमुत्सर्गः; निरतिशयानन्दरूपब्रह्मविषयार्थवादादीनां स्वतः पुरुषार्थरूपब्रह्मप्रतिपादकत्वाद्विधिवाक्यैकवाक्यत्वमन्तरेणापि पुरुषार्थपर्यवसायित्वमित्यपवादः'—इति व्याख्यातम् ॥

८९. ६. **अयमर्थ इति**॥ गुणविग्रहविभूतिविशिष्टब्रह्मणः प्राप्यत्वात् यथाक्रतुन्यायेन प्राप्यस्यैवोपास्यत्वात् उपासनस्य च वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानपूर्वकत्वात् तथाविधब्रह्मज्ञानं च अर्थवादवाक्यसहितविधिवाक्यादेव सिध्यतीति प्रतिपादनाय भूमिकामारचयति—अयमर्थ इत्यादिना ॥

८९. ६. **अत्र विचारणीयं बह्वस्तीति**॥ विशिष्टत्वस्य विशेषणसाधारण्यमङ्गीकृत्य विशेषणवाचकपदानां ब्रह्मशरीरकपरत्वानङ्गीकारेऽपि उक्तयुक्त्या सर्ववेदान्तवेद्यत्वसम्भवान्न काऽपि क्षतिरित्युपपादने विशेषणवाचिनां पदानां तत्तच्छरीरकपरमात्मपरत्वस्थापनाय श्रीभाष्यादावुदाहृतानां--'सर्वे वेदा यत्रैकं

पु. प.

भवन्ति', 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति', 'एको देवो बहुधा सन्निविष्टः', 'सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः' 'यतास्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती', 'वचसां वाच्यमुत्तमं', 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां निर्वाहाय प्रकारान्तरानुसरणमावश्यकम् । अत एव **'यत्र नान्यत्पश्यति'** इति श्रुतिव्याख्यानावसरे **रङ्गरामानुजमुनिभिर्भूमशब्दस्य** विशिष्टपरत्वमुपपाद्य यद्वेत्यादिकल्पान्तरमनुसृतम् । इयं च तत्सूक्तिः—"यद्वा समाने पूर्ववत्त्वादिति साप्तमिकाधिकरणे इतरादिसर्वनामशब्दानां पूर्वनिर्दिष्टसदृशवाचित्वस्य व्यवस्थापिततया नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिवाक्येष्विव यत्र नान्यत्पश्यतीति वाक्येऽपि समानान्यनिषेधपरत्वाश्रयणात् नानुपपत्तिः" इति—इत्यालोच्यैव बह्वस्तीत्युक्तमिति ध्येयम् ॥

८७. १४. **प्रसादविशिष्टभगवत एवेति** ॥ तस्यैव द्वारत्व युक्तमिति॥ अयं चाभ्युपगमवादः, **सिद्धान्ते**--'फलमत उपपत्तेः' 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्' 'एष ह्येवानन्दयाति' 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' इत्यादिप्रमाणेन भगवत एव व्यापारसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वावगमात् न्यासोपासनादीनां भगवदाराधनरूपत्वाच्च—इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

८८. १. **तत्र प्रथमसूत्र इति** ॥ तत्प्रकारश्च 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' 'सोऽन्वेष्टव्यः' 'स विजिज्ञासितव्यः' इत्यादिवाक्यैः प्रतिपन्नोपासनविषयकार्याधिकृतफलत्वेन 'ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्' इत्यादिना ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयत इति ब्रह्मस्वरूपतद्विशेषणानां कार्योपयोगित्वेन सिद्धिरावश्यकी ॥

पु. प.

दुःखासम्भिन्नत्वरूपस्वर्गादिवदिति फलमत उपपत्तेरिति ॥ अत्र च शास्त्रविहितयागदानहोमादीनां फलासाधारणकारणत्वं, उत सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्महोदारस्य सर्वेश्वरस्यैव फलासाधारणकारणत्वम्—इति विचार्य 'इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः' 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इत्यादिप्रमाणपर्यालोचनया सर्वेश्वर एव सर्वफलासाधारणकारणम्—इति निर्णीतम् ॥

९१. १. **निष्प्रपञ्चीकरणेति** ॥ क्वचिदपवदनं ख्याप्यमौत्सर्गिकस्येत्याद्यनुगृहीतरीत्या उत्सर्गापवादन्यायेन निरतिशयपुरुषार्थरूपब्रह्मप्रतिपादकानां केषां चिद्वेदान्तवाक्यानां परिनिष्पन्नवस्तुपरत्वेनैव प्रामाण्यं प्रयोजनपर्यवसायित्वं च यदुक्तं तदनुपपन्नं, प्रयोजनवत्त्वस्य प्रामाण्यस्य च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरव्याप्यत्वभङ्गापत्तेः। 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यत्रेवात्राप्युत्सर्गापवादन्यायाङ्गीकारहेतुर्न दृश्यते । अतो वेदान्तानां कार्यपरतयैव प्रामाण्यमङ्गीकर्तुं युक्तमित्याशङ्कमानानां निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादिनां मतमुपन्यस्य दूषयति—निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादिनस्त्वित्यादिना ॥

९२. ११. **तन्मतनिष्कर्ष इति** ॥ ज्ञानविशेषस्यैव कृतिस्वरूपताङ्गीकारस्यावश्यकतया ब्रह्मणि कृतिविषयत्वाङ्गीकारापेक्षया ज्ञानविषयत्वाङ्गीकरणमेव स्वरसमित्यभिप्रायेणैवं निष्कर्षः प्रतिपादितः, आशयस्तु ग्रन्थकृतैवोत्तरत्र प्रकटीकरिष्यते— इति ॥

९४. ६. **अन्यत्र प्रपञ्चितत्वादित्यादि** ॥ अन्यत्र—श्रीभाष्यादौ। इयं च तत्सूक्तिः—"न च शब्द एव प्रत्यक्षज्ञानं जनयतीति

पृ. प.

वक्तुं युक्तं, तस्यानिन्द्रियत्वात्। ज्ञानसामग्रीषु इन्द्रियाण्येव ह्यपरोक्षसाधनानि। न चास्यानभिसंहितफलकर्मानुष्ठानमृदितकषायस्य श्रवण-मनन-निदिध्यासन-विमुखीकृतबाह्यविषयस्य पुरुषस्य वाक्यमेवापरोक्षज्ञानं जनयति। निवृत्तप्रतिबन्धे तत्परेऽपि पुरुषे ज्ञानसामग्रीविशेषाणामिन्द्रियादीनां स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन तदयोगात्" इति॥ विस्तरस्तु शतदूषण्यादौ द्रष्टव्यः॥

९१. ६. स्पष्टं चेदं टीकायामिति॥ इयं च तत्सूक्तिः—"अपवर्गोत्तरकालमपि नानुष्ठानप्रसङ्गः, यावन्निमित्तमनुष्ठाननियमाभावात्, परिकरशून्येषु तन्नियमाभावो दृष्टः, तस्मात्करणकलेबरविरहेण न तदानीमनुष्ठानमिति चेत्; हन्त स्वदूषणमेव स्वयमाविष्करोषि। तथा हि—सप्रपञ्चतयाऽनुभवस्य यथार्थानुभवरूपत्वाभावात् अपवर्गोत्तरभाव्येव यथार्थानुभवः। तदानीं करणकलेबराभावेऽपि विषयानुष्ठानं शक्यं न वा? अशक्यत्वे विधेयत्वमेव न स्यात्। अतश्शक्यमिति वक्तव्यं। अतो निमित्तस्य शक्यत्वान्नैमित्तिकस्य नित्यं शक्यत्वाच्च नित्यं तदनुष्ठानप्रसङ्ग इति भावः"—इति॥

९६. ९. यद्वेति॥ ननु 'आत्मकृतेः' 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति श्रुतिसूत्राभ्यां ब्रह्मणि रूपभेदेन कृतिसाध्यत्वस्य प्रतिपादनात् तत्राप्युक्तयुक्त्या निर्वाहाश्रयणे गौरवमिति उदाहृतभाष्यस्य यथाश्रुतरीत्या निर्वाहप्रकारं प्रतिपादयति—यद्वेत्यादिना॥

१०४.११. दिगिति॥ दिगित्यनेन ध्याननियोगवादिमतमप्ययुक्तमिति सूचितम्॥ तथा हि ध्याननियोगवादिनस्तु—"वेदान्त-

पु प.
१०८.११. वाक्यानां न परिनिष्पन्नब्रह्मपरतया प्रामाण्यं, किं तु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'निदिध्यासितव्यः' इत्यादिध्यानविधिशेषतयैव, ब्रह्मणि तात्पर्यावगमात् । ध्यानविषयो हि नियोगस्स्वविषयीभूतं ध्यानं ध्येयैकनिरूपणीयमिति ध्येयमाक्षिपति । स च ध्येयः स्ववाक्यनिर्दिष्ट आत्मा । स किंरूप इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपविशेषसमर्पणद्वारेण 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्येवमादीनां वाक्यानां ध्यानविधिशेषतया प्रामाण्यमिति विधिविषयीभूतध्यानशरीरानुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्पर्यमस्त्येव। तथा च प्रथमतो ब्रह्मविषयकं ध्यानं, ततस्तज्जन्यो नियोगः, ततो ब्रह्मसाक्षात्कारः, ततश्च बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षः"--**इत्याहुः** ॥ **तदयुक्तं** । रज्जुसर्पवद्बन्धस्यापरमार्थत्वेन तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानेनैव निवृत्तेस्सम्भवात्तदर्थं न नियोगापेक्षा, न हि रज्जुसर्पभ्रमे नायं सर्पो रज्जुरेषेत्यधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानातिरिक्तनियोगाद्यपेक्षा दृश्यते । किं च बन्धनिवृत्तेर्नियोगसाध्यत्वे स्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसङ्गश्चेत्याद्यनेकयुक्तिपरम्परया अद्वैतिभिरेव दूषितत्वात्—**इत्यालोच्य दिगित्युक्तमिति ध्येयम्** ॥

अत्र वक्तव्यास्सर्वेऽप्यंशाः **श्रीभाष्यादौ** विस्तरेण प्रतिपादितास्तत्रैव द्रष्टव्याः ॥

इति
श्रीयादवाद्रिनिवासिना, श्रीभाष्यकारकृपालब्धश्रीयादवाद्रीश्वरपादसेवासम्पदा, श्रीमद्वेङ्कटलक्ष्मणमुनीन्द्रपादसेवासमधिगतात्मयाथात्म्यसंविदा, कुप्पनैयङ्गार्यापरनामधेयेन,
श्रीवेङ्कटनृसिंहार्येण विदुषा विरचिता
शास्त्रारम्भसमर्थन-तात्पर्यदीपिका
सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीः ॥

उपोद्घातः ॥

जयन्तु नित्यं जगताममन्दानन्दहेतवः ।
श्रीलक्ष्मणमुनीन्द्रस्य पादपाथोजरेणवः ॥

अचिन्त्यविविधविचित्ररचनाप्रपञ्चे प्रपञ्चेऽस्मिन् अनाद्यविद्यासञ्चितपुण्यपापरूपकर्मप्रवाहहेतुकब्रह्मादिसुरनरतिर्यक्स्थावरात्मकचतुर्विधदेहप्रवेशकृततत्तदात्माभिमानजनितावर्जनीयभवभयाभितप्तान्परिभ्राम्यतो जीवानवलोक्य परमकारुणिको भगवान् सर्वेश्वरः श्रियःपतिर्**वेदव्यास**रूपेणावतीर्य सर्वेषां संसारिचेतनानां जीवपरयाथात्म्यज्ञानजननेन समस्तसांसारिकदुःखजातमुन्मूलयितुमशेषजगद्धितानुशासनप्रवृत्तश्रुतिनिकरशिरस्समधिगम्यमानार्थनिष्कर्षकं **शारीरकमीमांसा**शास्त्रमुपदिदेश । तथा चोक्तं स्कान्दे—

"तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान्पुरुषोत्तमः ।
अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ॥"

इत्यारभ्य—

"चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा ।
अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ॥
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ।
एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः ॥
ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु ।
ज्ञानं संस्थाप्य भगवान्क्रीडते परमेश्वरः ॥"

—इत्यन्तेन ॥

व्याख्यातं चैतन्महाशास्त्रमतिगम्भीरं **भगवद्बोधायनेन** महर्षिणा वृत्त्यात्मना, **द्रमिडाचार्येण** भाष्यात्मना, अन्यैश्च **टङ्काचार्य-भारुचि-गुहदेव**प्रभृतिभिर्महात्मभिस्स्वस्वप्रणीतैर्महानिबन्धैः ॥

एतेषु च श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रदर्शकेषु महर्षिप्रणीतेषु महानिबन्धेषु कलिकालकलुषितमतिभिरेतद्ग्रन्थाध्ययनाध्यापनविमुखैरत्यन्तमपरिचिततया विलुप्तप्रायेषु **भगवद्यामुनाचार्यचरणा**स्सकलसात्विकजनानुजिघृक्षया **सिद्धित्रय**प्रमुखान्प्रबन्धाननेकांस्तदर्थप्रकाशनपटीयसो व्यरचयन् ॥

तदनु सूत्रभाष्यस्य दुर्लभतां मन्वानस्य भगवद्यामुनमुनेर्हृदयशोकशङ्कुसमुद्धरणायावतीर्णाः परमपुरुषपर्यङ्कायमानफणीन्द्रांशभूताः

'पुण्याम्भोजविकासाय पापध्वान्तक्षयाय च ।
श्रीमानाविरभूद्भूमौ **रामानुज**दिवाकरः ।'

इत्यादिप्रमाणप्रसिद्धावतारवैभवा **भगवन्तो भाष्यकाराः** परमपुरुषार्थाभ्यर्थिजनसाधसमुज्जिजीविषया महर्षेः कृष्णद्वैपायनस्याभिप्रायं साक्षादवगत्य तदनुसारेण महता ग्रन्थसमुदायेन ब्रह्मसूत्रवृत्तिं प्रणीतवतो महामुनेर्भगवतो बोधायनस्य मतमनुसृत्य अविस्तृतैस्सुगम्भीरैर्वचोऽमृतैस्सूत्राक्षरार्थमावेदयितुं **श्रीभाष्य**नामकं महानिबन्धमन्वगृह्णन् ॥ विशदीकृतञ्चेदं श्रीभाष्यं श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धवेदव्यासापरनामधेयेन **श्रीसुदर्शनसूरिणा** स्वाचार्योपदिष्टैश्शब्दैर्गुम्भितेन **श्रुतप्रकाशिकाभिधानेन** महानिबन्धेन ॥

तदनु मनुष्यजन्मातिसुलभमात्सर्येण वा श्रीभाष्यतद्व्याख्यानाद्यर्थानवधारणेन वा कैश्चिद्व्याकुलीकृते विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते पुनरपि तत्प्रतितिष्ठापयिषोर्भगवतस्सर्वेश्वरस्य श्रीवेङ्कटाद्रिनिलयस्य श्रीनिवासस्य निरुपाधिककृपाप्रवाहपात्रीभूतः तत्पूजाविधौ सकलजगदादिपुरुषेण भगवन्नाभीनालीकसम्भवेन विश्वसृजा तदाराधनोपकरणतया

समर्पितदिव्यघण्टावतारस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः **कवितार्किकसिंहः श्रीवेदान्ताचार्य**स्तत्त्वटीकाशतदूषणीप्रभृत्यनेकग्रन्थान् निर्माय प्राचीनमिव श्रीभाष्योपदर्शितमुक्तिघण्टापथं पर्यरक्षत् ॥

तत्प्रणीतानां दुरुद्धरयुक्तिमुक्तापरिकर्मितानां प्रबन्धानां अतिगूढाशयविवरणे प्रवृत्तः श्रीमद्वाधूलकुलतिलक **श्रीमहाचार्यः** समस्तविद्वज्जनमनोऽनुकूलानपूर्वरचनापरिशोभितान्पूर्वाचार्यपरिचितप्रबन्धार्थप्रकाशकान् **चण्डमारुतप्रमुखान्**बहून्ग्रन्थानकल्पयत् ॥

एवंप्रकारेण श्रीमति विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते सुदृढं प्रतिष्ठापितेऽपि कालवशात्पुनरपि तत्र तत्र कुमतिजनदुर्वचनशतोपप्लुते पूर्वाचार्यपरिचितन्यायमार्गे अतिगम्भीरभाष्याद्यभिप्रायसुखावबोधानुकूलग्रन्थनिर्माणाय समस्तसात्विकजनैरभ्यर्थितश्शेषार्यवंशमुक्ताफलायमानः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकष्षड्दर्शनीपारावारपारीणः **श्रीमदनन्तार्यवर्यः** श्रीभाष्येऽवश्यं ज्ञातव्यस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्तस्य निष्कलङ्कज्ञानजननक्षमान्नवीनन्यायमार्गानुसारिणो **न्यायभास्करा**द्यनेकवादार्थान् विरचय्य तत्समयसमुदिताज्ञानान्धकारमपाकरोत् ॥ एतद्ग्रन्थपरिशीलनपराणां व्युत्पित्सूनां सौकर्याय कुतूहलिना मया तत्र तत्र विरला टीका विलिखिता। तदवलोक्य गुणैकपक्षपातिनस्सुधियस्सन्तुष्यन्तु ॥

क्वाहं मन्दमतिः क्व तादृशगिरष्षड्दर्शनीपारगाः
 तेऽनन्तार्यविपश्चितस्सुमनसां सन्दोहसम्पूजिताः ।
तद्ग्रन्थाशयवर्णनोदितमिदं मौर्ख्यं मदीयं वरं
 सोढव्यं हृदयालुभिर्बुधवरैर्वात्सल्यवाराकरैः ॥

श्रीयादवाद्रिनिवासी
विद्वान् ए. स्था. कुप्पनैयङ्गार्यः ॥

॥ श्री ॥

ग्रन्थावतरणम् ।

तत्रास्मिन् **शास्त्रारम्भसमर्थनवादे** वेदान्तशास्त्रस्य कर्मविचारानन्तरमारम्भणीयत्वं व्यवस्थाप्यते । तत्र पदानां सिद्धरूपार्थे शक्तिग्रहासम्भवात् सिद्धरूपब्रह्मप्रतिपादकं वेदान्तशास्त्रमनारम्भणीयमिति शङ्कायां—बालानां कार्यरूपार्थ इव सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिसम्भवात् इदं शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनपर प्रथमं **जिज्ञासासूत्रम्** ॥

विचारविषयत्वेन प्रतिज्ञातस्य ब्रह्मणो लक्षणतः प्रतिपत्तिसम्भवप्रतिपादनपरं द्वितीयं **जन्मादिसूत्रम्** ॥

प्रमाणान्तरप्राप्ते शास्त्रस्य तात्पर्यासम्भवात् ब्रह्मणश्च कार्यत्वाद्यनुमानगम्यतया इदं शास्त्रमनारम्भणीयमिति शङ्कायां—ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागम्यत्वप्रतिपादनपरं तृतीयं **शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रम्** ॥

प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणो ब्रह्मणः अफलत्वेन तत्र शास्त्रस्य तात्पर्यासम्भवात् अनारम्भणीयमिति शङ्कायां—निरतिशयसुखत्वेन ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वसम्भवात् इदं शास्त्रमारम्भणीयमिति ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वसमर्थनपरं चतुर्थं **समन्वयसूत्रम्** ॥

तदेवमतिपतितसकलेतरप्रमाणसम्भावनाभूमितया शास्त्रैकसमधिगम्यस्य परस्य ब्रह्मणः परमप्राप्यत्वरूपपरमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तदितरवैराग्यस्य सुखेन सम्भवात् मुमुक्षुभिरिदं शास्त्रमवश्यं श्रोतव्यमित्युक्तं भवतीति सुधियो विदांकुर्वन्तु ॥

॥ श्रीः ॥

समासवादः

मुररिपुचरणसरोजे नत्वा स्तुत्वा च लक्ष्मणमुनीन्द्रम् ।
तनुते समासवादं विशदं[1] कुतुकादनन्तार्यः ॥

इह तावदाद्यसूत्रघटकीभूतस्य **ब्रह्मजिज्ञासेति** समासस्य प्रतिपाद्यार्थो विशदीक्रियते ॥ तत्र ब्रह्मजिज्ञासेति समासस्थले ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयके लक्षणामभ्युपगम्य निर्वाहपक्ष एकः ; लक्षणाया अभावेऽपि लुप्तषष्ठीविभक्तिस्मरणमभ्युपगम्य, विषयविषयिभावस्य संसर्गतया भानमभ्युपगम्य, समासे शक्तिमभ्युपेत्य वा, निर्वाहपक्षास्त्रयः ॥ एतत्पक्षचतुष्टयमपि श्रुतप्रकाशिकायां स्थितम् । अत्र कस्मिन् पक्षे भाष्यादिस्वारस्यं, कस्मिंश्च नेत्ययमंशो विचार्यते ॥

तथा हि ॥ तत्रैवं **जिज्ञासाधिकरणभाष्यम्**—

> "ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी, कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानात् । यद्यपि सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि[2] जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन कर्मार्थत्वसिद्धिः । तथाप्याक्षेपतःप्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात् कर्मणि षष्ठी गृह्यते" इति ॥

---

१. (टिप्पणी—) अज्ञानसंशयविपर्ययरहितं यथा तथा.

२. (टि.) सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि--सम्बन्धत्वाश्रययावत्सम्बन्धोपस्थितिजनकत्वेऽपि । जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन--विषयत्वरूपकर्मत्वसापेक्षत्वेन । कर्मार्थत्वसिद्धिः--जिज्ञासापदपर्यालोचनया कर्मत्वरूपसम्बन्धविशेषपरत्वसिद्धिः ॥ तथाप्याक्षेपतः प्राप्तावित्यादि--अयं भावः, जिज्ञासापदसामर्थ्यात् ब्रह्मतदनुबन्ध्युभयनिरूपितकर्मत्वस्य लाभेऽपि प्रधानतया जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः कर्मत्वस्य आभिधानिकत्वे तदितरेषां कर्मत्वस्य अर्थाल्लाभेऽपि न क्षतिरिति ॥

ननु—

अत्र भाष्ये विग्रहप्रदर्शनपुरस्सरं तद्घटकषष्ठ्यर्थवर्णनमयुक्तम्, समासघटकपदप्रतिपाद्यार्थस्यैव वक्तव्यत्वात्, विग्रहप्रदर्शनस्य तदर्थवर्णनस्य वा सूत्रार्थे उपयोगाभावात् । व्याख्यानं हि शाब्दबोधहेतुभूतपदजन्यपदार्थोपस्थितिजनकवृत्तिग्रहसम्पादकतयोपयुज्यते, वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धः ॥

तथा च व्याख्यानं तादृशोपस्थितिहेतुभूतवृत्तिग्रहजनकं, शक्तिग्राहकं लक्षणाग्राहकञ्चेति—द्विविधम् ।

तत्राद्यं यथा—

अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये भवतीति । अत्रानन्तर्ये इति सप्तम्याश्शक्तिनिरूपकत्वरूपवाचकत्वार्थकतया तस्य भूधात्वर्थे धर्मे अभेदेनान्वयात्तस्याख्यातार्थाश्रयत्वे तस्य च प्रथमान्तार्थे अथशब्दे स्वरूपसम्बन्धेनान्वयात् एतत्सूत्रघटकीभूतातश्शब्दशिरस्काभिन्नः अथशब्द आनन्तर्यवाचकत्वाभिन्नधर्मवानिति बोधः॥अत्र--इतीदंपदस्याऽऽद्यसूत्रपरतया सप्तम्या घटकत्वार्थकत्वादयंशब्दस्यातश्शब्दशिरस्क इत्यर्थात् ॥ न च—'इदमः प्रत्यक्षगतम्' इत्युक्तरीत्या प्रत्यक्षविषयत्वावच्छिन्नवाचकत्वेऽपीदंशब्दस्य नातश्शब्दशिरस्कत्वावच्छिन्नवाचकत्वमिति तत्प्रतिपादकश्रुतप्रकाशिकाविरोध इति—वाच्यम् । प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने इदमश्शक्त्यङ्गीकारेण प्रकृते अतश्शब्दशिरस्कत्वस्यैव तादृशधर्मत्वात् । अतश्शब्दशिरस्कत्वञ्च—तदव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वं, सिद्धान्ते कालस्य सर्वेन्द्रि[illegible]न्यप्र

१. (टि.) सिद्धान्ते कालस्य सर्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वाङ्गीकारादिति--घटस्सन्पटस्सन्निति चाक्षुषादिप्रतीतेः सर्वसिद्धत्वात् कालष्षाडिन्द्रियवेद्यः । तत्र सत्त्वं सत्ताजातिविलक्षण सामान्याधिगत कालसम्बन्धित्वमेव, सामान्यं सदिति प्रतीते उद्भूतरूपावच्छिन्नचक्षुस्संयोगस्य कालभिन्नचाक्षुषादौ कारणत्वाङ्गीकारान्न तत्प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः ॥

त्यक्षविषयत्वाङ्गीकारात्तस्य श्रोत्रेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्व-सम्भवान्न विरोधः ॥ एवञ्च– 'अस्य–अचिन्त्यविविधविचित्ररचन-स्य नियतदेशकालफलभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञमिश्रस्य जगतः' इति **जन्माद्यधिकरणभाष्यं** सङ्गच्छते । प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकी-भूतविविधविचित्ररचनाद्यवच्छिन्ने इदंशब्दस्य शक्तेरुक्तत्वात् ॥

अथ–उक्तरीत्याऽऽनन्तर्यमात्रस्याथशब्दार्थत्वे कर्मविचारानन्तर्यस्य कथं लाभः । न च–प्रक्रान्तक्रियानन्तर्यमथशब्दार्थः, चैत्रेण पच्यते अथ भुज्यते इत्यादौ पाकानन्तर्यस्य भोजने प्रतीतेः ; तथा च सि-द्धान्ते कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्याङ्गीकारेणैकग्रन्थत्वात् **अथातो धर्मजिज्ञासेति** कर्मविचारस्य प्रक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिरिति–वाच्यम् । तथा सति प्रक्रान्तक्रियाणामनुगमकरूपाभावेनाथशब्दस्य शक्त्यान-न्त्यापत्तेः ॥ न च–ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वं तादृशकालो वाऽथश-ब्दार्थः, पूर्वग्रन्थादिसूत्रस्थधर्मजिज्ञासापदानुषङ्गात् तदुपस्थापितस्य धर्मविचारस्याथपदार्थैकदेशध्वंसे प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयाङ्गीकारा-द्विशिष्टलाभ इति–वाच्यम् ॥ तथाऽपि चैत्रेण पच्यतेऽथ भुज्यत इत्या-द्युक्तस्थले पाकानन्तर्यस्यालाभापत्तेः, पाकस्याऽऽख्यातार्थे विशेषणतयाऽ-न्वितत्वेनैकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्वयायोगात्-**इति चेन्न** ॥ स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षि-तधर्मावच्छिन्नक्रियानन्तर्ये **अथशब्दस्य** शक्तिस्वीकारेणानुपपत्त्यभा-वात्, बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकतदादिपदा-नामिव शक्त्यैक्यसम्भवात् । स्वपदमथशब्दपरम् ॥

वस्तुतस्तु--मीमांसकमतानुरोधेन सिद्धान्ते पदजन्यपदार्थोपस्थिति-विषयस्येव पदान्तराप्रयुक्तार्थापत्तिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानमुपेयते, घटेन जलमाहरेत्यादौ जलाहरणान्यथानुपपत्त्याऽऽक्षिप्तस्य छिद्रेतर-त्वस्य घटादौ शाब्दबोधविषयत्वाङ्गीकारात् । अत एव स्वर्गकामो

यजेतेत्यादौ स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं यागस्य स्वर्गसाधनत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिविषयस्यापि स्वर्गसाधनत्वस्य यागादौ शाब्दबोधे भानमुपेयते विधेःकृतिसाध्यत्वमात्रार्थतावादिभिर्मीमांसकैः। अतस्तदनुयायिभिरस्माभिरपि तथैवाभ्युपगम्यते। अत एवोक्तं **सर्वार्थसिद्धौ**—

"यागादिगतं कार्यत्वमेव लिङ्वाच्यम्; तच्चेष्टस्य कृत्यधीनात्मलाभत्वम्" इति।

कृत्यधीनात्मलाभत्वं--कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः। अयञ्च विषयो **विधिवादे** स्पष्टः। प्रकृते ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारं विनाऽनुपपन्नत्वात् कर्मविचारस्यार्थापत्तिसिद्धस्य ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वरूपानन्तर्यघटकध्वंसप्रतियोगितयाऽन्वयाभ्युपगमात्कर्मविचारानन्तर्यलाभः। अत एव **भाष्ये** आनन्तर्यमात्रे शक्तिरुक्ता, न तु कर्मविचारानन्तर्ये। तत्र श्रुतप्रकाशिका च—'ब्रह्मजिज्ञासापदसामर्थ्यात्पूर्वभागविचाररूपवृत्तविशेष आक्षिप्तः' इति॥

लक्षणाग्राहकं व्याख्यानं यथा—

"यस्मिन् शब्द एव प्रमाणं न भवति तदशब्दम्, आनुमानिकं प्रधानमित्यर्थः" इतीक्षत्यधिकरणभाष्यम्। तत्र बहुव्रीहिसमासोत्तरपदलक्ष्ये प्रधाने शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः प्रतिपादनात्, तत्र स्वसमानविषयकत्वसम्बन्धेनानुमितिविशिष्टान्यो यः स्वजन्यबोधः, तद्विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नशब्दनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्त्वेन प्रधानमशब्दमिति समुदायार्थः॥ न च—सर्वेषां शब्दजन्यज्ञानानां स्वसमानविषयकत्वसम्बन्धेन यत्किञ्चिदनुमितिविशिष्टत्वात्तद्विशिष्टान्यबोध एवाप्रसिद्ध इति—वाच्यम्। आगमानुपजीव्यनुमितेरेवानुमितिपदेन विवक्षणात्।

१. (टि.) कर्मविचारं विनाऽनुपपन्नत्वादिति--चेतनानां त्रिवर्गे प्रथम प्रावण्यरूपप्रतिबन्धकस्य कर्मविचारसाध्यकर्मविशेष्यकाल्पास्थिरफलकत्वनिर्णयेन निवृत्तौ सत्यामनन्तास्थिरफलब्रह्मज्ञानेच्छा जायत इति॥

तादृशानुमितिविशिष्टान्वयबोधश्च—यस्सर्वज्ञस्सर्वविदित्याद्यागमजन्य एव प्रसिद्धः ॥ न च—ईश्वरस्सर्वज्ञः सर्वकार्यकर्तृत्वात्, ईश्वरस्सर्वज्ञः शास्त्रकर्तृत्वादित्यादिस्थलीयानुमितिविशिष्ट एव तादृशबोध इति—वाच्यम् । उक्तानुमानयोरीश्वरस्य सर्वकर्तृत्वादिप्रतिपादकागममूलकत्वेनागमानुपजीवित्वाभावात् ॥ न चैवमपि--ईश्वरस्सर्वज्ञत्वव्याप्यमेयत्ववानित्याकारकशाब्दपरामर्शजन्यानुमितिमादायोक्तदोषतादवस्थ्यमिति—वाच्यम् । भ्रमात्मकपरामर्शाजन्यत्वस्याप्यनुमितौ विशेषणीयत्वात् । तादृशबोधीयमुख्यविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नशब्दाभाववानशब्दपदार्थ इति सर्वस्य ज्ञानविशेषणतया उक्तश्रुतिजन्यबोधविषयत्वेऽपि न क्षतिः; निरुक्तसम्बन्धेन शास्त्रविशिष्टत्वरूपशास्त्रैकप्रमाणकत्वमेव शास्त्रयोनित्वमिति—वादान्तरे व्यक्तम् ॥

वस्तुतस्तु—वेदस्य परमतात्पर्यमवान्तरतात्पर्यञ्चेति तात्पर्यं द्विविधम्, कृत्स्नस्यापि वेदस्य ब्रह्मणि परमतात्पर्यम्, पूर्वभागस्यापि आराध्यब्रह्मतात्पर्यकत्वात्, ब्रह्मभिन्ने सर्वत्रावान्तरतात्पर्यमिति आकरादौ व्यक्तम् । स्वीयपरमतात्पर्यविषयतासम्बन्धावच्छिन्नवेदाभाववत्त्वमेवाशब्दमित्यस्यार्थः, शब्दपदस्य वेदपरत्वात्, शास्त्रयोनित्वमप्युक्तसम्बन्धेन वेदविशिष्टत्वमेव ॥ न चैवमुक्तरूपस्य शास्त्रयोनित्वस्य ब्रह्मण्यनुमानादिविषयत्वसत्त्वेऽप्यविरोधादीश्वरानुमानखण्डनं तदधिकरणभाष्ये विरुद्ध्यत इति वाच्यम, अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवदिति न्यायेन अनुमानप्राप्ते शास्त्रतात्पर्यासम्भवात् । स्वीयपरमतात्पर्यविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नवेदाभाववत्त्वं च प्रधानत्वावच्छिन्नानुयोगितासम्बन्धेन बोध्यमिति न जीवादेरशब्दमित्यनेन बोधः ॥ उक्तसम्बन्धसूचनायैव **भाष्ये**—'आनुमानिकं प्रधानमित्यर्थः'—इति प्रधानत्वेनोपादानम् ॥

यदि च—अशब्दमिति योगरूढं पदं, स्वीयपरमतात्पर्यविषयत्वसम्बन्धेन वेदाभाववत्त्वं योगार्थतावच्छेदकं, प्रधानत्वं च रूढ्यर्थताव-

च्छेदकं; यस्मिन् शब्द एवेति भाष्यं तु यौगिकार्थप्रतिपादनपूर्वकं रूढ्यर्थप्रतिपादकम्—इति **विभाव्यते, तदा** वेदाभाववत्त्वरूपोक्त-योगार्थस्यातिप्रसक्तावपि न क्षतिरिति ध्येयम्। तथा चेदं भाष्यम् शक्यस्य वेदस्य स्वाभाववत्त्वरूपसम्बन्धप्रतिपादकत्वाल्लक्षणाग्राहकम्। एवञ्च—ब्रह्मणो जिज्ञासेति विग्रहगतषष्ठ्यादिव्याख्यानस्य न कथञ्चिदपि सूत्रजन्यबोधोपयोगिता, सूत्रघटकपदानामेव तदुपयोगितया विग्रहगतषष्ठ्यास्सूत्रगतत्वाभावेन तदर्थव्याख्यानमफलम्, सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्त इति प्रतिज्ञानुरोधेन सूत्रघटकपदानामेव व्याख्येयत्वात्॥ —**इति चेत्**॥

अत्र ब्रह्मपदलक्षणावादिनः—

यद्यपि—अथातश्शब्दव्याख्यानानन्तरं ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयके लक्षणेत्येव व्याख्यातमुचितम्, तथापि ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयके लक्षणायां प्रतिपादितायां तन्नियामकाकाङ्क्षापरिहाराय ब्रह्मण इत्यादिविग्रहादिप्रतिपादकभाष्यसङ्गतिः। एतदुक्तं भवति; लक्षणा हि द्विविधा—प्रातिपदिकस्य प्रातिपदिकान्तरार्थे लक्षणा, प्रातिपदिकस्य विभक्त्यर्थविशिष्टे लक्षणा चेति। तत्राद्या यथा—गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरे; द्वितीया तु—राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसम्बन्धिनि, ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयके च लक्षणा। तत्राद्यस्थले योग्यतातात्पर्याद्यनुरोधेन लक्षणा; समासस्थले चानुशासनानुरोधेन। तत्र षष्ठीतत्पुरुषस्थले विग्रहघटकीभूतविभक्त्यर्थविशिष्टे पूर्वपदस्य लक्षणा, यथा राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसम्बन्धिनि; तथा च ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यादिविग्रहतद्घटकषष्ठ्यर्थवर्णनपरभाष्यस्यापि ब्रह्मपदलक्ष्यार्थनिर्धारणपरत्वान्नासङ्गतिः, षष्ठ्यर्थनिश्चयेन लक्ष्यार्थस्य निर्धारितत्वादेव तदंशमपहाय "ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिका-

तिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते" इति **भाष्येण** शक्यार्थ एव व्याख्यातः ॥

न च—अत्र भाष्ये अभिधीयत इति शक्तिप्रदर्शनमफलम्, शक्तेस्सूत्रजन्यबोधानुपयोगित्वादिति--वाच्यम् । इयं लक्षणा न जहद्वाच्या, वाच्यार्थस्य ब्रह्मणोऽपि शाब्दबोधविषयत्वादित्यभिप्रायकतया तत्सङ्गतेः ॥

एवञ्च षष्ठ्यर्थादिप्रतिपादकभाष्यानन्तरं **ब्रह्मशब्देन चेत्यादि**भाष्यात्पूर्वं 'ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयके लक्षणा' इति पदत्रयमध्याहार्यम् । तत्र पूर्वभाष्यस्य लक्ष्यार्थनिर्धारणपरत्वादुत्तरभाष्यस्याजहद्वाच्यत्वोपपादकत्वान्न पूर्वोत्तरयोरसङ्गतिः, न वा उपपाद्यार्थानुक्त्या न्यूनता ॥

ब्रह्मण इत्यादिभाष्यस्यायमर्थः । ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यनन्तरं 'इति वाक्यं' इति ब्रह्मजिज्ञासेत्यनन्तरं 'इत्यस्य विग्रहः' इति पूरणीयम् । ब्रह्मणो जिज्ञासेति वाक्यं ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रघटकांशस्य विग्रह इत्यर्थः । इतिशब्दसमभिव्याहारस्थले तत्पूर्ववाक्यस्य श्रोत्रग्राह्यतावच्छेदकानुपूर्व्यवच्छिन्नपरतायाः नीलो घट इत्याहेत्यादौ क्लृप्तत्वात्, इतिशब्दस्याभेदार्थकत्वाच्च, ब्रह्मणोजिज्ञासेत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नाभिन्नं वाक्यं ब्रह्मजिज्ञासेतिसमासप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वे सति तत्प्रयुक्तलोपप्रतियोगिविभक्तिघटिताभिन्नमिति बोधः ॥ विग्रहवाक्यं हि समासप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वे सति तत्प्रयुक्तलोपप्रतियोगिविभक्तिघटितम् । स्वस्य स्वसजातीयसमासव्यक्त्यन्तरस्य च वारणाय विशेष्यदलं, घटस्य रूपमिति वाक्यं ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्य विग्रह इति प्रयोगवारणाय सत्यन्तम् ॥

ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीति प्रतिज्ञा, विधानादित्यन्तं हेतुः, ब्रह्मण इति षष्ठी कर्मणीति प्रतिज्ञावाक्ये योजना । अत्रेतीत्यस्य नाभे-

दोऽर्थः, षष्ठ्यां ब्रह्मण इति समुदायाभेदस्य बाधात् ; किन्तु घट-कत्वम् । ब्रह्मण इति समुदायघटकषष्ठी पक्षः, कर्मपदस्य कर्मत्वपरतया सप्तम्या वाचकत्वार्थकतया कर्मत्ववाचकत्वं साध्यम्, प्रतिपाद्यता-सम्बन्धेन कर्तृकर्मणोःकृतीतिमूलव्यक्तेर्हेतुत्वम् ॥ तथा च ब्रह्मण इति समुदायघटकषष्ठी कर्मत्ववाचकत्ववती, स्वजन्यबोधीयकर्मत्व-वाचकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनानुशासनवत्त्वात् । यत्र स्वजन्यबोधीययादृशार्थवाचकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-सम्बन्धेनानुशासनवत्त्वं तत्र तादृशार्थवाचकत्वमिति सामान्यव्या-प्तौ—लः कर्मणीत्यादिर्दृष्टान्तः । अत्रानुशासनत्वं पाणिन्युच्चरितवा-क्यत्वम्, घटपदं पटप्रतिपादकमिति भ्रान्तवाक्ये व्यभिचारवारणाय पाणिन्युच्चरितत्वनिवेशः ॥

यद्यपीत्यादिभाष्यस्य श्रुतप्रकाशिकोक्तव्याख्याविचारस्य वा-दान्तरे स्पष्टत्वादिहान्यथा व्याख्या क्रियते । न चैवं श्रुतप्रकाशिका-विरोधः, तस्या उपलक्षणपरत्वात् । कृद्योगविहितषष्ठ्या अपि सम्ब-न्धत्वेनैव कर्मत्वादिकं वाच्यम्, न तु कर्मत्वत्वादिनेति **नैयायिकमतं** दूषयितुमुपन्यस्यति—यद्यपीति ॥

अत्र ताव**न्नैयायिकाः**—कृद्योगषष्ठ्या अपि सम्बन्धत्वेनैव कर्तृत्वादिकमर्थो न तु कर्तृत्वत्वादिना, षष्ठीसामान्यस्य सम्बन्ध-त्वावच्छिन्न एव शक्त्यङ्गीकारात् । संयोगादिसम्बन्धसत्त्वेऽपि नेदं चैत्रस्य वास इत्यादौ स्वत्वादिसम्बन्धविशेषबोधतात्पर्येण यत्र नञ् प्रयुज्यते तत्र विशेषरूपेणैव षष्ठ्या लक्षणैव, सुब्विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादस्यानुशासनासत्त्वे एकविभक्तेरपरविभक्त्यर्थे न लक्षणेत्येतत्परत्वात् । अनुशासनसत्त्वे तु लक्षणा दृश्यते, यथा—कृद्योगषष्ठ्याः कर्तृत्वत्वकर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्ने । ग्रामस्य गन्ता, चैत्रस्य पाक इत्यादौ ग्रामकर्मकगमनचैत्रकर्तृकपाकादिबोधस्यानुभा-

विकत्वात् । उक्तस्थलेऽपि कर्मत्वत्वप्रकारकबोधानङ्गीकारे सम्बन्धत्वेन कर्मत्वबोधस्य 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैवोपपत्तेः 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यस्य वैयर्थ्यं दुर्वारम् ॥ न च—भारतस्य श्रवणमित्यत्र 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन भारतं श्रवणमिति प्राप्तमिति तन्निषिध्यते। कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन कर्तृत्वकर्मत्वबोधार्था षष्ठ्येव साधुः न तु द्वितीयेति द्वितीयाया असाधुत्वप्रतिपादकतयैव तत्सार्थकम्; षष्ठी तु शेषे षष्ठीन्यनेनैवेति—वाच्यम् । न लोकेत्यादिना निष्ठादियोगे षष्ठ्या निषेधवैफल्यापत्तेः, कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन यदि कर्तृकर्मकृद्योगे कर्मत्वादिबोधार्थं षष्ठी विहिता स्यात्, तदा निष्ठादियोगे तस्याः प्रसक्तौ न लोकेत्यादिना निष्ठादियोगे षष्ठ्या निषेधो युक्तः ॥

न च—कर्तृकर्मकृद्योगे द्वितीया न साधुः, किन्तु षष्ठ्येवेति कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन विहितम्; तत्र निष्ठादियोगेऽपि द्वितीयाया असाधुत्वप्राप्तौ अन्नं पक्कमित्यादावन्नस्य पक्कमिति प्रसज्येतेति न लोकेत्यादिना निष्ठादिवर्जनम्; तथा च निष्ठादियोगे द्वितीयैव साधुः, न तु षष्ठीति द्वितीयायास्साधुत्वज्ञापकतया निष्ठादिवर्जनसाफल्यमिति—वाच्यम् । साधुत्वासाधुत्वयोरनुशासनजन्यबोधाविषयत्वेनानुशासनानां लाक्षणिकत्वापत्तेः ॥ तस्मात्कृद्योगे षष्ठीतः कर्मत्वत्वादिप्रकारकबोध एवोपेयः, कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्ने च न शक्तिः, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्; किन्तु लक्षणैव ॥ —इति वदन्ति ॥

अपरे तु—कृद्योगषष्ठीस्थलेऽपि सम्बन्धत्वेनैव कर्मत्वादिबोधः, न तु कर्मत्वत्वादिना— —इत्याहुः ॥

एतत्पक्षद्वयमपि यद्यपीत्यादिना सङ्गृहीतम् । सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि षष्ठीसामान्यस्य सम्बन्धत्वावच्छिन्ने शक्त्यङ्गीकारेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन कर्मत्वत्वावच्छिन्नसाकाङ्क्षत्वेन कर्मार्थत्वसिद्धिः, लक्षणया कर्मत्वत्वप्रकारकबोधजनकत्वसम्भवः ॥ तथा

च विग्रहवाक्यस्थषष्ठ्या लक्षणयैव कर्मत्वत्वप्रकारकबोध इति–**आद्यः पक्ष उपन्यस्तः** ॥ सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि सम्बन्धत्वावच्छिन्न-विषयताकशाब्दबोधाभ्युपगमेऽपि कर्मार्थत्वासिद्धिः, कर्मत्वत्वप्रकारक उदीच्यमानसबोधः । तथा च ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ सम्बन्धत्वप्रकारक-एव बोधः ॥ जिज्ञासा ब्रह्मकर्मिका न वेति संशयनिवृत्तिस्तु तन्मूल-कोदीच्यबोधादिति भाव इति–**द्वितीयः पक्ष उपन्यस्तः** ॥

एतत्पक्षद्वयमपि दूषयति **तथाऽपीत्यादिना** ॥ आक्षेपतः–अन्वयानुपपत्त्यादितः । प्राप्तात्–अङ्गीकरणीयात्, लक्षणारूपवृत्त्यन्त-रात्। आभिधानिकस्यैव–अभिधारूपवृत्त्यन्तरस्यैव । ग्राह्यत्वात्–कर्तृ-कर्मणोरित्यनुशासनबोध्यत्वात्। कर्मणि षष्ठी गृह्यते–विग्रहवाक्यगत-षष्ठी कर्मत्वत्वावच्छिन्नवाचिकेत्यभ्युपगम्यते ॥ तथा चानुशासनस्थ-सप्तम्या वाचकत्वपरतया उक्तानुशासनानुरोधेन कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिरेवोपेया । उक्तानुशासनस्य लक्षणाग्राहकत्वे कर्मणि द्वितीया शेषे षष्ठीत्यादेरपि लक्षणाग्राहकत्वमेव स्यात्, एकत्वादौ शक्तेः क्लृप्ततया शक्यसम्बन्धरूपलक्षणासम्भवात् ॥

न च–ऐकत्वादौ लक्षणा कर्मत्वे च शक्तिरिति विनिगमनाविरहा-दुभयत्रापि शक्तिसिद्धिरिति–वाच्यम्। एकत्वे शक्त्यभ्युपगमे एक-त्वत्वस्य जातित्वेन शक्यतावच्छेदकलाघवस्यैव विनिगमकत्वात् ॥ तथा च षष्ठ्यास्सम्बन्धसामान्येऽपि शक्तिविलयप्रसङ्गः ॥

एतेन–कर्मत्वत्वावच्छिन्ने कृद्योगषष्ठ्या न शक्तिः, अनन्यलभ्य-स्यैव शब्दार्थत्वादिति—**निरस्तम्** ॥

द्वितीयपक्षदूषणपरत्वे च ॥ आक्षेपतः प्राप्तात्--लक्षणागम्यात् द्वितीयाया असाधुत्वात्, आभिधानिकस्यैव–शक्तिगम्यस्य वाचकत्व-स्यैव, ग्राह्यत्वात्--कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनतात्पर्यविषयत्वात्,

१. (पा) वृत्तेरेव. २. (पा) कर्मत्वादौ लक्षणा, एकत्वे च शक्तिरिति.

कर्मणि षष्ठी गृह्यते--कर्मत्वत्वावच्छिन्नबोधिका षष्ठीति स्वीक्रियते। तथा चोक्तानुशासनानुरोधात्कर्मत्वत्वावच्छिन्ने शक्तेरावश्यकतया तादृशरूपेण बोध आवश्यक इति भावः ॥

एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं **श्रुतप्रकाशिकायां**--

"कर्मणि द्वितीयेतिवत् कर्तृकर्मणोः कृतीति सप्तम्यन्तनिर्दिष्टयोः कर्तृकर्मणोरभिधेयत्वमनुशासनस्वारस्यानुगुणमिति **भाष्यकाराभिप्रेतः परिहार इति सम्प्रदायः**"— इति ॥

तथा च--ब्रह्मण इत्यादिभाष्यस्य ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयकत्वरूपतत्कर्मकत्वावच्छिन्ने लक्षणाबोधकत्वान्न काऽप्यसङ्गतिः ॥

न च--अत्र कल्पे द्वितीयसूत्रे यत इत्यनेन ब्रह्मपरामर्शो न सम्भवति, प्रक्रान्तवाचिनोऽपि यच्छब्दस्य पूर्वपदजन्योपस्थितिविशेष्यवाचकत्वेऽपि पूर्वपदार्थैकदेशवाचित्वाभावाच्चैत्रस्समागतो यः पूर्वं दृष्ट इत्यादौ तथा दर्शनादिति--वाच्यम् । कर्मविचारानन्तर्यस्य **अथशब्दवाच्यत्वे** तदेकदेशकर्मविचारस्य अतइत्येतच्छब्देन परामर्शदर्शनेन पूर्वनिर्दिष्टपदार्थैकदेशस्यापि यच्छब्देन परामर्शनोपपत्तेः ॥

न च--आद्यसूत्रघटकब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयकत्वलाक्षणिकत्वे तस्योत्तरसूत्रादावनुषक्तस्य ब्रह्ममात्रबोधकत्वानुपपत्तिरिति--वाच्यम् । "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" इति न्यायेनोपपत्तेः । तत्र हि--"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः, आकाशाद्वायुः" इत्यत्र आकाशे गौणतया प्रयुक्तस्य वायोरित्यत्रानुषक्तस्य सम्भूतशब्दस्य मुख्यत्वमित्युक्तं, तद्वदेव प्रकृतेऽप्युपपत्तिसम्भवान्न काऽप्यनुपपत्तिः ॥

—इत्याहुः ॥

लुप्तविभक्तिस्मरणवादिनस्तु—

ब्रह्मजिज्ञासेति समासेन कस्या विभक्तेर्लोपः, लुप्तायाश्च तस्याः कोऽर्थ इत्याशङ्कायामाह--ब्रह्मणइत्यादि । ब्रह्मणो जिज्ञासेति विग्रहानुरोधात्

ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र षष्ठी लुप्तेत्यर्थः । अर्थवशादध्याहारे उक्तार्थसम्भवात् अध्याहारं विना कस्मिन्नपि पक्षे उपपत्त्यसम्भवात् ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीत्यादिना लुप्तविभक्तेरेवार्थव्यवस्थापनम् । वाक्यार्थस्तु पूर्ववदेव ॥

तथा च--अथातश्शब्दव्याख्यानानन्तरं लुप्तषष्ठीव्याख्यानं, तदनन्तरञ्च ब्रह्मपदस्य व्याख्यानं, ततश्च जिज्ञासापदस्येति**भाष्ये** न किञ्चिदपि व्याख्यानासाङ्गत्यम् ॥

न च--सूत्रक्रमानुरोधात् ब्रह्मशब्दव्याख्यानानन्तरं षष्ठीव्याख्यानं, ततश्च जिज्ञासापदव्याख्यानमुचितमिति--वाच्यम् । राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वामित्वं षष्ठ्यर्थः, तस्य राज्ञि प्रातिपदिकार्थे विशेषणतयाऽन्वयः, तस्य स्वत्वसम्बन्धेन पुरुषादावन्वयः, प्रकृत्यर्थस्य विभक्त्यर्थविशेष्यता यत्र तत्र नामार्थयोस्साक्षादपि भेदान्वयबोधस्याभ्युपगमात् नामार्थयोर्भेदान्वयबोधे प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति **प्राचीननैयायिकमते** ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ लुप्तषष्ठ्यर्थस्य ब्रह्मणि प्रकारतयाऽन्वयइत्यन्वयानुरोधेन ब्रह्मपदव्याख्यानात्पूर्वं षष्ठीव्याख्यानसङ्गतेः । (एतन्मताभिप्रायेणैव **शास्त्रदीपिकायां** दध्ना जुहोतीत्यत्र करणत्वविशिष्टं दधि विधीयत इत्युक्तम्)॥ अत्र कल्पे उत्तरसूत्रस्थयत्पदेन ब्रह्मणः परामर्शः, उत्तरसूत्रानुषक्तब्रह्मपदस्य ब्रह्मार्थकत्वञ्च स्वरसत एवोपपद्यते ॥

ब्रह्मपदलक्षणाकल्पं प्रतिपाद्य अयमेव कल्पः **श्रुतप्रकाशिकायां** यद्वेत्यादिना प्रतिपादितः । तत्रत्या पङ्क्तिरियम्—

"यद्वा लुप्तविभक्तिकशब्देन विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यं स्यात्, सम्बन्धिनो हि लक्षणा दृष्टा न सम्बन्धमात्रस्य, विभक्त्यर्थश्च स्वयं सम्बन्धरूपः । न च--सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरानपेक्षत्वेन स्वस्मिन् सम्बन्धकार्यकरत्वाल्लक्षणा सम्भवतीति—वाच्यम् । सम्बन्धस्य स्वपरनिर्वाहकत्वानभिज्ञानामपि वि-

भक्त्यर्थप्रतीतेः ॥ न हि सम्बन्धस्सत्तया लक्षणाहेतुः, किन्तु ज्ञायमानतयैव, न चेदतिप्रसङ्गात् । एवं लक्षणाऽनुपपत्त्या प्रयोगस्यानन्यथासिद्धत्वात् समस्तशब्देन विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यम् ” —इति ॥

अयमर्थः ॥ लुप्तविभक्तिकशब्देन—लुप्तविभक्तिविशिष्टब्रह्मपदेन, ब्रह्मपदोत्तरलुप्तविभक्त्येति यावत् । विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यं स्यात्—विभक्तिशक्यकर्मत्वत्वावच्छिन्नबोधकताभिप्रयोज्य इत्यर्थः ॥ तथा च लुप्तविभक्त्यैव कर्मत्वबोधोपपत्तेरलं तत्र पूर्वपदलक्षणयेति भावः । समस्तशब्देन—समासप्रयुक्तलोपप्रतियोगिविभक्तिघटितशब्देन, लुप्तविभक्त्येति यावत् ॥

एवञ्च—उक्तश्रुतप्रकाशिकानुरोधात् भाष्यस्वारस्येन कल्पे तात्पर्यम् ; अत एव सामानाधिकरण्यविचारे श्रुतप्रकाशिकायां ‘समानविभक्तिर्विशेष्यैक्यपरा, समानविभक्त्या ऐक्यबोधनं वृत्तिशब्देन विवक्षितम्’ इत्युक्तम् । विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्त्युपस्थितिद्वारा अभेदप्रकारकशाब्दबोधजनकत्वं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तथा च नीलोत्पलमित्यादौ लुप्तविभक्तिस्मरणमभ्युपगम्य सामानाधिकरण्यलक्षणसमन्वयः कार्य इति भावः ॥

न च--लुप्तविभक्तिस्मरणेनैव चेदन्वयबोधः, तदा विभक्तिलोपमजानतः शाब्दबोधानुपपत्तिरिति--वाच्यम् । दधि पश्यतीत्यादाविव लुप्तविभक्तिस्मरणस्य नियमेन कल्पनात् ॥ न चैवं—ऋद्धस्य राजपुरुष इति प्रयोगापत्तिः, ऋद्धराजपदयोष्षष्ठ्यन्तत्वोपस्थितेस्समानविभक्तिकत्वज्ञानेनाभेदान्वयबोधसम्भवादिति—वाच्यम् । ऋद्धराजपदयोरभेदान्वयबोधसम्भवेऽपि वृत्त्यघटकपदानपेक्षत्वरूपसामर्थ्यानुपपत्त्या समासासाधुत्वात् तादृशप्रयोगविरहात् ॥

—इत्याहुः ॥

संसर्गतावादिनस्तु—

राजपुरुष इत्यादौ राजपदार्थस्य पुरुषे स्वत्वसम्बन्धेनान्वयः, नामार्थयोरपि भेदेनान्वयबोधाभ्युपगमात्॥ न च—राजपुरुष इत्यादिसमासस्थलीयसामग्रीबलात् राजा पुरुष इत्यादावपि तादृशबोधापत्तिरिति—वाच्यम्। उक्तसमासस्थलीयसामग्र्याः राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपाया राजा पुरुष इत्यादावभावात्, सुपा व्यवधानेन राजपदपुरुषपदयोरव्यवधानविरहात्॥ न चैवं—समासव्यासयोस्समानार्थकत्वानुरोधेन राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजपदार्थस्य पुरुषपदार्थे स्वत्वसम्बन्धेनान्वयसम्भवात् विभक्तेर्निरर्थकत्वमिति—वाच्यम्। षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहृतपुरुषपदत्वरूपोक्तस्थलीयाकाङ्क्षानिर्वाहकतया विभक्तेरुपयोगात्, शेषे षष्ठीत्याद्यनुशासनस्याकाङ्क्षाघटकतया स्वत्वादिसम्बन्धभाननियामिका षष्ठीत्यर्थात्॥ एवञ्च ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मपदार्थस्य जिज्ञासापदार्थे विषयतासम्बन्धेनान्वयात् ब्रह्मविषयकजिज्ञासालाभः। ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यादिविग्रहस्थले कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनानुरोधेन विषयिविषयभावस्य संसर्गत्वावश्यकत्वात् ब्रह्मजिज्ञासेति समासस्थलेऽपि विषयितायास्संसर्गत्वमावश्यकम्। समासव्यासयोस्समानार्थकत्वादित्येवम्परत्वात् ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यादिभाष्यस्येति नासङ्गतिः॥ न च—ब्रह्मपदजिज्ञासापदयोर्व्याख्यानानन्तरं तत्र संसर्गतया विषयिताभानव्यवस्थापनं युक्तम्, पूर्वमेव तद्व्यवस्थायां किं नियामकमिति—वाच्यम्। स्वतन्त्रेच्छस्येति न्यायेनेच्छाया एव नियामकत्वात्॥ ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीति भाष्यस्य विग्रहवाक्यजन्यबोधे षष्ठ्यन्तब्रह्मपदसमभिव्याहृतजिज्ञासापदत्वरूपाकाङ्क्षाघटकतया विषयतारूपकर्मत्वस्य संसर्गतया भाननियामिका षष्ठीत्यर्थः॥

नन्वेवं—चैत्रः पचतीत्यादौ कर्तरि लकाराङ्गीकारोऽसङ्गतः, कर्तृता-सम्बन्धेनैव पाकस्य चैत्रादावन्वयसम्भवात्, लः कर्मणीत्याद्यनुशासन-स्यापि आख्यातान्तपचिधातुसमभिव्याहृतचैत्रपदत्वरूपाकाङ्क्षाघटकतया कर्तृत्वादेस्संसर्गतया भाननियामका लकारा इत्यर्थसम्भवात् । तथा च--लकारस्य कर्त्रर्थताप्रतिपादक**वेदान्तदीपादि**ग्रन्थविरोधः । तथा च **कर्त्रधिकरणदीपे**—"यजेत उपासीतेति कर्तरि लकारः, अतः कर्तारमेव बोधयति शास्त्रम्" इत्युक्तम् । **वेदार्थसङ्ग्रहे च** "स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु लकारवाच्यकर्तृविशेषसमर्पकाणां स्वर्गकामादिपदानां नियोज्यविषयसमर्पकत्वं शब्दानुशासनविरुद्धम्" इत्युक्तम् । तथा च कर्तर्याख्यातस्य शक्त्यङ्गीकारात्तदनुरोधेनेहापि कर्मवाचकत्वं षष्ठ्याः स्वीकर्तव्यम्—**इति चेत्** ॥ **सत्यम्** । वैयाकरणरीत्या तत्र कर्तरि शक्तिप्रतिपादनम्, न तु स्वमताभिप्रायेण; अत एव तत्र शब्दानुशासन-विरुद्धमित्युक्तम् । 'ब्रह्मशब्देन च' इत्यादिभाष्येण ब्रह्मपदस्य शक्तिप्रतिपादनेन ब्रह्मपदलक्षणाविरहसूचनात्, लुप्तविभक्तिस्मरण-कल्पनस्य च 'अप्रयुक्ताऽपि स्मृता विभक्तिर्बोधिकेति सा व्याख्येयेति चेन्न, तत्स्मरणेन विनाऽप्यर्थप्रतिपत्तेः' इति प्रकृतभाष्यव्याख्यान-परश्रुतप्रकाशिकाविरोधाच्च, संसर्गतया कर्मत्वादिभानमेव भाष्याभि-मतम् ॥ यद्वा—लुप्तविभक्तिकशब्देन विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यं स्यादिति श्रुतप्रकाशिकाया अपि संसर्गतापक्ष एव तात्पर्यम्, विभक्त्यर्थबो-धनमित्यस्य संसर्गतया विभक्त्यर्थबोधनमित्यर्थान्न कोऽपि विरोधः—

—**इति प्रतिपादयन्ति** ॥

समासशक्तिवादिनस्तु—

पङ्कजादिपदानां पङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्ने पद्मत्वावच्छिन्ने च यथा शक्तिद्वयम्, एवमेव राजपुरुष इत्यादावप्यवयवशक्तिवत् समुदाय-शक्तिरपि कल्प्यते । न च—पङ्कजादिपदे पद्मत्वेन रूपेणोपस्थितये

शक्त्यन्तरकल्पनामिति—वाच्यम्, चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्कल्पनस्यावश्यकत्वात्। तथा च ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रापि समुदायशक्त्यैव ब्रह्मविषयकजिज्ञासालाभः । ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यादिभाष्यन्तु योगार्थप्रदर्शनपरम् ॥ यद्वा--लुप्तविभक्तिशब्देनेत्यादिश्रुतप्रकाशिका समासशक्तितात्पर्येणैव प्रवृत्ता, लक्षणाऽनुपपत्त्या प्रयोगस्यानन्यथासिद्धत्वात् समस्तशब्देन विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यमित्युपसंहारानुसारात्। तस्माद्वैयाकरणरीत्या समासशक्तिरेव भाष्याभिप्रेता ॥

—इति वदन्ति॥

एवं पक्षचतुष्टयं सोपपत्तिकं प्रदर्शितम् । तत्रान्यतमपक्षे भाष्यादिग्रन्थनिर्भरस्तु श्रीभाष्य[1]श्रुतप्रकाशिकादिग्रन्थकुशलैरेव ग्राह्यः॥ परन्तु तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणाऽनङ्गीकारे निषादस्थपत्यधिकरणविरोधः । तत्र हि तत्पुरुषे लक्षणापत्त्या कर्मधारय आश्रितः । तदधिकरणसिद्धान्तानुरोधश्च भाष्यकाराभिमतः । तथा च--"परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्" इत्यत्र भाष्यम्—

"नि[2]षादस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयस्यैव युक्तत्वात्" इति ॥

---

१. (टि.) श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादिग्रन्थकुशलैरेव ग्राह्य इति ॥ कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनस्य कर्मत्वादौ षष्ठ्यश्शक्तिग्राहकत्वमेव, कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनवत्--इति श्रुतप्रकाशिकायामनुगृहीतत्वेन तत्पक्ष एव भाष्यकृतां निर्भर इति सम्प्रदायः ॥

२. (टि) निषादस्थपतिन्यायेनेत्यादि ॥ स्थपतिर्निषादस्स्याच्छब्दसामर्थ्यादिति सूत्र पूर्वमीमांसाषष्ठाध्यायगत । 'एतया निषादस्थपति याजयेत्' इति श्रुतिः तस्य विषयः । तत्र निषादानां स्थपतिरिति विग्रहेण निषादसम्बन्धिस्थपतिः प्रतीयते वा, निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति विग्रहेण निषादाभिन्नस्थपतिः प्रतीयते वा? इति संशयः। षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे स्थपतेस्समर्थत्वात् विद्वत्त्वात् अग्निमत्वाच्च यज्ञाद्यनुष्ठानं युज्यत इति पूर्वः पक्षः । तथा सति श्रौतगतनिषादपदस्य लक्षणापत्त्या कर्मधारयपक्ष एव आश्रयणीय इति तादृशन्यायार्थः ॥

श्रुतप्रकाशिकायामपि लक्षणापक्ष एव बहुधा प्रपञ्चितः, ततश्च यद्वेत्यादिना लक्षणाभावपक्षं प्रतिपाद्यामुख्यत्वे वा का नः क्षतिरिति पूर्वकल्प एव पुनस्स्मारित इति तत्रैव भाष्यनिर्भर इत्यस्मद्गुरुचरणा इत्यलम् ॥

प्रसङ्गादत्र जिज्ञासापदार्थशोधनाय सनर्थो विचार्यते। बुभुक्षापिपासेत्यादौ सन्प्रत्ययार्थ इच्छा । तत्र धात्वर्थस्य[1] भोजनादेः स्वसमानकर्तृकत्वस्वविशेष्यकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयादुक्तोभयसम्बन्धेन भोजनादिविशिष्टेच्छैव प्रतीयते, न तु केवलस्वविशेष्यकत्वसम्बन्धेन भोजनादिविशिष्टेच्छा, तथा सति परकर्तृकभोजनेच्छावपि अयं बुभुक्षत इति प्रयोगप्रसङ्गात् । भोजनोत्तरकालीनगमनकृतिर्भवत्वितीच्छादशायां बुभुक्षत इति प्रयोगवारणाय स्वविशेष्यकत्वनिवेशः । ओदनं बुभुक्षते, ओदनस्य बुभुक्षेत्यादौ धात्वर्थकर्मतयेच्छाविषयत्वरूपसनन्तार्थकर्मत्वमेव द्वितीयाद्यर्थः, न तु भुजिधात्वर्थकर्मत्वमेव तथा । अत एव च यदोदनादिकर्मकभोजनादिकमप्रसिद्धम्, अथ च भोजनकर्मतया तदिष्टम्, तत्र तदोदनं बुभुक्षत इत्यादेः दर्शनादिविषयत्वेन गगनादिगोचरेच्छास्थले च गगनं दिदृक्षत इत्यादिप्रयोगस्य नानुपपत्तिः; न वा ओदनादिरूपकर्ममात्रोपरागेण यत्र भोजनादीच्छा दैववशेन तद्भोजनादिकं विषादिकर्मकमपि, तत्र विषं बुभुक्षत इत्यादयः प्रयोगाः ॥

---

१. (टि.) अत्र समानकर्तृकत्वादेस्संसर्गत्वोपगमे धातोः कर्मणस्समानकर्तृकादिच्छायां वेतिसूत्रे समानकर्तृकत्वादेरपि शक्यत्वप्रतीत्या तद्विरोध इति नाशङ्कनीयम् । तत्सूत्रं हि सनस्समानकर्तृकत्वाद्यर्थकत्वं न प्रतिपादयति, किं तु इच्छाकर्मत्वेन तत्समानकर्तृकत्वेन च स्वार्थपरधातूत्तरविहितसन्प्रत्ययस्य इच्छारूपार्थकत्वमेव प्रतिपादयतीति न विरोध इति ॥

न च—यत्रौदनभोजनं भवत्वितीच्छा तत्र विषं बुभुक्षत इत्यादिप्रयोगो न सम्भवति, विषकर्मकत्वविशिष्टभोजनादिनिरूपितविषयितायाः नियमत इच्छायां संसर्गतया भानेन तद्बाधात्; तथा च धात्वर्थकर्मत्वस्य उक्तस्थले द्वितीयार्थत्वेऽपि न क्षतिरिति—वाच्यम् ॥ एवमपि गगनं दिदृक्षत इत्यादिप्रयोगोपपत्तये धात्वर्थकर्मतयेच्छाविषयत्वरूपसनन्तार्थकर्मत्वस्यैव भानावश्यकत्वात् एवमेव कर्मप्रत्ययस्थलेऽप्युक्तोभयसम्बन्धेन धात्वर्थविशेषितैवेच्छा सनन्तार्थः, न त्विच्छाविषयीभूतभोजनादिः ॥ तथा सति ओदनो बुभुक्ष्यत इत्यादौ धात्वर्थकर्मत्वस्यैव कर्माख्यातार्थत्वप्रसङ्गेन यदोदनादिकर्मकभोजनादिकमप्रसिद्धं, अथ च भोजनकर्मतया तदिष्टं ; तत्र ओदनो बुभुक्ष्यते, गगनं दिदृक्ष्यत इत्यादिप्रयोगस्य बाधापत्तेः ॥ एतेन सोऽन्वेष्टव्यस्सविजिज्ञासितव्य इत्यादौ प्रथमानुपपत्तिः। कर्मणि विहितेन तव्येन ब्रह्मगतकर्मत्वाभिधानात्प्रथमा निर्वोढव्या ; तत्र नेच्छाकर्मत्वस्याभिधानेन तन्निर्वाहः, तस्य ज्ञानगतत्वेन ब्रह्मगतत्वस्य त्वयाऽनङ्गीकारात्। ज्ञानक्रियानिरूपितकर्मत्वस्य तु न तेनाभिधानम्। देवदत्तेन यज्ञदत्तः पाचयतीत्यत्र णिजुत्तरकर्तृप्रत्ययेन तत्प्रकृत्यर्थपचिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्येव सनन्तोत्तरकर्मप्रत्ययेनापि सन्प्रकृत्यर्थनिरूपितकर्मत्वस्याभिधानासम्भवात्—इति दूषणस्यात्र कल्पे नावकाशः। धात्वर्थप्राधान्यकल्पे हि तद्दूषणं, अस्माभिस्तु इच्छाकर्मत्वमेव ब्रह्मणस्स्वीक्रियत इति ॥

एवञ्च कर्तृप्रत्ययस्थले कर्मप्रत्ययस्थले चाख्यातार्थवर्तमानत्वादेरिच्छायामन्वयस्य नानुपपत्तिः। एवञ्च कृत्यसत्त्वेऽपीच्छायां सत्यां पाकं चिकीर्षति पाकश्चिकीर्ष्यत इत्याद्युभयविधप्रयोग उपपन्नः । एतेन कर्तृप्रत्ययस्थले इच्छाया विशेष्यत्वेऽपि कर्मप्रत्ययस्थले धात्वर्थस्यैव विशेष्यत्वात् तत्राख्यातार्थवर्तमानत्वादेरिच्छायामन्वयासम्भवमाशङ्क्य

प्रकृत्यर्थैकदेशेऽपि नीलतरो घट इत्यादिस्थले नीलरूपादौ तरबर्थातिशयान्वयदर्शनेन प्रकृतेऽपि प्रकृत्यर्थैकदेशेच्छायां प्रत्ययार्थवर्तमानत्वादेरन्वय इति केषांचिदायासोऽनुपादेयः; कर्तृप्रत्ययस्थल इव कर्मप्रत्ययस्थलेऽपीच्छाया एव विशेष्यत्वेन अनुपपत्तेरेवाभावात् ॥

न च—कर्तृप्रत्ययस्थलेऽपि सनन्तार्थेच्छाकर्मत्वस्यैव द्वितीयार्थत्वे-गृहस्थित्यादिगोचरेच्छादशायां गृहं तिष्ठासतीति प्रयोगप्रसङ्गः, स्थाधातोरकर्मकत्वेऽपि सनन्तार्थस्य सकर्मकत्वादिति--वाच्यम् ॥ गृहस्थित्यादीच्छादशायां गृहादेस्स्थित्याधारत्वादिनेच्छाविषयत्वेऽपि धात्वर्थस्थित्यादिकर्मतयेच्छाविषयत्वविरहेणोक्तप्रयोगवारणात्। एवं च ब्रह्मजिज्ञासेत्यादावपि जिज्ञासापदं स्वसमानकर्तृकत्वस्वविशेष्यकत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टेच्छापरं, ब्रह्मपदं च तत्पुरुषलक्षणया ज्ञानकर्मताविशिष्टब्रह्मविषयकपरम्। उक्तब्रह्मपदार्थस्य च जिज्ञासापदार्थे अभेदान्वयाद्विशिष्टलाभः। ब्रह्मज्ञानं भवत्वित्याकारिकायां ब्रह्मकर्मकत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यकेच्छायां ज्ञानकर्मकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितब्रह्मनिष्ठविषयतानिरूपकत्वरूपज्ञानकर्मताविशिष्टब्रह्मविषयकत्वस्याबाधेन तादृशेच्छाया ब्रह्मजिज्ञासापदेन लाभो न विरुद्धः। उक्तरीत्यैव पक्षान्तरेऽप्यर्था ऊह्याः। अयमेवार्थो भाष्यादिषु प्रतिपादितः ॥ तथा च भाष्यम् --"ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिह विधीयते"-- इति ॥ ज्ञातुमिति तुमर्थो विशेष्यता. तस्याश्च स्वाश्रयसमानकर्तृकत्वविशिष्टनिरूपकत्वसम्बन्धेन इच्छायामन्वयात् स्वसमानकर्तृकत्वस्वविशेष्यकत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टेच्छालाभः। जिज्ञासा -जिज्ञासापदार्थः ॥

१. (टि) समर्गतावादिपक्षे विषयतासम्बन्धेन ब्रह्मप्रकारकजिज्ञासापदार्थविशेष्यकबोध, लुप्तविभक्तिस्मरणपक्षेऽपीच्छाविशेष्यक एव बोधः ॥

ननूक्तोभयसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टेच्छाया एव जिज्ञासापदार्थत्वे तादृशेच्छायां कथमध्याह्रियमाणकर्तव्यपदार्थकृतिसाध्यत्वस्यान्वयः, इच्छाया विषयसौन्दर्याधीनत्वेन पुरुषेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वाभावादित्यत्राह—इच्छाया इति । इष्यमाणप्रधानत्वादित्यनन्तरं अविधेयत्वेऽपीति पूरणीयम् । इष्यमाणप्रधानत्वात्--इष्यमाणवस्त्वधीनत्वात्, वस्तुसौन्दर्यायत्तत्वादिति यावत् । अविधेयत्वेऽपि—पुरुषेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि ॥ तथा चोक्तस्थले इच्छाया विशेष्यत्वात्तत्र कर्तव्यपदार्थान्वयात्कृतिसाध्यत्वं प्रतीयते । अथापि विशेष्ये तस्य बाधात् विशेषणे ज्ञाने तदन्वयः, विशिष्टे विधिनिषेधाविति न्यायादिति भावः ॥

अथ—ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ सनर्थेच्छायामेव धात्वर्थस्य ज्ञानस्य ब्रह्मपदार्थस्य वाऽन्वयाङ्गीकारे विशेषणे कर्तव्यत्वान्वयेऽपि केवलज्ञानस्य कर्तव्यत्वं प्रतीयते, न तु ब्रह्मज्ञानस्य, धात्वर्थज्ञाने ब्रह्मणोऽनन्वयात् ; तथा च ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति ब्रह्मज्ञानस्य कर्तव्यताप्रतिपादकभाष्यविरोधः—**इति चेत्** ॥ **सत्यम्** । ज्ञानकर्मत्वेन ब्रह्मविषयकत्वमिच्छायां ज्ञानस्य ब्रह्मविषयकत्वरूपतत्कर्मकत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिविषयस्य ब्रह्मविषयकत्वस्य ज्ञाने भानेन ब्रह्मज्ञानस्य कर्तव्यताप्रतीतेरविरोधात्, सिद्धान्ते पदजन्यपदार्थोपस्थितिविषयस्येवार्थापत्तिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानाङ्गीकारात् । अत एव च अश्वेन जिगमिषति, असिना जिघांसतीत्यादौ गमने अश्वादिकरणकत्वं प्रतीयत इति भाष्यादिकमुपपद्यते । तथा च "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इत्यत्र **भाष्यम्**—

> " 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति, यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादिना यज्ञादयो हि विद्याङ्गतया श्रूयन्ते।
> यज्ञादिना विविदिषन्ति--वेत्तुमिच्छन्ति. यज्ञादिभिर्वेदनं

प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव यज्ञादिभिर्ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते । यथा— असेर्हननसाधनत्वे सत्येव असिना जिघांसतीति व्यपदेशः"
—इति ॥

अत्र असिनेति तृतीयान्तार्थासिकरणकत्वस्य प्रकारतयेच्छायामन्वयेऽपि असिकरणकत्वप्रकारकत्वं हननविशेष्यकेच्छायां हनने तत्करणकत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिवशेन असिकरणकत्वस्य हनने लाभ इति **भाष्याशयः** ॥

न च--असिना जिघांसतीत्यादौ तृतीयान्तार्थासिकरणकत्वस्य हनन एवान्वयोऽस्तु, नत्विच्छायामिति—वाच्यम् ॥ यादृशासिव्यक्ते-र्हननकरणत्वमप्रसिद्धं, अथ च तत्करणकत्वं हननस्येच्छाविषयः; तत्र तदसिना जिघांसतीति विशेषदर्शिनः प्रयोगानुपपत्तेः, हनने तदसि-करणकत्वस्य बाधात् ॥

न च-- सिद्धान्तेऽपि तत्रानुपपत्तिस्समाना, अर्थापत्तिविषयस्य तदसिकरणकत्वस्य हनने बाधादिति—वाच्यम् ॥ बाधितस्थले अर्था-पत्तेरकल्पनात् । एतदसेश्च हननसाधनत्वमसम्भावितमथाप्ययं भ्रान्त्या एतदा[illegible] हन्तुमिच्छतीति मत्वा हि विशेषदर्शी एतद-सिना जिघांसतीति [illegible] । [illegible]त्र वक्तुर्हननेऽसिकरणकत्वान्वयस्य तात्पर्याविषयत्वात् [illegible]मेव तदन्वयस्य तथात्वात् ॥ अत एव च—"दोर्भ्यां तितीर्षत्यम्भोधिं दुष्टषुस्तद्गुणार्णवम्" इत्यादिक-मुपपन्नम् ॥ ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ ब्रह्मपदार्थस्य कृदन्तार्थज्ञानेच्छाया-मेवान्वयः, न तु ज्ञाने धात्वर्थे—इत्ययं प्रकारः 'कृद्योगा च षष्ठी सम-स्यत इति प्रतिप्रसवसद्भावात्' इति भाष्येणाप्यवगम्यते। कृदन्तप्रति-पाद्यार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं हि षष्ठ्यां कृद्युक्तत्वं ; ज्ञानमात्रं च न कृदन्तार्थः, अपि तु ज्ञानेच्छैवेति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यादिविग्रहस्थले

षष्ठ्यर्थस्य इच्छायामन्वयावश्यकत्वात्, तत्समानार्थकत्वानुरोधेन समासस्थलेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासायामेवान्वयो वाच्य इति न कश्चिद्विरोधः ॥

नन्वेवं—ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ सनर्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकबोधव्यवस्थापनं इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिति भाष्यस्य इष्यमाणधात्वर्थप्रधानत्वाद्धात्वर्थविशेष्यकत्वादित्यर्थकथनं च **दर्पणकृतां** विरुध्यते **—इति चेन्न**। पूर्वं सनर्थविशेष्यतापक्षं प्रतिपाद्य तदनन्तरं धात्वर्थविशेष्यतापक्षस्य प्रतिपादनेन प्रथमकल्प एव तेषां निर्भराङ्गीकारात् —इति सर्वमवदातम् ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

समासवादः

समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

ब्रह्मलक्षणवादः.

भुवनजननस्थेमध्वंसादिलीलमनाकुलं
यदुगिरितटाधारं नत्वा श्रियःपतिमञ्जसा ।
यतिपतिपदाम्भोजे धृत्वाऽन्तरङ्गमचञ्चलं
कलयति मुदाऽनन्तार्यो ब्रह्मलक्ष्मनिरूपणम् ॥

जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति वेदान्तोदन्तः । तथा च **सूत्रम्**— "जन्माद्यस्य यतः" —इति ॥

ननु "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिलक्षणस्यापि श्रुतिसिद्धत्वात्तदेव कथं न सूत्रितमिति चेत् ॥

अत्र श्रुतप्रकाशिकानुसारिणः—

यद्धर्मावच्छिन्नविषयतान्तःपातिविषयता मोक्षजनकतावच्छेदकविषयताव्यापिका तादृशधर्मावच्छिन्नमेव लक्षणं सूत्रकृता विवक्षितम् । सत्य-

---

॥ तात्पर्यदीपिका ॥

प्रणम्य यादवाद्रीशं श्रीशं सर्वजगन्मयं ।
टीका लक्षणवादस्य सक्षेपेण विलिख्यते ॥

अयं च ब्रह्मलक्षणवाद । अत्र च जगजन्मादिकारणत्व जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातस्य ब्रह्मणः सकलेतरव्यावर्तकतया निरतिशयबृहत्त्वोपपादकतया देवताविशेषनिर्धारकतया च लक्षणत्वेन सूत्रकृता विवक्षित सप्रपंचं विचार्यते ॥ एतल्लक्षणवाक्यार्थे सम्यगवधृते सति 'कारणं तु ध्येय ' इति श्रुत्युक्तजगत्कारणवस्तुविशेषोपासनं सुशकं भवतीति अवश्य सर्वैरपि मुमुक्षुभिरेतद्वाक्यार्थस्सप्रकारमवगन्तव्य इति भावयन् विद्वदग्रणीरनन्तार्यवर्यस्समस्तास्तिकजनोपकारायामु वाद व्यरचयत् ॥

१. (टि.) अत्र यद्धर्मपदेन लक्षणतावच्छेदक धर्तव्य, तच्च जन्मादिकारणत्वत्वं; इदं च ब्रह्मण उपलक्षणलक्षण विशेषणलक्षण च भवति। जगत्कारणत्वस्य

त्वविशिष्टज्ञानत्वविशिष्टानन्तत्वत्वरूपलक्षणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-विषयतान्तःपातिविषयता च न मोक्षजनकतावच्छेदकविषयताव्यापिका, सर्वशरीरकत्वप्रकारकब्रह्मज्ञानस्यापि मोक्षजनकत्वेन तदवच्छेदकविषयतायास्सर्वत्र सत्त्वेन तत्र विशिष्टानन्तत्वत्वावच्छिन्नविषयतान्तःपातिविषयताविरहात् । जगज्जन्मादिकारणतात्वावच्छिन्नविषयतान्तःपातिविषयतायाश्च सर्वत्र सत्त्वान्मोक्षजनकतावच्छेदकविषयताव्यापकतोपपत्तिः ॥ जगज्जन्मादिकारणतेत्यत्र जगच्छब्देन स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म विवक्षितम् । तेन मोक्षजनकतावच्छेदकविषयताया ब्रह्मसाधारण्येऽपि नोक्तधर्मावच्छिन्नविषयतान्तःपातिविषयतायास्तद्व्यापकताभङ्गः, न वा मोक्षजनकतावच्छेदकविषयताया गुणादिसाधारण्येऽप्युक्तव्यापकताभङ्गः; ब्रह्मपदार्थतावच्छेदकघटकतया गुणानामप्युक्तलक्षणतावच्छेदकप्रविष्टत्वात्, सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मत्वात्मककारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपकारणताशरीरे गुणानां घटकत्वाच्च ॥

अथ—एवमप्युक्तलक्षणतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताया मोक्षजनकतावच्छेदकविषयताव्यापकत्वं न सम्भवति, मोक्षजनकतावच्छेदकविषयताया उक्तलक्षणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्रिपाद्विभूतिसाधारण्यात्

यादृशोपासनेष्वनुसन्धेयत्व तत्र तस्य विशेषणत्वं, यत्र नानुसधेयत्व तत्रोपलक्षणत्वमिति बोध्यम् ॥ सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट ब्रह्म लक्ष्य, तथाविध ब्रह्मत्व लक्ष्यतावच्छेदकं; इत्थं च लक्षणतावच्छेदकजन्मादिकारणतात्वावच्छिन्नविषयतान्तःपातिविषयता जगन्निष्ठविषयता; तस्या मोक्षजनकीभूतजगत्कारणत्वादिप्रकारकब्रह्मविशेष्यकोपासननिष्ठजनकतावच्छेदकजगदादिनिष्ठविषयताव्यापकत्वाल्लक्षणसमन्वय.। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वं च—सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वरूप । यद्यपि मोक्षजनकज्ञानस्य प्रमात्वेन विषयविशेषस्यैव लाघवेन तन्निष्ठजनकतावच्छेदकताया अन्यत्र व्यवस्थापितत्वाद्विषयतायाः कारणतावच्छेदकत्वं न सभवत्येव; तथापि विषयतासम्बन्धेन विषयस्यावच्छेदकत्वे विषयतायास्सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकत्वं सम्भवतीत्यभिप्रायेण 'तथोक्तमिति ध्येयम् ॥

—इति चेन्न ॥ उक्तलक्षणतावच्छेदके [१]मोक्षहेतुत्वस्यापि प्रवेशा-द्देशविशेषावच्छिन्नानन्दरूपमोक्षशरीरे त्रिपाद्विभूतेः प्रविष्टत्वात् ॥ न च— मोक्षहेतुत्वस्याप्युक्तलक्षणशरीरे निवेशस्य आदिपदघटितोक्तसूत्रतात्पर्यविषयत्वसम्भवेऽपि यतोवेत्यादिविषयवाक्ये तदनुक्त्या सूत्रविषयवाक्ययोस्समानार्थकत्वानुपपत्तिः— इति वाच्यम् । यतो वेत्यादिविषयवाक्यघटकस्य 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्यस्य आवृत्त्या लयहेतुत्वमोक्षहेतुत्वोभयपरत्वात् ॥ इमानि भूतानि, प्रयन्ति सन्ति—प्रलीयमानानि सन्ति, यदभिसंविशन्ति—यत्प्राप्नुवन्ति; स्वनिष्ठप्रलयजनकतासम्बन्धेन ब्रह्मनिष्ठानीत्यर्थः । उक्तसम्बन्धप्रयोजक-रूपवत्त्वमत्र विशधात्वर्थः, यत्पदोत्तरद्वितीयार्थश्चानुयोगित्वम् । तथा च—ध्वंसविशिष्टानि मोक्षविशिष्टानि वा भूतानि स्वनिष्ठप्रलयजनकत्व-रूपब्रह्मानुयोगिकसम्बन्धप्रयोजकरूपाश्रयाः, स्वनिष्ठमोक्षजनकत्वरूप-ब्रह्मानुयोगिकसम्बन्धप्रयोजकरूपाश्रया वा—इति बोधः । धात्वर्थता-वच्छेदकोक्तसम्बन्धशालित्वाच्च ब्रह्मणः कर्मता । एवं चोक्तलक्षणताव-च्छेदकावच्छिन्नविषयताया मोक्षजनकतावच्छेदकविषयताव्यापकत्व-मक्षुण्णम् ॥

---

१. (टि) 'एष ह्येवानन्दयाति', 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' इत्यादिपूक्तमोक्षनि-रूपितव्यापारसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वस्य प्रवेशादिति भावः ॥ अथ यत्प्रयन्तीति लक्षणवाक्यस्थयच्छब्दस्य मुक्तप्राप्यपरतायाः श्रुतप्रकाशिकादौ स्पष्टमनुगृहीततया मुक्तिहेतुत्वं कथं यच्छब्देन प्रतीयते—इति चेत् । इत्थम्—मुक्तप्राप्यत्वं च मुक्तकर्तृकानुभवगोचरत्वं । तथाविधानुभवं प्रति मुक्तिहेतुत्वेन ब्रह्मोपासनस्य कारणतया सिद्धान्ते प्राप्यप्रापकयोरभेदाङ्गीकाराच्च प्राप्यत्वकथनेनैवोपायत्वं सिध्यति । किं च—'यत इति पंचम्याः हेतुमात्रविषयत्वात्; हेत्वर्थत्वं च जनिस्थितिलयसाधारण्यादवगम्यते' इति श्रुतप्रकाशिकायामयमर्थस्स्पष्टीकृत इत्यालोच्य तथोक्तिरिति ध्येयम् ॥

एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं **श्रुतप्रकाशिकायां**—

"ननु–यदीश्वरो लिलक्षयिषितः, तर्हि तदसाधारणसर्वज्ञत्वादिप्रतिपादकसत्यज्ञानादिवाक्यानादरेण जन्मादिकारणत्वं किमर्थं सूत्रितम्? उच्यते—गुणैः स्वरूपस्य लक्ष्यमाणत्वे तदपेक्षया बहिष्ठाया विभूतेरुपा१स्यानन्तर्भावः प्रतीयेत२, सर्गादिविषयभूतया तु विभूत्या स्वरूपे लक्ष्यमाणे तन्नियमनधारणाद्यपेक्षितत्वादेव गुणानन्तर्भावो न शक्यशङ्कः। अतो गुणानामिव विभूतेर्जिज्ञास्यान्तर्भावज्ञापनार्थं जन्मादिलक्षणं सूत्रितम्। विभूतेश्च जिज्ञास्यान्तर्भाव उपासात्रैविध्यतत्क्रतुन्यायाभ्यां सेत्स्यति॥ नन्वेवमपि–कृत्स्नविभूतेः जिज्ञास्यान्तर्भावो न सिध्यति, त्रिपाद्विभूतेर्जन्माद्यस्पृष्टत्वात्। मैवम्। तस्या जन्माद्यस्पृष्टत्वेऽपि यत्प्रयन्तीति प्रलयवाक्यस्थयच्छब्दनिर्दिष्टे मुक्तप्राप्ये ब्रह्मण्यन्तर्भावसिद्धेः। तथा हि–प्रयन्तीत्येतदविशेषेणात्यन्तिकलयरूपं मोक्षमपि प्रतिपादयति"

—इति॥

अयमर्थः॥ गुणैः स्वरूपस्य लक्ष्यमाणत्वे–सत्यत्वविशिष्टज्ञानत्वविशिष्टानन्तत्वत्वस्य ब्रह्मलक्षणतावच्छेदकत्वे। तदपेक्षया बहिष्ठायाः–उक्तलक्षणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टायाः। उपास्यानन्तर्भावः प्रतीयेतेति–लक्षणतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतान्तःपातिविषयताया मोक्षजमकतावच्छेदकविषयताव्यापकत्वेन विवक्षिततया व्यापकाभावे व्याप्याभावावश्यम्भावादिति भावः। सर्गादिविषयभूतया तु विभूत्या स्वरूपे लक्ष्यमाणे–जगज्जन्मादिकारणतात्वस्य लक्षणतावच्छेदकत्वे तु। तन्नियमनधारणाद्यपेक्षितत्वात्–नियमनादिगुणघटितत्वात्; गुणानामुक्तधर्मघटकत्वमनुपदमेवोपपादितम्॥

---

१. (पा.) जिज्ञास्या. २. (पा.) प्रतीयते.

श्रीः

भूमिका.

विदितमिदं किल महाशयानां यदियं वेदान्तवादावली श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकपरमोत्कृष्टप्रबन्धप्रचारणाय प्रवृत्ता सकलजनसौकर्याय देवनागराक्षरैरङ्किता चेति ।

तत्र च प्रथमभागे श्रीमन्महीशूरमहाराजमहास्थानसभाभूषणैः शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः श्रीमदनन्तार्यवर्यैर्विरचितानां वादार्थानां मुद्रणं समारब्धमिति ॥

तदेतेषां ग्रन्थानां परिशोधनकार्यं परमकृपयाऽङ्गीकृतवतां विद्वदग्रेसराणां—

श्री ॥ उ ॥ ति. अ. पु. श्रीरङ्गाचार्यवर्याणां,
,, ,, ति. अ. कु. श्रीनिवासाचार्यवर्याणां,
,, ,, ति. ऐ. स्था. कुप्पनैयङ्गार्यवर्याणां,
,, ,, म. अ. आळ्वार् तिरुमलैयङ्गार्यवर्याणां;

वादार्थानाममीषां प्रत्यन्तरप्रेषणेन सहायकानां महाशयानां—

श्री ॥ उ ॥ ति. अ. कुमारताताचार्याणां
,, ,, ति. अ. कु. श्रीनिवासाचार्याणां
,, ,, नाविल्पाकं नरसिंहाचार्याणां
,, ,, नु. श्यामाचार्याणां;

आस्माकीनमुद्यममिमं महान्तं धनसहायेन प्रोत्साहयितॄणां उदारशीलानां महतां च—

परमोपकारमत्र सधन्यवादं सम्भावयावः ॥

मुद्रणसमयोचितरचनादिसूचनैस्सहायकयोः अस्मत्सुहृत्तमयोर्विदुषोः श्री ॥ उ ॥ जयराम. वेङ्कटाचार्य—कृ. तिरुनारायणाचार्ययोः उपकृतिं सर्वदा स्मरावः—

म. अ. अनन्तार्यः,
प्र. भ. तो. नरसिंहार्यः.

ननु—सत्यज्ञानादिलक्षणे ज्ञानपदस्य सर्वविषयकज्ञानाधिकरणपरतायाः 'ज्ञानपदं नित्यासङ्कुचितज्ञानैकाकारमाह' इति जन्माद्यधिकरणभाष्यसिद्धतया सत्यादिलक्षणतावच्छेदकेऽपि सर्वपदार्थानां घटकताऽस्त्येव । एवं देशकालवस्तुपरिच्छेदत्रयराहित्यरूपानन्तपदार्थघटकवस्त्वपरिच्छेदस्य सर्वशरीरकत्वरूपत्वेन **न्यायसिद्धाञ्जने** प्रतिपादनात् सर्वपदार्थानामुक्तलक्षणतावच्छेदके द्वेधा घटकतेति उक्तधर्मस्यापि मोक्षजनकतावच्छेदकविषयताव्यापकविषयताघटितविषयतावच्छेदकत्वमव्याहतम्—**इति चेत्** ॥

मैवम् । नित्यासङ्कुचितत्वं नाम ज्ञानस्य—न सर्वविषयकत्वम्, प्रमेयत्वसर्वत्वादिना सर्वविषयकत्वस्य बद्धादिज्ञानसाधारण्येनाव्यावर्तकत्वात्; नापि प्रमेयत्वव्याप्ययावद्धर्मप्रकारकत्वम्, प्रमेयत्वव्याप्ययावद्धर्मवत्प्रमेयमित्यादिशब्दजन्यज्ञानस्यापि बद्धसाधारण्यात्; किन्तु निरवच्छिन्नविषयतासमानाधिकरणस्वनिरूपितविषयतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वम् । स्वरूपतो भानार्हाणां सर्वधर्माणां भगवज्ज्ञाने स्वरूपतः प्रकारत्वात् निरवच्छिन्नविषयत्वाधिकरणे सर्वत्र स्वनिरूपितविषयतानिरूपितनिरव-

---

१. (टि.) यद्यपि--निर्विशेषवस्तुवादिभिर्निर्विशेषे वस्तुनीदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुं, सविशेषविषयत्वात्सर्वप्रमाणानाम्--इति श्रीभाष्यादावनुगृहीतरीत्या सिद्धान्ते निरवच्छिन्नविषयता नाङ्गीक्रियत एव । न च--अयं घट इत्यादिज्ञानीयघटत्वादिनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतायाः प्रसिद्धत्वात्कथं तादृशविषयतानङ्गीकार इति--वाच्यम् । अयं घट इत्यादिज्ञाने घटत्वादिनिष्ठविषयताया आश्रयतासम्बन्धेन घटावच्छिन्नतया निरवच्छिन्नत्वाभावात् ॥ तथा चानुगृहीतं श्रुतप्रकाशिकायां 'धर्मेण धर्मी सविशेषः, धर्मिणा च धर्मस्सविशेषः' इति । तत्त्वमुक्ताकलापेऽपि 'तन्निष्कर्षप्रयोगेष्वपि भवति पुनस्तस्य धर्मो विशेषः' इति । तस्मान्निरवच्छिन्नविषयतेति परिष्कारो नोपपद्यत एव ॥ तथाऽपि--आश्रयातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नधर्मनिष्ठविषयतैव निरवच्छिन्नविषयतापदेन विवक्षितेति नोक्तानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

च्छिन्नावच्छेदकत्वसम्बन्धेन भगवज्ज्ञानसत्त्वात्। विषयतावच्छेदकताया वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावास्वीकारे तु निरवच्छिन्न-विषयतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितनिरुक्तसम्बन्धावच्छि-न्नावच्छेदकताशून्यत्वं तत् ॥ तथा च—नित्यासङ्कुचितज्ञानवत्त्वरूप-ज्ञानपदार्थशरीरे न सर्वस्य प्रवेशः, नापि त्रिविधपरिच्छेदराहित्य-रूपानन्तपदार्थशरीरे । तत्र हि—कालपरिच्छेदराहित्यं ध्वंसाप्रति-योगित्वे सति प्रागभावाप्रतियोगित्वम्। देशपरिच्छेदराहित्यं—द्रव्यनि-ष्ठापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वम् । ब्रह्मणस्सर्वद्रव्ये-ष्वपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन सत्त्वस्य सर्वव्यापकताबोधकप्रमाणप्रतिपन्नत्वेन देशपरिच्छेदराहित्यमुपपद्यते । वस्तुपरिच्छेदराहित्यं च—अनन्त-गुणवत्त्वम् ; स्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धा-वच्छिन्नसङ्ख्यासामान्याभाववत्स्वनिरूपिताधेयतानतिरिक्तवृत्तिधर्माव-च्छिन्नकल्याणगुणकत्वपर्यवसितम् । भगवन्निरूपिताधेयतानतिरिक्त-वृत्तिकल्याणगुणसमुदायत्वावच्छेदेन कस्याश्चिदपि सङ्ख्याया अपर्याप्ते-स्तादृशधर्मावच्छिन्नकल्याणगुणकत्वं ब्रह्मण्युपपन्नम् । यद्वा निरति-शयगुणवत्त्वं तत् । निरतिशयत्वं च--स्वासामानाधिकरण्यस्वप्रयोज्य-त्वोभयसम्बन्धेन सङ्कल्पविशिष्टान्यत्वं । जीवगुणानामुक्तोभयसम्बन्धेन भगवत्सङ्कल्पविशिष्टत्वात्तदन्यत्वरूपनिरतिशयत्वं भगवद्गुणानामुप-पन्नम् । जगद्व्यापारानुकूलत्वं वा निरतिशयत्वम् । 'निरतिशयगु-णवत्त्वमेव वस्तुपरिच्छेदराहित्यम्'—इति **जन्माद्यधिकरणभाष्य-श्रुतप्रकाशिकयोः** स्फुटम् ॥ इत्थं च—नानन्तपदार्थशरीरे सर्व-पदार्थस्य प्रवेशः ॥

ननु—सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वं वस्त्वपरिच्छेद इति तदधिक-रणश्रुतप्रकाशिकायामुक्तत्वात् सर्वशरीरकत्वमपि वस्त्वपरिच्छेद इति तत्र सर्वपदार्थप्रवेशोऽस्ति—इति चेन्न । सर्वशरीरकत्वस्य सर्वापृ-

थक्सिद्धत्वरूपत्वेनापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वरूप-देशापरिच्छिन्नत्व एव पर्यवसानं भवतीत्यस्वरसेन तत्कल्पं परित्यज्य —निरतिशयगुणवत्त्वं तदिति—द्वितीयकल्पावलम्बनेन तत्रैव श्रुतप्रकाशिकाकृतां निर्भराङ्गीकारात्[१] ॥

---

१. (टि.) ननु--सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वरूपसर्वशरीरकत्व न देशापरिच्छेदान्तर्गतं; 'नित्य विभु सर्वगतं सुसूक्ष्मम्' इति पृथगभिधानात्। न च–तत्रापि निरतिशयगुणवत्त्वादिरूपानन्तत्वमेव पृथगभिहितमिति न दोष इति–वाच्यम्; तथा सति 'सर्वगत–सर्वत्रान्त प्रविश्यावस्थित, तत्र हेतुमाह--सुसूक्ष्मम्' इति तद्भाष्यविरोधात् । किं च–सर्वशरीरकत्वस्य सर्वापृथक्सिद्धत्वरूपदेशापरिच्छेद्यत्वस्वरूपत्वाङ्गीकारे तस्यैव विभुत्वरूपत्वसभवात्तस्य सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वरूपत्वानुपपत्तिः । न हि घटाकाशसंयोगमात्रस्य घटाकाशयोस्सामानाधिकरण्ये प्रयोजकत्व दृश्यते । तस्माद्वस्त्वपरिच्छेदो नाम--सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वलक्षणः कश्चन संबन्धविशेष इत्यकामेनापि स्वीकरणीयमिति, तत्र सर्वपदार्थस्यापि घटकत्वानिर्वाह--इति चेत् ॥ अत्रोच्यते। सत्यज्ञानादिलक्षणघटकानन्तत्व स्वरूपतो गुणतश्च वक्तव्य, अतः अनन्तगुणवत्त्वमेव तदित्युक्त; सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वलक्षणानन्तत्वस्य स्वरूपमात्रनिष्ठत्वात्, निरतिशयगुणवत्त्वरूपस्य तस्य चोभयनिष्ठत्वात्। अत एवानुगृहीत जन्माद्यधिकरणभाष्ये –"अनन्तपद देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितस्वरूपमाह; सगुणत्वात्स्वरूपस्य । स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्य, तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणा सातिशयस्वरूपस्वगुणा. नित्याः व्यावृत्ता.', इति ॥ श्रुतप्रकाशिकायामपि "समाभ्यधिकराहित्यनिदानभूतो गुणैर्निरतिशयप्रकर्षो वस्त्वपरिच्छेद इत्युक्त भवति । सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्व चास्मिन्नन्तर्गत, तद्धि सर्वशरीरकत्व, तच्च नियमनधारणशेषित्वकाष्ठा" इति सुव्यक्तमनुगृहीतम् ॥ अत्र सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वरूपानन्तत्वस्य अन्तर्गतत्वेऽपि प्रकृतेऽनन्तपदेन न तथा बोध ;अपि तु निरतिशयगुणवत्त्वेनैवेति हृदि निधाय तथा प्रतिपादितम। किं च सत्यादिलक्षणस्य अचेतनत्वाद्यवच्छिन्नव्यावर्तकतया वक्तव्यतया अचेतनाद्यसाधारणधर्माभावरूपमेव सत्यत्वादिकमवश्यं विवक्षणीयम् । तथा चानुगृहीत श्रीभाष्ये 'सत्यपद निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह, तेन विकारास्पदमचेतन तत्संसृष्टश्चेतनश्च व्यावृत्तः' इत्यादि ॥ इत्थ च--अनन्तपदस्य नित्यव्यावर्तकतया सातिशयगुणवत्त्वरूपतदसाधारणधर्माभावरूपनिरतिशयगुणवत्त्वस्यैव प्रकृतेऽनन्तपदेन विवक्षितत्वान्न काऽप्यनुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥

तस्मात्सत्यादिलक्षणतावच्छेदकस्य मोक्षजनकतावच्छेदकविषयताव्यापकविषयताघटितविषयतावच्छेदकत्वाभावात्तद्धर्मावच्छिन्नस्य सूत्रकारेणाकथनमिति सिद्धम् ॥

अथ—सत्यज्ञानादिलक्षणवाक्यघटकपदानां कोऽर्थः ? किं वा प्रयोजनम् ? —इति चेत् । अत्र **जन्माद्यधिकरणे भाष्यकृतः**—

"**सत्यपदं** निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह, तेन विकारास्पदमचेतनं तत्संसृष्टश्चेतनश्च व्यावृत्तः; नामान्तरभजनार्हावस्थान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात् । **ज्ञानपदं** नित्यासङ्कुचितज्ञानैकाकारमाह, तेन कदाचित्सङ्कुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः । **अनन्तपदं** देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं स्वरूपमाह, सगुणत्वात्स्वरूपस्य स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम् ; तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणास्सातिशयस्वरूपस्वगुणा नित्या व्यावृत्ताः" —इति ॥

अयमर्थः ॥ निरुपाधिकेति—निरुपाधिकी कर्माप्रयोज्या या सत्ता कालनिष्ठाधिकरणता, निरूपकतासम्बन्धेन तद्युक्तमित्यर्थः । तथा च कर्माप्रयोज्यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकत्वं सत्यत्वम् । चैत्रादिशरीरावच्छिन्नजीवनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया आयुर्नामककर्मप्रयोज्यतया घटत्वाद्यवस्थाविशिष्टद्रव्यनिरूपिताधिकरणतायाश्च तज्जन्यफलभोक्तृजीवकर्मप्रयोज्यतया तदप्रयोज्याधिकरणतानिरूपकत्वाभावेन निरुक्तसत्यत्वार्थकसत्यपदेनाचेतनबद्धजीवयोर्व्यावृत्तिः । अथवा निरुपाधिकी—परिमाणान्तरासमानाधिकरणा, या सत्ता परिमाणं, तद्युक्तमित्यर्थः । स्वभिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टान्यपरिमाणवत्त्वं उक्तोभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टपरिमाणाभावपर्यवसितं सत्यत्वं । परिमाणाभावश्च—अपृथक्सिद्धिस्वाश्रयज्ञानापृथक्सिद्धत्वेतद-

न्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको आद्यः । अचेतनसामान्ये स्थूल-सूक्ष्मरूपावस्थाभेदेन परिमाणद्वयसत्त्वनियमात् उक्तोभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टपरिमाणमव्याहतमिति तद्व्यावृत्तिः । बद्धदशायां जीव-ज्ञाने कर्मकृतसङ्कोचविकासरूपावस्थाभेदनिबन्धनपरिमाणद्वयसत्त्वेन उक्तोभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टपरिमाणस्यैव स्वाश्रयज्ञानापृथ-क्सिद्धिसम्बन्धेन बद्धजीवे सत्त्वात् तद्व्यावृत्तिः ॥

उक्तञ्च श्रुतप्रकाशिकायाम्—

"सत्यपदमसङ्कोचात् स्वरूपतो धर्मतश्चैकरूपत्वं ज्ञापयतान्य-चित्तत्संसृष्टजीवव्यावृत्तिः" —इति ।

स्वरूपतः—अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन । धर्मतः—स्वाश्रयज्ञानापृथक्सिद्धि-सम्बन्धेन । एकरूपत्वं—उक्तोभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टपरिमाणा-भावं ॥ तथा च उक्तान्यतरसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टपरिमाणाभाव एव पर्यवसानमिति बोध्यम् ॥

यद्वा—निरुपाधिकसत्ताद्योगित्वं—निर्विकारस्वरूपयुक्तत्वं, निर्विकार-त्वपर्यवसितम् । तच्चापृथक्सिद्धिस्वाश्रयज्ञानापृथक्सिद्ध्येतदन्यतर-सम्बन्धावच्छिन्नकर्मप्रयोज्यधर्माभाववत्त्वम् । अस्मिंश्च कल्पे विकारा-स्पदमचेतनमित्यादिभाष्यं स्वरसतस्सङ्गच्छते ॥

नित्यासङ्कुचितेति ॥

ननु—ज्ञानत्वविशिष्टवाचिना ज्ञानपदेन कथं ज्ञानाश्रयस्य बोधः, कथं वा ज्ञानधर्मस्य नित्यासङ्कुचितत्वस्य ? न च—पदजन्यपदार्थोपस्थिति-विषयस्येव अर्थापत्तिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानाङ्गीकारात् ज्ञानत्वं सविषयकत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिवशात् सविषयकत्वे भासमाने, घटादिविषयकत्वमादाय विनिगमनाविरहेण सर्वविषयकत्वस्य पूर्वोक्तनिरवच्छिन्नविषयताव्यापकत्वपर्यवसितस्य भानमुपपन्नमिति—वाच्यम् । एवमपि ज्ञानाश्रयबोधानिर्वाहात्—इति चेत् ॥

अत्र व्यासार्याः—

"ज्ञानपदार्थस्य अचेतननिष्ठस्थूलावस्थाचेतननिष्ठसार्वज्ञ्यरूपज्ञानबृहत्त्वतदुभयहेतुभूतसङ्कल्पवत्त्वरूपबृंहणत्वविशिष्टे ब्रह्मपदार्थे अभेदेनान्वये विशेषणीभूतसङ्कल्पेऽपि तदन्वयात्—ज्ञानाभिन्नसङ्कल्पवत्त्वलाभेन ज्ञानाश्रयत्वस्य बोधविषयत्वोपपत्तिः। यथा–सपरिकरो राजा दृष्टः, सपरिच्छदं गृहं क्रीतं, सवत्सा गौः क्रीतेत्यादौ दृष्टक्रीतादिपदार्थानां विशेषणांशे परिकरादौ विशेष्यांशे राजादौ चाभेदान्वयो दृश्यते; तथा ज्ञानपदार्थस्याप्युभयत्रान्वयः॥ परन्तूक्तस्थलेषु भिन्नपदोपस्थापितयोर्विशेषणविशेष्ययोर्दृष्टादिपदार्थस्याभेदेनान्वयः। प्रकृते चैकपदोपस्थापितयोरेव विशेषणविशेष्ययोर्ज्ञानपदार्थस्याभेदान्वय इति विशेषः॥ न च–सपरिकरो राजा दृष्ट इत्यादावर्थापत्तिवशादेव विशेषणांशे दृष्टत्वादेप्रतीतिरिति–वाच्यम्। परिकरस्य दृष्टत्वं विना राज्ञि दृष्टत्वान्वयस्यानुपपत्तेरभावात्॥ अतश्च लक्षणां विनैवासङ्कुचितज्ञानाश्रयत्वलाभान्मुक्तानां ज्ञानस्य बन्धकालावच्छेदेन निरवच्छिन्नविषयत्वाधिकरणनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्ववत्तिद्भिन्नतयोगिज्ञानवत्त्वरूपज्ञानपदार्थस्याभावात् ज्ञानपदेन मुक्तव्यावृत्तिः। 'कदाचित्सङ्कुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः' इति **भाष्यस्यापि** बन्धदशाकालीननिरवच्छिन्नविषयतासमानाधिकरणाभावप्रतियोगिज्ञानवत्त्वेन तदप्रतियोगिज्ञानाभावान्मुक्तव्यावृत्तिरित्यर्थः"—

—इत्याहुः॥

ननु[1]—इदमनुपपन्नम्, संयोगावच्छिन्नक्रियारूपगमनपदार्थैकदेश-संयोगे गुणाभेदान्वयतात्पर्येण गमनं गुण इत्यादिप्रयोगवारणाय अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य वाच्यतया ब्रह्मपदार्थतावच्छेदकबृंहणत्वघटकीभूतसङ्कल्पे विशेष्यतासम्बन्धेन ब्रह्मपदजन्योपस्थितेरभावेन तत्र ज्ञानपदार्थस्य अभेदान्वयासम्भवात्। एवं सपरिकरो राजा दृष्ट इत्यादौ परिकरे दृष्टपदार्थाभेदान्वयप्रति-पादनमप्ययुक्तम्, परिकरपदस्य वृत्त्यघटकीभूतपदार्थान्वितस्वार्थकत्वेन सपरिकर इति समासानुपपत्तेः, सामर्थ्याभावात्। सामर्थ्यस्य समास-प्रयोजकत्वं च '**समर्थः पदविधिः**' इत्यनुशासनसिद्धम्। तत्र हि सामर्थ्य—वृत्त्यघटकीभूतपदार्थानन्वितार्थत्वम्। यद्यपि 'शरैश्शातित-पत्रः' इत्यादौ समासघटकीभूतपदार्थशातने तदघटकीभूतशरकरणक-त्वान्वयान्निरुक्तसामर्थ्यं न समासप्रयोजकम्। तथाऽपि वृत्त्यघटकीभूत-पदार्थेनाभेदान्वयविरहरूपसामर्थ्यस्य समासप्रयोजकत्वमव्याहतमिति प्रकृते वृत्त्यघटकीभूतदृष्टपदार्थस्य परिकरपदार्थेऽभेदान्वयाङ्गीकारे निरुक्तसामर्थ्याभावात्समासानुपपत्तिर्दुर्वारा—**इति चेत्** ॥

मैवम्[2] ॥ घटत्वविशिष्टघटादिकं तच्छब्देन निर्दिश्य स प्रमेय इति वाक्यात्तात्पर्यवशाद्घटे स्वातन्त्र्येण घटत्वे धर्मिपारतन्त्र्येण च

---

१. (टि.) सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मणो ज्ञानाश्रयत्वबोधनिर्वाहाय ज्ञानपदार्थस्य ब्रह्मपदार्थैकदेशे संकल्पविशेषरूपबृंहणत्वेऽन्वयमङ्गीकृत्य ज्ञानाभिन्न-संकल्पवद्ब्रह्म ज्ञानाभिन्नमिति बोध उपपादनीयः, स च नोपपद्यते । पदार्थः पदार्थेनान्वेति न त्वेकदेशेनेति व्युत्पत्त्या ब्रह्मपदार्थैकदेशबृंहणत्वे ज्ञानपदार्थान्वया-संभवान्न ब्रह्मणि ज्ञानाश्रयत्वबोधः संभवतीत्याशङ्कते--नन्विति ॥

२. (टि.) तादृशनियमलभ्यकार्यकारणभावं प्रयोजनान्तरानुरोधेन परि-ष्कुर्वन्समाधत्ते—मैवमित्यादिना ॥

प्रमेयाभेदान्वयबोधोदयेन तत्र घटत्वे विशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितेरभावेन व्यभिचारवारणाय किञ्चिन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताशालिबोधं प्रत्येव विशेष्यतया पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य वाच्यतया ब्रह्मपदार्थतावच्छेदकघटकसङ्कल्पे धर्मिपारतन्त्र्येण ज्ञानाभेदान्वयेऽपि बाधकविरहात् । धर्मिपारतन्त्र्येण भानस्थले सर्वत्रान्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया धर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नत्वेन प्रकृते बृंहणत्वघटकसङ्कल्पनिष्ठविशेष्यतानिरूपितज्ञाननिष्ठप्रकारताया ब्रह्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नत्वेन तदनवच्छिन्नप्रकारताकबोधस्य विशेष्यतया सङ्कल्पेऽनुत्पत्त्या तत्र विशेष्यतया पदजन्योपस्थितेरसत्त्वेऽपि क्षतेरभावात् । एवं[1] सपरिकरो राजा दृष्टः इत्यादौ परिकरे दृष्टपदार्थस्याभेदान्वयेऽपि न सामर्थ्यानुपपत्तिः ॥

"द्रव्यं[2] गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाऽभावः पदार्थास्सप्त कीर्तिताः ॥"

इत्यादौ समासघटकपदार्थे विशेषे पदार्थाभेदान्वयदर्शनेन सामर्थ्यानुपपत्तिपरिहाराय वृत्त्यघटकीभूतपदार्थनिष्ठाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाप्रयोजकत्वरूपसामर्थ्यघटकाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतायां धर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् ॥

---

१. (टि.) सपरिकरो राजा दृष्ट इत्यादावाशङ्कित समासासाधुत्व असामर्थ्यशरीरप्रविष्टप्रकारतायां प्रयोजनान्तरानुरोधेन विशेषणान्तरप्रवेशावश्यकतामभिप्रेत्य परिहरति--एवमित्यादिना ॥

२. (टि.) तादृशविशेषणान्तरप्रवेशे नैयायिकोक्तविभागप्रदर्शनेन तदभिमतत्वं सूचयति—द्रव्यं गुण इत्यादिना ॥

अथ—'सपरिकरो राजा दृष्टः' इत्यादौ परिकरे न दृष्टपदार्थान्वयापेक्षा, तत्र परिकरदर्शनकालीनो राजा दर्शनविषय इत्येव बोधात्परिकरेण सह राजा दृष्ट इत्यादिरूपतद्विग्रहघटितवाक्ये समभिव्याहृतक्रियाकालस्यैव सहशब्दार्थतया परिकरेणेति तृतीयान्तार्थपरिकरविषयकत्वस्य सहशब्दार्थघटकदर्शनरूपक्रियायामन्वयेन तत्कालरूपसहशब्दार्थस्यावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन राजपदार्थेऽन्वयात्परिकरविषयकदर्शनकालावच्छिन्नो राजा दर्शनविषय इति बोधस्योत्पत्तेः ॥ तथा च—विशेषणेऽपि पदार्थान्तरान्वयप्रदर्शनोदाहरणपरतया एतत्स्थलप्रदर्शनं व्यासार्याणामसङ्गतम्—**इति चेन्न** ॥ एतदस्वरसेनैव **श्रुतप्रकाशिकाया**मुदाहरणान्तरप्रदर्शनात् ॥

उक्तं च तत्र—

"विशिष्टे वस्तुन्युपस्थापिते विधित्सिताकारस्य विशेष्यविशेषणोभयान्वयित्वं च दृष्टम् । यथा—'सानुचरो राजा समागतः, मया च स राजा सत्कृतः' इति, 'सवत्सा गौः स्थिता, सा च दत्ता' इति ॥"

अत्र च—सानुचरादिरूपतच्छब्दार्थैकदेशानुचरादौ सत्कृतादिपदार्थान्वयं विना अनुचरविशिष्टराजसत्कारबोधानिर्वाहादेकदेशान्वयावश्य-

---

१. (टि.) अथ सपरिकरो राजा दृष्ट इत्यादौ राजविशेषणीभूतपरिकरे न दृष्टपदार्थान्वयापेक्षा, किं तु राजपदार्थ एव; समभिव्याहृतक्रियाकालस्यैव सहशब्दार्थतया परिकरदर्शनकालावच्छिन्नो राजा दर्शनविषय इत्येव बोधाङ्गीकारेण समभिव्याहृतपदार्थस्य विशेषणविशेष्योभयत्रान्वयप्रयोजकदृष्टान्ततया तद्वाक्यप्रदर्शनमनुचितमिति शङ्कते—अथेत्यादिना ॥

कता; तच्छब्दार्थैकदेशानुचरादौ सत्कृतादिपदार्थान्वये तु पूर्वोक्त-सामर्थ्यानुपपत्तिरपि नास्तीति–ध्येयम्[१] ॥

अनन्तपदमिति ॥ अनन्तपदार्थश्च पूर्वमेव व्याख्यातः ॥

ननु–अनन्तपदेनैवाचेतनबद्धमुक्तानां व्यावृत्तेरितरपदद्वयं व्यर्थम्, –**इति चेत्** ॥ **नैवम्**। सत्यादिलक्षणतावच्छेदककोटौ नानन्तपदार्थस्य सर्वस्यापि प्रवेशः, वैयर्थ्यात्; किन्तु वस्त्वपरिच्छेदात्मकानन्तगुण-वत्त्वघटकीभूतस्य नित्यमात्रव्यावर्तकस्य गुणविशेषस्यैव । स च गुणविशेषः स्वाधिकरणावृत्तित्वस्वप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन सङ्कल्प-विशिष्टहेयगुणाभावनिरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणत्वाभावरूपः, अ-नन्तादिनित्येषु विद्यमानाया हेयगुणाभावनिरूपितनिरवच्छिन्नाधिक-रणताया ईश्वरसङ्कल्पप्रयोज्यत्वेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन सङ्कल्पवि-शिष्टतया तदभावविरहात् । अनेन नित्यव्यावृत्तिः । सिद्धान्ते अभावस्याधिकरणनिष्ठक्लृप्तधर्मस्वरूपतयाऽभावरूपस्याप्यस्य गुणत्वोप-पत्तिः। उक्तहेयाभावीयनिरवच्छिन्नाधिकरणत्वाभावस्याचेतनबद्धमुक्त-साधारण्यात्तद्व्यावर्तकमितरविशेषणद्वयं सार्थकमेव ॥ निरुक्तानन्तत्व-घटकगुणविशेषस्य सत्यादिलक्षणतावच्छेदकघटकत्वं च **श्रुतप्रकाशि-काकारैरेव** व्यञ्जितम् ॥ यतस्तैर्जन्मादिकारणतारूपलक्षणस्य ब्रह्मो-द्देश्यकब्रह्मेतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदत्वावच्छिन्नविधेयकानुमिति - जनकत्वं, सत्यादिलक्षणस्य चाचेतनत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटविधेयकानु-मितिजनकत्वमिति विशेषोऽभिहितः । अतो यथा पृथिव्यां जल-त्वाद्यवच्छिन्नभेदविधेयकानुमितौ स्नेहादिरूपजलासाधारणधर्माभाव एव हेतुः, तथा अचित्त्वाद्यवच्छिन्नभेदानुमितौ तत्तदसाधारणविकारादि-

---

१. (टि.) उक्तोदाहरणेषु तच्छब्देनेव समभिव्याहृतपदार्थान्तरान्वययोग्यस्य विशिष्टवस्तुन उपस्थापिततया विशेषणे तदन्वयेऽप्युक्तसामर्थ्यानुपपत्तिर्नास्तीति समाधत्ते—एतदस्वरसेनेत्यादिना ध्येयमित्यन्तेन ॥

रूपधर्माभाव एव हेतुरिति; नित्यत्वावच्छिन्नभेदानुमितिप्रयोजकनित्यासाधारणधर्माभावस्यापि सत्यादिलक्षणघटकत्वमावश्यकमिति—तेषामाशयोऽवगम्यते ॥

न च—अत्र अचेतनाद्यसाधारणधर्माभावस्य घटकतया अचेतनत्वाद्यवच्छिन्नभेदानुमितिप्रयोजकतासम्भवेऽपि मुक्तासाधारणधर्माभावस्य अघटकतया मुक्तत्वावच्छिन्नभेदानुमितिप्रयोजकत्वासम्भवः—इति वाच्यम् । नित्यासङ्कुचितज्ञानरूपज्ञानपदार्थस्य कदाचित्सङ्कुचितज्ञानरूपमुक्तासाधारणधर्माभावत्वेनैव घटकतास्वीकारात् तेन रूपेण ज्ञानस्य पदादनुपस्थितावपि नित्यासङ्कुचितज्ञानत्वं कदाचित्सङ्कुचितज्ञानाभावत्वं विना अनुपपन्नमित्यर्थापत्त्यैव तथा भानसम्भवात् ॥ तथा च—अचेतनत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटविधेयकानुमितिप्रयोनकस्य सत्यादिलक्षणस्य अचेतनाद्यसाधारणधर्माभावरूपत्वमावश्यकम् ॥

उक्तञ्च—"ब्रह्मणस्सकलेतरव्यावृत्तं स्वरूपमभिधीयते—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति"—इति भाष्यप्रतीकमुपादाय श्रुतप्रकाशिकायां—

> "ननु—लक्षणभूतेन जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्मणस्सजातीयविजातीयव्यावृत्तिस्सिद्धा. अन्यथा तस्य लक्षणत्वायोगात्; तत्कथं सत्यादिवाक्येन सकलेतरव्यावृत्ताभिधानोक्तिः? ॥ उच्यते । व्यावृत्तिर्द्विविधा—व्यक्त्यन्तरेष्वसम्भावितधर्मयोगरूपा, तत्तज्जातीयासाधारणधर्मानन्वयरूपा च । तत्र विलक्षणधर्मयोगे व्यक्त्यन्तरेभ्योऽन्यत्वं सिध्यति, न त्वतज्जातीयत्वं; तज्जातिव्यञ्जकधर्मान्वयाधीनतज्जातीयत्वशङ्कानपगमात् । तदनन्वये तु तज्जातीयताव्यावृत्तिस्सिध्यति; यथा घटस्य संस्थानविशेषेण स्वेतरसमस्तवैलक्षण्ये सिद्धेऽपि पृथिवीत्वव्यवस्थापकगन्धवत्त्वयोगात् पृथिवीजातीयत्वं नापैति; तदयोगाज्जलादिषु तज्जातीयत्वापगमः । एवं जगत्का-

रणत्वरूपविलक्षणधर्मान्वये सत्यपि ब्रह्मणोऽचिज्जातीयत्व-जीवजातीयत्वशङ्काऽवतिष्ठत इति तज्जातीयताव्यावृत्तिः सत्यादिवाक्येन प्रतिपाद्यत इति तस्य सकलेतरव्यावृत्तस्वरूपबोधकतोक्तिर्युक्ता ॥" —इति ॥

व्यावृत्तिः—इतरभेदानुमितिः । व्यक्त्यन्तरेष्वसम्भावितधर्मयोगरूपा—इतरव्यावृत्तजगत्कारणत्वादिरूपधर्मज्ञानजन्या। तत्तज्जातीयासाधारणधर्मानन्वयरूपा च—तत्तदसाधारणधर्माभावज्ञानजन्या ॥

अयमाशयः ॥ गन्धवत्त्वादिलक्षणेन पृथिव्यां पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदानुमितिरेव जायते, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेतरनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नगन्धाभावनिष्ठव्यापकताग्रहसहितस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नगन्धाभावत्वावच्छिन्नाभावग्रहस्य पृथिव्यां सत्त्वात्; न तु जलत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटानुमितिः, तादात्म्येन जलं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन गन्धाभावस्य व्यापकताया अग्रहात्, गन्धादौ पृथिवीत्वसमनैयत्यरूपपृथिव्यसाधारणधर्मत्वात्मकपृथिवीलक्षणत्वग्रहदशायां पृथिवीतरव्यावृत्तत्वग्रहेण इतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वग्रहेऽपि जलत्वादिजातेः पृथिवीव्यावृत्तत्वग्रहासम्भवेन तादात्म्येन जलत्वावच्छिन्नं प्रति गन्धाभावस्य व्यापकताया गृहीतुमशक्यत्वात् । येन सम्बन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात् यत्सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नं प्रति व्यापकता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य अनुमितिरिति नियमात् । स्नेहाद्यभावरूपलक्षणेन च जलत्वाद्यवच्छिन्नभेदानुमितिर्जायते, तादात्म्येन जलादिकं प्रत्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन स्नेहादेर्व्यापकताग्रहस्य पृथिव्यां तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्नेहाभावग्रहस्य च सत्त्वात् ॥ एवं प्रकृतेऽपि जन्मादिकारणत्वरूपब्रह्मलक्षणस्य ब्रह्मासाधारणत्वग्रहदशायां तादात्म्येन ब्रह्मेत-

रत्प्रति स्वरूपसम्बन्धेनोक्तलक्षणाभावस्य व्यापकताग्रहेऽपि अचेतनत्वादेर्ब्रह्मव्यावृत्तत्वाग्रहेण अचेतनव्यापकत्वस्य उक्तलक्षणाभावेऽग्रहात् तल्लक्षणेन ब्रह्मेतरत्वावच्छिन्नभेदानुमितिरेव जायते । सत्यादिलक्षणेन च अचेतनत्वाद्यवच्छिन्नभेदानुमितिः, तस्य अचेतनव्यापकीभूतविकाराद्यभावघटितत्वात्— इति ॥

एवं च—सत्यादिलक्षणशरीरे नित्यत्वव्यापकीभूतस्य स्वव्यधिकरणसङ्कल्पप्रयोज्यहेयाभावनिरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणत्वाभावस्य नित्यत्वावच्छिन्नभेदानुमितिप्रयोजकस्य घटकत्वमावश्यकमिति पूर्वोक्तश्रुतप्रकाशिकाग्रन्थादेवावगम्यते ॥

ननु[1]—

सिद्धान्ते केवलव्यतिरेकिहेतोरनङ्गीकारात् कथमुक्तलक्षणयोरितरभेदानुमितिजनकत्वम् ? उक्तं च—**आत्मसिद्धौ भगवद्यामुनमुनिभिः**—

> "केवलव्यतिरेकि तु साधनदशामेव नासादयति, सपक्षान्वयविरहात्, असाधारणवत्" इत्यादिना ॥

न च—इदमयुक्तम्, अन्वयव्याप्तिज्ञानस्येव व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमिति कारणताया अनुभवसिद्धत्वादिति—वाच्यम् । केवलव्यतिरेक्यनुमानं हि न तावद्भावसाध्यकं सम्भवति, तत्र साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमानिति व्यतिरेकपरामर्शस्य साध्यविषयकत्वेनानुमितेः पूर्वं साध्यप्रसिद्धेरावश्यकतया तत्र अन्वयव्याप्तेरपि सुग्रहत्वेन तादृशहेतोरन्वयव्यतिरेकित्वात् ॥

---

१. (टि) ननूक्तलक्षणयोः इतरव्यावर्तकत्व न सभवति ; गन्धवत्त्वस्येव तयोरपि केवलव्यतिरेकित्वमङ्गीकृत्य इतरव्यावर्तकत्वं वक्तव्यं, तच्च न संभवति, सिद्धान्ते केवलव्यतिरेकिहेतोरनङ्गीकारादिति शङ्कते—ननु सिद्धान्त इत्यादिना ॥

न च—भावसाध्यकस्थले तदसम्भवेऽपि अभावसाध्यकस्थले तादृशानुमानं सम्भवत्येव, पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ इतरत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीत्यादिपरामर्शात पृथिव्यामितरभेद इत्याकारकसाध्यविशेष्यकानुमितेर्नैयायिकैस्स्वीकारात्तत्रानुमितेः पूर्वं साध्यप्रसिद्ध्यभावेन अन्वयव्याप्तिग्रहासम्भवात्—इति वाच्यम् ॥ इतरभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगन्धवतीत्याद्याकारकस्य साध्याभावत्वेन साध्याभावावगाहिपरामर्शस्यानुमितिकारणताया युक्तत्वेऽप्यन्यरूपेण साध्याभावावगाहिपरामर्शस्य कारणताया अयुक्तत्वात् । अन्यथा तद्रूपव्यापकाभावप्रतियोगिघटत्ववत्ताज्ञानाद्घटे रूपाभावानुमित्यापत्तेः तद्रूपस्य वस्तुतो रूपाभावाभावात्मकत्वात् ॥ एवं भावसाध्यकस्थलेऽपि वह्न्यभावस्य तद्व्यक्तित्वेनावगाहिनः तद्व्यक्तिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवत्ताज्ञानात् पर्वते वह्निरित्यनुपस्थितवह्न्यादिमुख्यविशेष्यकानुमित्यापत्तेश्च ॥

न च—साध्याभावत्वेन साध्यीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण वा साध्याभावावगाहिनो व्यतिरेकपरामर्शस्य अनुमितिकारणत्वात् नोक्तातिप्रसङ्गः, तद्रूपत्ववह्न्यभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वयोः साध्याभावत्वरूपत्वतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोरभावात् ; पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र इतरत्वस्य साध्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तादात्म्येन इतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीत्यादिपरामर्शादनुमित्युपपत्तिः—इति वाच्यम् । तथा सति वह्न्यभावानुमितौ वह्निमदवृत्तिमानित्याकारकस्य साध्यप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण साध्याभावावगाहिनोऽन्वयपरामर्शस्यापि कारणताया दुर्वारत्वात् । न चेष्टापत्तिः, नैयायिकैस्तदनङ्गीकारात् ॥

उक्तं च बाधग्रन्थे दीधितिकारादिभिः—

"साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वं बाध एव, न तु सत्प्रतिपक्षः ; तत्र साध्याभावाभावत्वेन साध्यस्याप्रवेशेन साध्याभावानुमापकत्वायोगात्"—इति ॥

तथा च—अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य साध्याभावत्वेन तदवगाहिन एव कारणतावत् व्यतिरेकपरामर्शस्यापि तथैव कारणताया वक्तव्यतया अप्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्याभावत्वेन तदवगाहिव्यतिरेकपरामर्शासम्भवात् केवलव्यतिरेक्यनुमानं न सम्भवति ॥ प्रपञ्चितञ्चेदं केवलव्यतिरेकिभङ्गवादार्थे—

"तस्माज्जन्मसत्यादिलक्षणयोरितरभेदानुमापकत्वकथनं सिद्धान्तविरुद्धम् ॥" —इति चेत् ॥

अत्रोच्यते ॥ लक्षणसामान्यस्य सिद्धान्तेऽन्वयव्यतिरेकिरूपत्वादितरभेदानुमापकत्वोपपत्तिः ; गन्धवत्त्वादिलक्षणं तावदन्वयव्यतिरेक्येव, घटादावन्वयव्याप्तिग्रहात् ॥

न च—अनेकव्यक्तिवृत्तिलक्षणे तथा सम्भवेऽपि एकमात्रव्यक्तिरूपाकाशादिलक्षणे शब्दगुणकत्वादावन्वयव्यतिरेकित्वं न सम्भवति—इति वाच्यम् । आकाशस्य कल्पभेदेन नानात्वेन एकमात्रव्यक्तित्वासम्भवात् ॥

नचैवमपि ब्रह्मलक्षणेऽन्वयव्यतिरेकित्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । ब्रह्मण एकत्वेऽपि नानाधर्माश्रयत्वेन एकधर्मावच्छिन्ने साध्यस्या-

---

१. (टि) सिद्धान्ते लक्षणसामान्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वमेवांगीक्रियते । नानाव्यक्तिपक्षकगन्धादिहेतोर्घटादावन्वयव्याप्तिग्रहात्, अन्वयव्यतिरेकित्व स्फुटमेव ; एकव्यक्तिपक्षकजगत्कारणत्वादिहेतोस्तु प्रकृतपक्षतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मभिन्नधर्मावच्छेदेनान्वयव्याप्तिग्रहसंभवात्तस्याप्यन्वयव्यतिरेकित्व सूपपादं भवतीति समाधत्ते—लक्षणसामान्यस्य सिद्धान्त इत्यादिना ॥

सिद्धिदशायामपि धर्मान्तरावच्छिन्ने व्याप्तिग्रहसम्भवात्, आकाशस्तल्लिङ्गादित्याद्यधिकरणेषु जन्मादिलक्षणेन ब्रह्मेतरभेदस्य साधनदशायां प्राणपदतात्पर्यविषयत्वावच्छिन्ने इतरभेदजगत्कारणत्वयोर्व्याप्तिग्रहसम्भवात् प्राणाधिकरणस्य आकाशाधिकरणानन्तरभावित्वेऽपि तत्तदधिकरणार्थानां सिद्धवत्कारेणैव एकैकाधिकरणप्रवृत्तेः पूर्वतन्त्रसिद्धत्वात् प्राणाधिकरणसिद्धव्याप्तिमुपजीव्य आकाशाधिकरणप्रवृत्तेरविरोधात् जन्मादिलक्षणस्य अन्वयव्यतिरेकित्वमुपपन्नम् ॥
सत्यादिलक्षणे च विकाराद्यभावस्य प्रत्येकं जडादिभेदसाधकतयाऽन्वयव्यतिरेकित्वं स्पष्टमेव ॥

वेदान्ताचार्यास्तु[1]—

"जन्मादिलक्षणाभावेन चतुर्मुखादिष्वीश्वरत्वाभाव एव साध्यते। ब्रह्मादयोऽनीश्वराः; जगत्कारणत्वाभावात्, घटवत्; कालो न प्रकृतिः, महदादिविकाररहितत्वात्, चेतनवत्; त्रिगुणं कालातिरिक्तं, कालादिविकाररहितत्वात्, चेतनवदेव—इत्याद्यन्वयव्यतिरेकिभिः ब्रह्मादिष्वीश्वरभेदसिद्धौ तुल्यवित्तिवेद्यतया ईश्वरादौ ब्रह्मादिभेदस्सिध्यतीत्येकमात्रव्यक्तिवृत्तिलक्षणानामन्वयव्यतिरेकित्वमुपपन्नम् ॥" —**इति वदन्ति** ॥

एवं च—जन्मादिलक्षणस्य ब्रह्मेतरत्वावच्छिन्नभेदविधेयकानुमितिजनकत्वात्सत्यादिलक्षणस्य अचेतनत्वाद्यवच्छिन्नभेदानुमितिजनकत्वात् तद्घटकयोर्ज्ञानानन्तपदार्थयोर्मुक्तनित्यासाधारणधर्माभावत्वेनैव निवेशादुक्तलक्षणशरीरे समस्तपदार्थानां प्रवेशाप्रसक्त्या मोक्षजनकतावच्छेदकविषयताव्यापक-विषयताघटित-विषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावादेतल्लक्षणं परित्यज्य जन्मादिलक्षणमेव सूत्रितमिति सिद्धम् ॥

---

१. (टि) जगत्कारणत्वहेतो· प्रकारान्तरेणान्वयव्यतिरेकित्वमुपपादयतामाचार्याणां मतमाह—वेदान्ताचार्यास्त्विति ॥

तत्सूत्रार्थस्तु ॥ जगज्जन्मादिसमुदायनिरूपितकारणत्वं ब्रह्मलक्षणमिति ॥ जन्म आदिः यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, अतद्गुणसंविज्ञानत्वे जन्मनो लक्षणकोट्यप्रवेशापत्तेः ॥

तथा हि ॥ बहुव्रीहिर्द्विविधः तद्गुणसंविज्ञानः, अतद्गुणसंविज्ञानश्चेति । तत्र प्रथमस्योदाहरणं 'सर्वादीनि सर्वनामानि' 'लम्बकर्णमानय' इत्यादि; द्वितीयस्योदाहरणम् 'चित्रगुमानय' इति ॥ [1]तच्छब्दार्थो विशेष्यं, गुणशब्दार्थश्च विशेषणं । तद्गुणौ–विशेष्यविशेषणे, सम्यक्–एकधर्मावच्छिन्नान्वयि, ज्ञापयतीति व्युत्पत्त्या; विशेष्यनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितविशेषणनिष्ठविषयताप्रयोजकत्वं–**तद्गुणसंविज्ञानत्वं** । तदन्यत्वं च–**अतद्गुणसंविज्ञानत्वम्** ॥

सर्वादीनीत्यत्र सर्व आदिर्येषामिति विग्रहवाक्याद्यत्पदार्थविश्वादिशब्दघटितसमुदायनिरूपितप्रथमघटकताश्रयस्सर्वशब्द इति बोधः ॥ आदिशब्दस्य प्रथमघटकताश्रयपरत्वात् येषामिति षष्ठ्याश्च स्वघटितसमुदायनिरूपितत्वार्थकत्वात् समासवाक्याच्च सर्वशब्दनिष्ठप्रथम घटकतानिरूपितसमुदायघटकास्सर्वनामसंज्ञाश्रया इति बोधः ॥ सर्वशब्दे तादृशसमुदायनिरूपितप्रथमघटकत्वं च तादृशसमुदायत्वाश्रयशब्दविषयकोपस्थितिध्वंसासमानकालीनोपस्थितिविषयत्वं । सर्वादिगणपाठजन्यत्वं च–उपस्थितौ निवेश्यं; तेन पुरुषान्तरीयवाक्ये विश्व-

---

१. (टि.) तद्गुणसंविज्ञान इति ॥ 'तस्य–अन्यपदार्थस्य, गुणाः–उपलक्षणानि। तेषामपि कार्ये संविज्ञाने' इति तद्गुणसंविज्ञानशब्दार्थस्य कैयटादौ वैयाकरणैरुक्ततया तत्फलितार्थमाह—तच्छब्दार्थो विशेष्यमित्यादिना ॥ तथा च जन्मकारणत्वस्यापि तत्समुदायघटकत्वेन जन्मादिकारणत्वसमुदाय एव ब्रह्मलक्षणमिति निरवद्यम् ॥

शब्दोत्तरं सर्वशब्दनिवेशेऽपि न क्षतिः । तादृशसमुदायघटकत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन समुदायत्वाश्रयत्वमेव । सर्वशब्दघटितसमुदायत्वाश्रयत्वस्य सर्वशब्दसाधारण्येन तद्गुणसंविज्ञानत्वे सर्वशब्दस्यापि सर्वनामसंज्ञोपपत्तिः। तादृशसमुदायत्वाश्रयत्वेन सर्वशब्दस्यापि बोधात् विश्वादिशब्दरूपविशेष्यनिष्ठा या तादृशसमुदायत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यता तन्निरूपिता तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतसर्वनामसंज्ञाश्रयत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिता, सैव विशेषणीभूतसर्वशब्दनिष्ठोक्तसमुदायत्वावच्छिन्नविषयतेति तत्प्रयोजकत्वादेव तद्गुणसंविज्ञानत्वस्योक्तस्थले उपपादनीयत्वात्, तादृशसमुदायत्वेन सर्वशब्दस्याभाने तत्र तद्गुणसंविज्ञानत्वानुपपत्तेः ॥

अतद्गुणसंविज्ञानत्वे च सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न सिध्यति । तत्कल्पे—सर्वः आदिः पूर्ववृत्तिर्येषामिति विग्रहवाक्यात् विश्वादिघटितसमुदायपूर्ववृत्तिस्सर्वशब्द इति समासवाक्याच्च सर्वशब्दोत्तरवृत्तिसमुदायघटकास्सर्वनामसंज्ञाश्रया इति बोधात् सर्वशब्दोत्तरसमुदायघटकत्वस्य सर्वशब्दव्यावृत्तत्वात् ॥

एवमेव जन्मादीत्यत्र तद्गुणसंविज्ञानत्वे जन्मनो लक्षणघटकत्वम्, अन्यथा तदभावः । जन्म आदिर्यस्येति विग्रहवाक्यात् यत्पदार्थसमुदायनिरूपितप्रथमघटकतावज्जन्मेति बोधः, निरूपितत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वात्। समासाच्च जन्मनिष्ठप्रथमघटकतानिरूपकसमुदाय इति बोधः ॥

अत्र प्रथमघटकताप्रविष्टोपस्थितिषु यतोवेत्यादिश्रुतिजन्यत्वं निवेश्यम् । इतरत्पूर्ववदूह्यम् । लम्बकर्णमानयेत्यादौ लम्बकर्णविशिष्टस्यैव आधेयतया द्वितीयार्थसमीपदेशसंयोगरूपानयनकर्मत्वेऽन्वयेन कर्णस्यापि तत्र आधेयतासम्बन्धेन धर्मिपारतन्त्र्येणान्वयाङ्गीकारात् कर्णविशिष्टस्य संयोगे कर्णस्यापि गगनादिरूपसमीपदेशसंयोगोत्पत्त्या

तादृशसंयोगे कर्णाधेयत्वस्याबाधात् पुरुषनिष्ठाविषयतानिरूपितविषय-तावच्छेदककर्मत्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितकर्णनिष्ठविषयताप्रयोजकत्वात् तद्गुणसंविज्ञानता ॥

चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वे गवादेरन्वयासम्भवात् नातिव्याप्तिः॥ न च—तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्वीकारे गवादेरपि परम्परया कर्मत्वेऽन्वयात् तल्लक्षणातिव्याप्तिः—इति वाच्यम् ॥ विशिष्टबोधतात्पर्यकत्वे तस्यापि तद्गुणसंविज्ञानत्वात्, विशेष्येविशेषणमिति रीत्या बोधतात्पर्य दशायामेव अतद्गुणसंविज्ञानत्वेन उदाहरणात्। यद्वा—विशेष्यस्य येन सम्बन्धेन यत्रान्वयः, तेन सम्बन्धेन विशेषणस्य तदन्वयित्वमेव तद्गुण-संविज्ञानत्वशरीरे प्रवेश्यमिति नोक्तदोषः ॥

तथा च—उक्तसूत्रे तद्गुणसंविज्ञानत्वाश्रयणात् जन्मादिसमुदाय-कारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सम्प्रतिपन्नम् ॥

ननु—समुदायकारणत्वस्य लक्षणत्वं न सम्भवति, प्रत्येककारणत्व-स्यापि अनतिप्रसक्तत्वेन तस्यैव लक्षणत्वसम्भवेन वैयर्थ्यात्। न च—स्थित्यादिकारणमन्यत्स्यादिति शङ्कानिरासकतया समुदायकारणत्वस्य लक्षणत्वाश्रयणान्न वैयर्थ्यमिति—वाच्यम्। तथाऽपि व्यभिचारावारक-विशेषणघटितत्वेन इतरभेदानुमाने व्याप्यत्वासिद्धेः अधिकोक्ति-रूपनिग्रहस्थानस्य वा दुर्वारता—इति **चेन्न** ॥ स्वसमानाधि-करणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितधर्मस्यैव व्याप्यतावच्छेदक-त्वेऽपि जन्मनिरूपितकारणतात्वस्य समुदायनिरूपितकारणतात्व-सामानाधिकरण्येऽपि तस्य समुदायनिरूपितकारणतात्वशरीरे घटक-ताविरहात्, जन्मस्थितिलयनिष्ठसमुदायत्वाश्रयनिरूपितकारणतात्व-रूपोक्तलक्षणतावच्छेदकशरीरे जन्मादीनामाधेयतासम्बन्धेन समुदाय-त्वांशे विशेषणत्वेऽपि निरूपितत्वसम्बन्धेन कारणतांशे विशेषणता-

विरहात्, जन्मादिसमुदायनिरूपितकारणतात्वनिरूपितविषयतां प्रति जन्मादिकारणतात्वनिरूपितविषयिताया व्यापकताविरहात् तद्विषयिताव्यापकविषयितानिरूपकत्वस्यैव तद्घटकतारूपत्वात्, जन्मादिसमुदायनिरूपितकारणतात्वमित्याकारकज्ञाने जन्मादिनिरूपितकारणतात्वविषयिताविरहात्— —इति सङ्क्षेपः ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

ब्रह्मलक्षणवादः

समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीः

शरीरवादः

श्रीकान्तकान्तपदपङ्कजसौरभश्री-
पारीणचित्तनिभषट्चरणः प्रवीणः ।
श्रीलक्ष्मणार्यमभिवन्द्य शरीरवादं
सारार्थसङ्गतमनन्तसुधीर्विधत्ते ॥

इह तावच्छरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विचार्यते ॥

शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतं शरीरत्वं हि न तावज्जातिः, तत्साधक-प्रमाणाभावात् ॥

न च—इदं शरीरमिदं शरीरमित्यनुगतप्रतीतिरेव तत्साधिका, अनुगतप्रतीतेर्बाधकविरहे जातिसाधकत्वात्—इति वाच्यम् । सिद्धान्ते अनुगतप्रतीतेः संस्थानविषयकत्वेन तदतिरिक्तजातिसाधकत्वासम्भवात् ॥

न च—संस्थानस्यावयवसंयोगादिरूपत्वेन प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात्कथमनुगतप्रतीतिविषयत्वमिति—वाच्यम् । नैयायिकादिमते सुवर्णरजतताम्रमृद्घटादिभेदेन भिन्नस्य घटत्वस्य घटोऽयं घटोऽयमित्याद्यनुगतप्रतीतिविषयत्ववत्संस्थानस्यापि तदुपपत्तेः, सुवर्णरजतादिघटेषु घटत्वस्यैक्ये साङ्कर्यापत्तेः ॥

किं च—गोत्वादिजातिरूपत्वेनाभिमतं संस्थानं हि नावयवसंयोगस्वरूपं, रूपरसादिषु गुणेष्वात्मादिद्रव्येषु चोक्तसंस्थानाभावेन

तत्रातिरिक्तजातिकल्पनापत्तेः; किं तु विषयतासम्बन्धेन यावद्गो-व्यक्तिषु सम्बद्धं तावद्विषयकज्ञानमेव। तदेव च इयं गौरित्यादि-प्रतीतौ स्वरूपतः प्रकारतया भासत इति न व्यक्तिभेदेन संस्थानस्य भेदोऽपि, यावद्घटादिविषयकज्ञानमेव यावद्घटव्यक्तिष्वनुगतमनतिप्रसक्तं घटत्वादिजातिरिति तदेव दण्डादिजन्यतावच्छेदकं घटपदशक्यताव-च्छेदकं चेति—वादान्तरे स्पष्टम् ॥

तदिदमभिप्रेत्योक्तं **जिज्ञासाधिकरणभाष्ये**—

"संस्थानं नाम स्वासाधारणरूपमिति यथावस्तुसंस्थानमनु-सन्धेयम्" —इति ॥

उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"एकजातीयमिति व्यवहारस्य तत्तदुपाधिविशेषेणोपपत्तेः, राशि-सैन्यपरिषदादिष्वैक्यव्यवहारवत्। उपाधिश्चायमनेकेषामेक-स्मृतिसमारोहः" —इति ॥

तथा च—तावद्विषयकज्ञानमेव सिद्धान्ते जातिः, तस्य स्वरूपतो भानं चेष्टमिति प्रकृतेऽपि इदं शरीरमिदं शरीरमित्यादिप्रतीतेः तावद्विषयकज्ञानरूपजातिविषयकत्वाङ्गीकारेण तस्यैव शरीरपदप्रवृत्ति-निमित्तत्वस्वीकारे शरीरशब्दस्य घटादिशब्दवत्ससम्बन्धिकत्वानुप-पत्तिः। ससम्बन्धिकत्वं हि सम्बन्धिविषयकाकाङ्क्षोत्थापकत्वं। तच्च जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे न घटते, गवादिशब्दवत्। अतस्तदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यमित्यभिप्रेत्योक्तं **न तु दृष्टान्तभावादित्यत्र श्रीभाष्ये**—

"यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं शक्यं, तच्छेषतैकस्वरूपं च, तत्तस्य शरीरमिति शरीरलक्षण-मास्थेयम्" —इति ॥

अत्र श्रुतप्रकाशिकानुसारिणः—

'यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं शक्यं तत्तस्य शरीरम्'--इति **प्रथमलक्षणं**। राजनियाम्यो भृत्य इत्यादौ राजकृतिप्रयुक्त चेष्टाश्रयत्वस्य भृत्यादौ बोधात्कृतिप्रयुक्तस्वीयचेष्टासामान्यकत्वरूप-नियाम्यत्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । एतज्जीवस्य इदं शरीर-मित्यादौ षष्ठ्यर्थ आधेयत्वं। तस्य शरीरपदार्थैकदेशकृतावन्वयादे-तज्जीवनिष्ठकृतिप्रयुक्तस्वीयचेष्टासामान्यकमिदमिति बोधः । उक्त-रीत्यैव च 'यस्यात्मा शरीरं, यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादौ बोध ऊह्यः । अत्र भृत्यो राजशरीरमिति व्यवहारवारणाय सामान्यपद-निवेशमं । भृत्यनिष्ठचेष्टाविशेषस्य राजकृतिप्रयुक्तत्वेऽपि तत्सामा-न्यस्य तत्प्रयुक्तत्वविरहात् । एवं च परकायप्राणेन्द्रियादीनामपि न तज्जीवं प्रति शरीरव्यवहारविषयत्वं ; परकायगतचेष्टासामान्यस्य तज्जीवकृतिप्रयुक्तत्वाभावात्, प्राणेन्द्रियाणामेतज्जीवमोक्षानन्तरमप्या प्रलयमवस्थानेन तदीयचेष्टासामान्यस्य तत्कृतिप्रयुक्तत्वाभावात् । धर्मभूतज्ञानस्य जीवकृतिप्रयुक्तचेष्टासामान्यकत्वाङ्गीकारे ज्ञानमेतस्य शरीरमित्यादिव्यवहारवारणाय ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकसम्बन्धप्रति-योगित्वमप्युक्तलक्षणे प्रवेश्यम् । ज्ञानप्रतियोगिकसम्बन्धश्च न ज्ञाना-वच्छिन्नानुयोगिताकः ॥

इत्थं च ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकसम्बन्धप्रतियोगित्वे सति कृति-प्रयुक्तस्वीयचेष्टासामान्यकत्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति फलितम् ॥

एतज्जीवस्य इदं शरीरमित्यादौ षष्ठ्यर्थाधेयत्वस्य शरीरपदार्थैक-देशे अनुयोगितायां कृतौ चान्वयं स्वीकृत्य बोध ऊह्यः ॥ जीव-शरीरे वृक्षादावीश्वरशरीरे पर्वतादौ च सूक्ष्मस्य तत्तत्कृतिप्रयुक्तचेष्टा-[illegible]स्याङ्गीकारान्न शरीरव्यवहारविषयत्वानुपपत्तिः ॥

उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**—"स्थावरादावतिसूक्ष्मस्य नियमन-विशेषस्यास्मदादिभिर्दुर्ग्रहत्वात्" —इति ॥

यदि च—स्थावरादौ पर्वतादौ च सूक्ष्मतया चेष्टाविशेषसद्भावे मानाभावादुक्तलक्षणाव्याप्तिरित्युच्यते, **तदा**—एतदस्वरसेनैव **लक्षणान्तरमुक्तं श्रीभाष्ये**—

"यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना धारयितुं शक्यम्, तत्तस्य शरीरम्" —इति ॥

कृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकपतनप्रतिबन्धकसंयोगसामान्यकत्वं शरीर-पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादौ षष्ठ्यर्था-भेयत्वस्य कृतावन्वयादेतज्जीवनिष्ठकृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकपतनप्रति-बन्धकसंयोगसामान्यकमिदमिति बोधः । अत्र सामान्यपदोपादानान्न पुत्रः पितुश्शरीरमिति व्यवहारापत्तिः । पुत्रप्रतियोगिकपतनप्रतिबन्धक-संयोगविशेषस्य पितृकृतिप्रयुक्तत्वेऽपि तत्सामान्यस्य तत्प्रयुक्तत्वा-भावात् ॥

न च—यादृशयूकादिकं कस्य चिच्छिरस्थेवोत्पन्नं तत्रैव नष्टं, तादृश-यूकादौ तच्छरीरव्यवहारापत्तिरेवमपि दुर्वारेति—वाच्यम् ॥ यूकादि-शरीरप्रतियोगिकसंयोगः तदीयजीवानुयोगिकः, एतदीयशिरोऽनुयो-गिकश्च । तत्रैतच्छिरोऽनुयोगिकयूकादिशरीरादिप्रतियोगिकसंयोगस्य एतत्कृतिप्रयुक्तत्वेऽपि तदीयजीवानुयोगिकसंयोगस्य एतत्कृतिप्रयुक्त-त्वाभावेनोक्तदोषविरहात् ॥ न चैवं—चैत्रस्येदं शरीरमिति व्यवहारा-नुपपत्तिः; एतच्छरीरप्रतियोगिकात्मानुयोगिकसंयोगस्य चैत्रकृति-प्रयुक्तत्वेऽपि भूतलानुयोगिकसंयोगस्य चैत्रकृतिप्रयुक्तत्वाभावादिति—वाच्यम् । भूतलानुयोगिकसंयोगस्यापि चैत्रशरीरक्रियाजन्यत्वेन चैत्र-कृतिप्रयुक्तत्वानपायात् । स्वप्रतियोगिकत्वानिवेशे चैत्रस्येदं शरीर-

मित्याद्यनुपपत्तिः, शरीरक्रियां विनाऽपि जाते शरीरानुयोगिक-पटादिप्रतियोगिकसंयोगे चैत्रकृतिप्रयुक्तत्वाभावात्। अतस्तन्निवेशः ॥

अथ—गुरुत्ववत्सु द्रव्येषु पतनस्य प्रसक्ततया तत्प्रतियोगिकसंयोगे पतनप्रतिबन्धकत्वस्वीकारेऽपि गुरुत्वशून्यजीवादिप्रतियोगिकसंयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वासम्भवात् 'यस्यात्मा शरीरम्' इत्यादिश्रौतव्यवहारानुपपत्तिः—**इति चेन्न** ॥ जगदाधारत्वादिबोधकश्रुतिबलादेव जीवादिप्रतियोगिकेश्वरानुयोगिकसंयोगस्यापि पतनप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात्, आधारतायाः पतनप्रतिबन्धकसंयोगानुयोगित्वरूपत्वात्। पतनप्रतिबन्धकत्वं परित्यज्य कृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकसंयोगसामान्यस्य शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वीकारेऽपि क्षतिविरहाच्च । सौभरिप्रभृतियोगिनां यान्येकदाऽनेकशरीराणि, यानि च मुक्तस्य 'स एकधा भवति, द्विधा भवति' इत्यादिश्रुतिसिद्धान्यनेकशरीराणि, तत्र सर्वशरीरेषु जीवानुयोगिकसंयोगप्रतियोगित्वाभावेऽपि तादृशशरीरप्रतियोगिकसंयोगसामान्ये तत्तदात्मकृतिप्रयुक्तत्वानपायान्न दोषः ॥

अत्र निरुक्तशरीरलक्षणस्य कालादिविभुद्रव्येष्वव्याप्तिः। विभूनां मिथो नित्यसंयोगस्य सिद्धान्तेऽङ्गीकारेण कालादिप्रतियोगिकसंयोगसामान्यस्येश्वरकृतिप्रयुक्तत्वासम्भवात् । कृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकजन्यसंयोगसामान्यकत्वस्य शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे जन्यत्वस्य ध्वसंप्रतियोगित्वत्वप्रागभावप्रतियोगित्वत्वादिरूपविकल्पग्रासेन प्रवृत्तिनिमित्तभेदापत्त्या शरीरपदस्य नानार्थत्वापत्तिः ॥

अतो **लक्षणान्तरमुक्तम्**—

"यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना शेषतैकस्वरूपं, तत्तस्य शरीरम्"
—इति ॥

शेषत्वं हि तन्निष्ठातिशयाधायकत्वं। प्रकृते च—तन्निष्ठातिशयः कार्यस्वकारणत्वान्यतररूपः। तदाधायकत्वं च तदवच्छेदकत्वं।

तथा च--ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकत्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मणः कारणत्वात् स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य च तस्य कार्यत्वात् ब्रह्मनिष्ठकार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकत्वस्य प्रपञ्चसामान्ये सत्त्वात् प्रपञ्चस्य शरीरत्वोपपत्तिरिति 'यस्यात्मा शरीरं, यस्य पृथिवी शरीरं' 'जगत्सर्वं शरीरं ते' इत्यादिव्यवहारोपपत्तिः॥

तत्र षष्ठ्यर्थाधेयत्वस्य कार्यत्वकारणत्वान्यतरस्मिन्नन्वयाद्ब्रह्मनिष्ठकारणत्वकार्यत्वान्यतरावच्छेदिका पृथिवीत्यादिरित्यादिर्बोधः। जीवस्यापि शरीरविशिष्टस्यैव सुखदुःखादिकार्यकारित्वात्तच्छरीरस्य तन्निष्ठकारणत्वावच्छेदकत्वात् एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादिव्यवहारनिर्वाहः॥

यद्यपि—जीवस्य सुखादिकार्यं प्रति शरीरविशिष्टत्वेन न कारणत्वं, शरीरविशिष्टात्मत्वेनात्मविशिष्टशरीरत्वेन वा कारणतेत्यत्र विनिगमनाविरहेण गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्तेः; किं तु दण्डचक्रादिन्यायेन शरीरस्यात्मनश्च प्रत्येकमेव कारणताद्वयमिति 'एतज्जीवस्येदं शरीरम्' इत्यादिकं नोपपद्यते। **तथाऽपि**—उक्तलक्षणे कारणतायाः प्रयोजकतासाधारणरूपेणैव निवेशेन शरीरात्मनोः प्रत्येकं कारणत्वेऽपि एकविशिष्टापरत्वरूपसामग्रीत्वेन कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वाक्षतेः जीवनिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकत्वमादायैव उक्तव्यवहारोपपत्तिः। उक्तावच्छेदकतायामपृथक्सिद्धसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च भृत्यविशिष्टराजादेः कार्यकारित्वेऽपि न भृत्यो राजशरीरमिति व्यवहारापत्तिः। राजनिष्ठकार्योत्पादकतायां भृत्यस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽप्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वविरहात्। ज्ञानमेतस्य शरीरमिति व्यवहारवारणाय च ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेशः॥

एतेन—विनिगमनाविरहेण जीवविशिष्टशरीरस्यापि कार्योत्पत्ति-प्रयोजकत्वेन, जीवश्शरीरस्य शरीरमिति व्यवहारापत्तिः, शरीर-निष्ठकार्योत्पादकतायां अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन जीवस्यावच्छेदकत्वा-दिति—**निरस्तम्** ॥ शरीरनिष्ठकार्योत्पादकतायां स्वानुयोगिकापृथ-क्सिद्धिसम्बन्धप्रतियोगित्वरूपाधेयतासम्बन्धेन जीवस्यावच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन अतथात्वात् । मुक्तादे-रपि शरीरविशिष्टत्वेनैव विहारादिकार्यजनकत्वान्न तच्छरीरादाव-प्यव्याप्तिः ॥

एतल्लक्षणत्रयफलितं **चतुर्थमपि लक्षणं न्यायसिद्धाञ्जने** प्रतिपादितम्—

"यस्य चेतनस्य यदवस्थमपृथक्सिद्धविशेषणद्रव्यं तत्तस्य शरीरम्" —इति ॥

ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमाना-धिकरणप्रतियोगित्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादौ ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपित-द्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितावच्छिन्नं शरीरपदार्थः । तदेक-देशज्ञानावच्छिन्नानुयोगितायां षष्ठ्यन्तार्थस्यैतज्जीवनिष्ठत्वस्या-न्वयात् ज्ञानावच्छिन्नैतज्जीवनिष्ठानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्ध-निरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वावच्छिन्नमिदमिति बोधः ॥ सिद्धान्ते धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वेन शरीरात्मनोरिव ज्ञानात्मनोरपि अपृथक्सिद्धिसम्बन्धसत्त्वेन द्रव्यत्वसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगिताव-त्त्वात् ज्ञानमेतस्य शरीरमिति व्यवहारवारणाय ज्ञानावच्छिन्नानु-योगिताकत्वनिवेशः । ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्ध-प्रतियोगित्वस्यात्मगतपरिमाणादौ सत्त्वात्परिमाणमेतस्य शरीरमिति व्यवहारवारणाय प्रतियोगित्वे द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः ॥

न च—एतल्लक्षणस्य सौभरिशरीरादावव्याप्तिः; तत्रैकस्मिन् शरीरे जीवापृथक्सिद्धत्वसत्त्वेऽपि शरीरान्तरे तदसम्भवादिति—वाच्यम्। यतश्शरीरपदशक्यतावच्छेदकमपृथक्सिद्धिनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वमेव। एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादौ स्वनिष्ठज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्वीयज्ञानानुयोगिकत्वान्यतरसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थतया विशिष्टार्थलाभः। जीवापृथक्सिद्धिरहिते सौभरिप्रभृतिशरीरेऽपि ज्ञानापृथक्सिद्धिसम्बन्धस्य प्रदीपवदावेश इति न्यायसिद्धत्वेन स्वीयज्ञानानुयोगिकापृथक्सिद्धिसम्बन्धप्रतियोगित्वमादाय तत्र शरीरव्यवहारनिर्वाहात्॥

ननु—शरीरात्मनोरपृथक्सिद्धिसम्बन्धो न सम्भवति, यावत्सत्तमसम्बन्धानर्हयोरेवापृथक्सिद्धिसम्बन्धाभ्युपगमात्; मृतशरीरस्य जीवसम्बन्धरहिततयाऽप्यवस्थानदर्शनेन तयोर्यावत्सत्तमसम्बन्धानर्हत्वविरहात्—इति चेन्न॥ पूर्वं शरीरतया स्थितस्य द्रव्यस्य चेतनवियोगानन्तरक्षण एव नाशाभ्युपगमेनानुपपत्तिविरहात्॥

तथा च न तु दृष्टान्तभावादित्यत्र श्रीभाष्यम्—

> "मृतशरीरं तु चेतनवियोगक्षण एव विशरीतुमारब्धं क्षणान्तरे विशीर्यते। पूर्वशरीरतया परिक्लृप्तसंघातैकदेशत्वेन तत्र शरीरत्वव्यवहारः।" —इति॥

एवमेव पूर्वलक्षणेष्वप्यव्याप्तिपरिहार ऊह्यः॥

—इत्याहुः॥

अन्ये तु—

यस्य चेतनस्येत्यादिभाष्यमेकलक्षणपरमेव, न तु लक्षणत्रयपरम्। तत्सूचकवाकाराद्यभावात्; आधेयत्व-विधेयत्व-शेषत्वानि प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाष्यविरोधाच्च। तत्र प्रत्येकधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽतिप्रसक्तिविरहेऽपि समुदायस्य तथात्वस्वीकारस्तु शरीरपदादाधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानां बोधानुभवादेव॥

न च—एतज्जीवस्येदं शरीरमिति वाक्यजन्यबोधानन्तरमिदंपदार्थ-विशेष्यकजीवाधेयत्वादिसंशयः कस्यापि जायते। अत्र आधेयत्वादि-त्रयस्य शरीरपदजन्यबोधविषयत्वावश्यकतया समुदायस्य तच्छ-क्यतावच्छेदकत्वमावश्यकं। यथा पद्मत्वस्यानतिप्रसक्तत्वेऽपि पङ्कजनि-कर्तृत्वस्य बोधानुरोधेन पङ्कजादिपदशक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारः॥

ननु—एतज्जीवस्येदं शरीरमिति वाक्यादाधेयत्वादित्रितयस्य बोधेऽपि न त्रितयस्य शक्यतावच्छेदकत्वावश्यकता, तत्राधेयत्वमात्रस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि विधेयत्वशेषत्वयोरर्थापत्तिवशेन भानसम्भ-वात्। सिद्धान्ते पदजन्यपदार्थोपस्थितिविषयस्येव अर्थापत्तिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानाङ्गीकारात्, शरीरत्वमाधेयत्वशेषत्वाभ्यां विना अनुपपन्नमित्यर्थापत्तेः प्रकृतेऽपि सम्भवात्। अत एव हि घटेनजल-माहरेत्यादौ छिद्रेतरत्वं विना जलाहरणमनुपपन्नमित्यर्थापत्तिविषयी-कृतस्य छिद्रेतरत्वस्य शाब्दबोधभानमानुभाविकम्—इति **चेन्न**॥ "आक्षेपतः प्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात्" इति भाष्यानुरोधेन अर्थापत्तिविषयस्य शाब्दबोधे भानस्य शक्त्यसम्भवस्थल एव स्वीकारात्॥ —इति **वदन्ति**॥

'यस्य वेदाश्शरीरं, यस्य यज्ञाश्शरीरम्' इत्यादौ वेदयज्ञपदयो-स्तदभिमानिदेवतापरत्वस्य **श्रुतप्रकाशिकायाम्**[1] उक्तत्वात् उक्तशरीर-लक्षणस्य वेदयज्ञयोरसत्त्वेऽपिन क्षतिः॥ यद्यपि देवतोद्देश्यकद्रव्यत्याग-रूपयज्ञपदार्थैकदेशद्रव्ये शरीरपदार्थस्याभेदान्वयसम्भवात् वेदयन्तीति वेदाः— इति व्युत्पत्तिसिद्धज्ञानसाधनत्वरूपयौगिकार्थघटकज्ञाने च तत्सम्भवाद्वेदयज्ञपदयोर्लक्षणाभ्युपगमो व्यर्थः। तथाऽपि संयोगानुकूल-क्रियारूपगमनपदार्थैकदेशसंयोगे गुणाभेदान्वयतात्पर्येण गमनं गुण इत्यादिव्यवहारवारणाय अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-

[1]. जिज्ञासाधिकरण-श्रीभाष्ये.

विशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति पदजन्योपस्थितेर्मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वावश्यकतया प्रकृतेऽप्येकदेशे अभेदान्वयबोधासम्भवमभिप्रेत्य वेदयज्ञपदयोर्लक्षणास्वीकारान्नानुपपत्तिः ॥ 'परमसुन्दरः परमात्मा' इत्यादौ परमपदार्थस्य सुन्दरपदार्थैकदेशे सौन्दर्ये आत्मपदार्थैकदेशज्ञाने चाभेदान्वयबोधप्रतिपादनं **गदाधरादीनां** गत्यन्तरविरहेणैव । तथाऽन्वयं विना तादृशतात्पर्यानिर्वाहादिति ध्येयम् ॥

तार्किकास्तु--[१] 'चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयश्शरीरम्' इतिसूत्रानुरोधादन्त्यावयवित्वे सति चेष्टावत्त्वं, अन्त्यावयवित्वे सति इन्द्रियाश्रयत्वं, अन्त्यावयवित्वे सति भोगावच्छेदकत्वं वा शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तं ॥ तत्र **प्रथमे** एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादौ कृतिप्रयोज्यत्वस्य षष्ठ्यर्थस्य शरीरपदार्थैकदेशचेष्टायामन्वयादन्त्यावयवित्वसमानाधिकरणैतज्जीवनिष्ठकृतिप्रयोज्यचेष्टावदिदमिति बोधः ॥ **द्वितीये** षष्ठ्यर्थस्य ज्ञानजनकत्वस्य शरीरपदार्थैकदेशे इन्द्रिये अन्वयादन्त्यावयवित्वसमानाधिकरणैतज्जीवनिष्ठज्ञानजनकेन्द्रियाश्रय इदमिति बोधः ॥ **तृतीये** षष्ठ्यर्थाधेयत्वस्य सुखादिसाक्षात्काररूपभोगेऽन्वयादेतज्जीवनिष्ठभोगनिरूपितान्त्यावयवित्वसमानाधिकरणावच्छेदकतावदिदमिति बोधः [२] ॥ हस्तः एतस्य शरीरमिति व्यवहारवारणाय सर्वत्र सत्यन्तम्—**इत्याहुः** ॥

तच्चिन्त्यं ॥ **प्रथमकल्पे** चेष्टाशब्देन क्रियामात्रविवक्षायां घटो देवदत्तशरीरमितिव्यवहारापत्तिः ; देवदत्तकृतिजन्यक्रियावत्त्वस्य अन्त्यावयवित्वसमानाधिकरणस्य घटे सत्त्वात् । हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूलक्रियाया विजातीयाया वा चेष्टाशब्देन विवक्षणे देवदत्त ईश्वरस्य शरीरमिति व्यवहारस्य भवदनभिमतस्य प्रसङ्गः ; ईश्वरकृतिप्रयुक्त-

---

१. न्यायसूत्रम् (१–११) २. (टि.) अत्र अर्थशब्दः भोगरूपप्रयोजनपरः । मूलस्थाश्रयपदस्य अधिकरणमवच्छेदक चार्थः । आद्ये लक्षणद्वय प्राथमिकं, द्वितीये चरमलक्षणमभिप्रेतम् ॥

चेष्टावत्त्वस्य देवदत्ते सत्त्वात्। कृत्यसाधारणकारणकत्वस्य षष्ठ्यर्थता-स्वीकारेणोक्तातिप्रसङ्गवारणेऽपि अहल्यादिशरीरभूतशिलादावुक्त-लक्षणाव्याप्तिर्दुर्वारा॥ द्वितीये समवायेन इन्द्रियवत्त्वविवक्षणे असम्भवः इन्द्रियावयवेष्वतिव्याप्तिश्च। संयोगेन तद्विवक्षणे घटादावतिप्रसङ्गः, स्वजन्यज्ञानावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तद्विवक्षणे च रामादिशरीरेष्वव्याप्तिः; ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वात्, व्याप्यवृत्तित्वेनावच्छेदकनिरपेक्षत्वाच्च; शिलाकाष्ठादिरूपाहल्यादिशरीरेऽव्याप्तिश्च ॥ तृतीये वेश्मादावति-व्याप्तिः; वने सिंहनाद इत्यादौ सिंहकण्ठावच्छेदेन जायमानशब्दं प्रति वनस्येव देहावच्छेदेन जायमानभोगं प्रति वेश्मादेरवच्छेदकत्वसम्भवात्, वेश्मन्यस्य भोग इति व्यवहाराच्च ॥

न च—स्वावयवातिरिक्तदेशानवच्छिन्नत्वस्य[1] भोगनिरूपितावच्छेदक-तायां निवेशान्न दोषः; वेश्मनश्च देहावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वात्, स्वावयवातिरिक्तदेशानवच्छिन्नावच्छेदकत्वविरहात् स्वावयवातिरिक्त-त्वस्य देशविशेषणत्वाच्च नासम्भवः; शरीरनिष्ठावच्छेदकतायाः पादे सुखमित्यनुरोधेन स्वावयवावच्छिन्नत्वेऽपि तदतिरिक्तदेशानवच्छिन्न-त्वात्—इति वाच्यम्। परकायस्य प्रविष्टं प्रति शरीरत्वापत्तेः; ईश्वरभोगस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या रामशरीरादा-वव्याप्तेश्च ॥

तथा च **अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसमित्यत्र श्रीभाष्यम्**—

> "न च भोगायतनत्वं शरीरत्वमिति शरीरत्वसम्भवः, भोगा-यतनेषु वेश्मादिषु शरीरत्वाप्रसिद्धेः। यत्र वर्तमानस्यैव सुख-दुःखोपभोगस्तदेव भोगायतनम्—इति चेन्न, परकायप्रवेश-

---

१. अत्र—स्वावयवातिरिक्तदेशः स्वानाधारत्वेन विवक्षणीयः। तेन वेश्मनः शरीराधारस्य शरीरातिरिक्तस्य तदवयवातिरिक्तस्य च देशविधया शरीरावच्छेदेन जायमानभोगं प्रति उक्तरीत्या अवच्छेदकत्वेऽपि नासम्भवः ॥

जन्यसुखदुःखभोगायतनस्य परकायस्य प्रविष्टं प्रति शरीरत्वाप्रसिद्धेः। ईश्वरस्य तु स्वतस्सिद्धनित्यनिरतिशयानन्दस्य भोगं प्रति चिदचिद्वस्तुनोरायतनत्वनियमो न सम्भवति ॥"

— इति ॥

आयतनत्वमवच्छेदकत्वं शङ्कते—यत्र वर्तमानस्यैवेति । वर्तमानस्य यस्य यत्रैव सुखदुःखोपभोग इत्यन्वयेन यन्निष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकः सुखादिसाक्षात्कार इत्यर्थः । अलर्थावच्छेदकतायामेवकारार्थस्य स्वावयवातिरिक्तदेशानवच्छिन्नत्वस्यान्वयेन नचेत्याद्यस्मदुक्तशङ्कायामेव भाष्यतात्पर्यात् ॥

आनन्दे निरतिशयत्वं च व्याप्यवृत्तित्वं बोध्यम् । तस्माच्छ्रीभाष्योक्तलक्षणमेव लोकवेदप्रयोगानुगुणम् । तथा च अचिद्वस्तूनामिव चिद्वस्तूनामपि परमात्मशरीरत्वाच्छरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वात्, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'अयमात्मा ब्रह्म', 'तत्त्वमसि'—इत्यादिसमानाधिकरणव्यवहारोपपत्तिः। अत एव—'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'—इत्यनुप्रवेशपूर्वकनामरूपव्याकरणं परमात्मन उपपद्यते। जीवेनात्मनेत्यत्र जीवशरीरकेण मयेत्यर्थात् । अन्यथा यथाश्रुतानुरोधाज्जीवात्मन एवानुप्रवेशकर्तृत्वस्वीकारे—'तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य, सच्च त्यच्चाभवत्'—इति परमात्मनोऽनुप्रवेशकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुत्यन्तरविरोधापत्तिः ॥

नन्वेवम्—आत्मनेति तृतीयाऽनुपपत्तिः, व्याकरवाणीति तिङा कर्तुरभिधानात्, अनभिहिते कर्तरीति विधानात्, स्वोत्तरप्रत्ययभिन्नस्वसमभिव्याहृतपदसामान्यवृत्तिकर्तृत्वादिबोधतात्पर्याभावकं यत्स्वं तस्मात्तृतीयादिर्भवतीति हि तृतीयेत्याद्यनुशासनार्थः। स्वं—तृतीयादि-

१. यन्निष्ठनिरवच्छिन्नेत्यत्र—निरवच्छिन्नत्वं एवकारार्थतयाऽभिमतं, स्वावयवातिरिक्तदेशानवच्छिन्नत्वरूप अलर्थावच्छेदकताविशेषणं वक्ष्यमाणमिहाभिप्रेतम्॥

प्रकृतिः । 'चैत्रेण पच्यते तण्डुलः' इत्यादौ स्वं—चैत्रपदं, तत्समभिव्याहृततदुत्तरप्रत्ययभिन्नपदसामान्ये कर्तृत्वबोधतात्पर्यकत्वाभावसत्त्वात्तस्मात् तृतीयोपपत्तिः। प्रकृते च तादृशं स्वं नात्मपदं, तत्समभिव्याहृततदुत्तरप्रत्ययभिन्नपदसामान्यान्तर्गततिङादौ कर्तृत्वतात्पर्यकत्वस्यैव सत्त्वात् ॥ न च—व्याकरणकर्तृत्वतात्पर्यकत्वस्य तिङादौ सत्त्वेऽप्यनुप्रवेशकर्तृत्वतात्पर्यकत्वविरहस्य स्वोत्तरप्रत्ययभिन्नस्वसमभिव्याहृतपदसामान्ये सत्त्वादात्मपदात्तृतीयोपपत्तिः ; स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठस्वसमभिव्याहृतयत्किञ्चित्क्रियानिरूपितकर्तृत्वतात्पर्यकत्वाभाववत् स्वसमभिव्याहृतस्वोत्तरप्रत्ययभिन्नपदसामान्यकं यत्स्वं तस्मात्तृतीयादिरित्यनुशासनार्थाङ्गीकारात्—इति वाच्यम्। तथा सति 'पक्वानि भुङ्क्ते चैत्रः' इत्यादौ चैत्रपदात्तृतीयापत्तेः । स्वं—चैत्रपदं तत्तात्पर्यविषयीभूतचैत्रादिरूपार्थनिष्ठं यत् यत्किञ्चित्स्वसमभिव्याहृतपाककर्तृत्वं तत्तात्पर्यकत्वाभावस्य स्वसमभिव्याहृतपदसामान्ये सत्त्वात् । अतः स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठप्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वतात्पर्यकत्वाभाववत् स्वसमभिव्याहृतपदसामान्यकं यत्स्वं तस्मात्तृतीयादिरित्येवानुशासनार्थो वाच्यः। पक्वानि भुङ्क्ते चैत्र इत्यादौ चैत्रनिष्ठं यत्प्रधानक्रियाकर्तृत्वं भोजनकर्तृत्वरूपं तत्तात्पर्यकत्वस्यैव स्वसमभिव्याहृतपदसामान्यान्तर्गततिङादौ सत्त्वान्नानुपपत्तिः । प्रकृते चात्मपदतात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठं यत्प्रधानभूतव्याकरणक्रियाकर्तृत्वं तत्तात्पर्यकत्वस्यैव स्वसमभिव्याहृतपदसामान्यान्तर्गततिङादौ सत्त्वेन न तादृशं स्वमात्मपदमिति तस्मातृतीयानुपपत्तिः—इति चेत् ॥

अत्र ब्रूमः—समानाकारकज्ञानेषु विषयताभेदानङ्गीकर्तृनैयायिकादिमते—'चैत्रेण दृश्यमानं घटं मैत्रः पश्यति'—इत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिः। चैत्रदर्शनमैत्रदर्शनोभयानिरूपितं विषयत्वरूपं कर्मत्वमेकमिति घटनिष्ठं यत्प्रधानक्रियानिरूपितविषयत्वादिरूपं कर्तृत्वं

तत्तात्पर्यकत्वस्यैव स्वसमभिव्याहृतपदसामान्यान्तर्गतकृत्प्रत्यये सत्वान्न ताहृशं स्वं घटपदमिति 'अनभिहिते कर्तरि' इत्यादेः कर्तृत्वादिविशेष्यतया प्रातिपदिकार्थे अविवक्षिते सति तृतीयेत्येवार्थः । प्रातिपदिकार्थविशेषणतयैव कर्तृत्वे अविवक्षिते इति यावत् । अवधारणपरतया प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वे विवक्षिते तदुत्तरं तृतीयेतिपर्यवसितार्थः स्वीकार्यः । चैत्रेण दृश्यमानं घटं मैत्रः पश्यतीत्यादौ प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्य विवक्षणाद्द्वितीयोपपत्तिः । एवं च अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य इत्यादौ प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वस्य विवक्षणाच्च तृतीयोपपत्तिः ॥

अथैवं—चैत्रादिकर्तृत्वविशेषितपाकादितात्पर्येण चैत्रेण पचतीति प्रयोगापत्तिः । एवं चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रकर्तृकपाककर्ता मैत्र इत्यन्वयतात्पर्येण 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इति प्रयोगापत्तिश्च । कर्तृत्वविशेषणताऽनापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयव्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य उक्तापत्तिवारणे च 'चैत्रेण पाचयति मैत्रः' इत्यादौ ण्यर्थकर्तृत्वविशेषणतापन्नपाकादौ तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयानुपपत्तिः—**इति चेन्न** ॥ आश्रयातिरिक्तविशेषणताऽनापन्नकर्तृत्वविशेषणताऽनापन्नक्रियायामेव तृतीयार्थकर्तृत्वान्वय इति व्युत्पत्तिस्वीकारेणोक्तदोषाभावात्, चैत्रेण पाचयतीत्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो णिजर्थः । तत्राश्रयातिरिक्ते व्यापारे कर्तृत्वं विशेषणमिति तद्विशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वस्य विशेषणत्वे न किंचिद्बाधकं । चैत्रेण पचति मैत्र इत्यादयश्च न प्रयोगाः । तत्राश्रय एव कृतेर्विशेषणतया तद्विशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वस्य बोधनासम्भवात् कृतिविशेष्यकबोधाभिप्रायेण चैत्रेण पचतीति वारणायाश्रयविशेषणत्वमुपेक्ष्य तदतिरिक्तविशेषणत्वनिवेशः।

—**इति** ॥

---

१. प्रधानतया.

ज्ञानरत्नप्रकाशिकाकृतस्तु—'अनभिहिते कर्तरि तृतीया' इत्यादेः स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठस्वसमभिव्याहृतयत्किञ्चित्क्रियानिरूपित-कर्तृत्वतात्पर्यकत्वाभाववत् स्वसमभिव्याहृतसामान्यकं यत्स्वं तस्मात्तृतीयादिरित्येवार्थः ॥ न चैवं—पक्वानि भुङ्क्ते चैत्र इत्यादौ चैत्रपदात्तृतीयापत्तिः, चैत्रनिष्ठं यत्पाकादिकर्तृत्वं तत्तात्पर्यकत्वाभावस्य स्वसमभिव्याहृतपदसामान्ये सत्त्वात्—इति वाच्यम् । स्वसमभिव्याहृत-पदाभिहितप्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वादिनिष्ठविषयतानिरूपितविषय-ताप्रयोजकभिन्नत्वस्य स्वपदार्थे विशेषणत्वेनानुपपत्त्यभावात्, पक्वानि भुङ्क्ते चैत्र इत्यादौ चैत्रपदस्याख्याताभिहितप्रधानक्रियाकर्तृत्वनिष्ठ-विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकतया तदभिन्नत्वाभावात् । अनेन जीवेनात्मनेत्यादौ चाख्याताभिहितप्रधानभूतव्याकरणक्रियाकर्तृत्व-निष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकं यदहमादिपदं तद्भिन्नत्वस्यात्मपदे सत्त्वात् आत्मपदतात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठानुप्रवेशकर्तृत्वतात्पर्य-कत्वविरहस्य स्वसमभिव्याहृतपदसामान्ये सत्त्वाच्चात्मपदात्तृतीयोप-पत्तिः ॥ —**इति वदन्ति** ॥

अत्र यद्यपि चैत्रेण दृश्यमानं घटं मैत्रः पश्यतीत्यादौ घटपदस्य शानच्प्रत्ययाभिहितप्रधानक्रियाकर्मत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयता-प्रयोजकत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् द्वितीयानुपपत्तिः ॥

न च—सिद्धान्ते ज्ञानभेदेन ज्ञानसंयोगात्मकविषयताया भेदान्नानुपपत्तिः, सिद्धान्ते ज्ञानस्य द्रव्यत्वेन प्रसरणवत्त्वेन च तत्संयोग-स्यैव विषयतारूपत्वात्—इति वाच्यम् । एवमपि धारावाहिकज्ञानस्य घटसम्बद्धस्थिरद्रव्यात्मकस्य ऐक्ये तत्स्थले तादृशज्ञानस्य गृहीत-ग्राहित्वतात्पर्येण ज्ञातमेव जानातीति व्यवहारानुपपत्तिः । तत्र प्रधाना-प्रधानक्रिययोरैक्ये तत्संयोगस्याप्यैक्येन क्तप्रत्ययेन प्रधानक्रिया-कर्मत्वस्यैवाभिधानात् । तथाऽपि धारावाहिकज्ञानस्थले निरन्तरज्ञान-सन्ततिरेव, न त्वेकज्ञानमिति—**तेषामाशयः** ॥

यदि च—धारावाहिकज्ञानस्थले ज्ञानैक्यमानुभाविकं सिद्धान्तसिद्धं च तदाऽस्मदुक्तरीत्या तत्रापि नानुपपत्तिः । तथा च—अनुप्रवेश-पूर्वकं नामरूपव्याकरणं परमात्मन एवेति सिद्धम् ॥

न-चेदमनुपपन्नम्—परमात्मनो विभुत्वाङ्गीकारात् । अनुप्रवेशो हि—अन्तस्संयोगावच्छिन्नक्रियारूपो गतिविशेषः । गतिश्च—विभुत्वाभावसाधकतया सूत्रकारेणैव निर्दिष्टा 'उत्क्रान्तिगत्या गतनिाम्' इति । तस्मादणोर्जीवस्यैवानुप्रवेशो युक्तः—इति चेत् ॥ उच्यते—अनुप्रवेशस्य गतिविशेषरूपत्वेऽपि तस्य जीवनिष्ठत्वात्, परमात्म-कृतिजन्यत्वेन तत्कर्तृकत्वाच्च नानुपपत्तिः । यथा हि—नैयायिकादि-नये देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र जीवस्य विभुत्वेऽपि शरीर-निष्ठा या संयोगानुकूलक्रिया तदनुकूलकृतिमत्त्वमेव देवदत्तशरीरा-वच्छिन्नात्मनि प्रतीयते, न तु गमनादिरूपक्रियावत्त्वं । सर्वत्र शरीरनिष्ठक्रियानुकूलकृतेरेवात्मनि भानाङ्गीकारात् । तथा 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यत्र अनुप्रवेशरूपधात्वर्थोत्तरकालीनत्वस्य ल्यबन्तार्थस्य स्वप्रकृत्यर्थसमानकर्तृकत्वविशिष्टाश्रयतासम्बन्धेन नाम-रूपव्याकरणेऽन्वयाङ्गीकारात् परमात्मनि जीवरूपशरीरनिष्ठानुप्रवेशा-नुकूलकृतिमत्त्वं भासते, न त्वनुप्रवेशवत्त्वमिति नानुपपत्तिः ॥

न च—एवं जीवस्य विभुत्वेऽपि गत्यादिकर्तृत्वमुपपद्यते, शरीरनिष्ठ-गमनादिरूपक्रियां प्रति कर्तृत्वसम्भवात्, ग्रामं गच्छतीत्यादिवत्—इति वाच्यम् । यत उत्क्रान्त्यादिसूत्रं नैयायिकमतनिराकरणपरं ; तथाहि—जीवो विभुत्वाभाववान्, क्रियावत्त्वात्—इत्यनुमानमभि-प्रेत्य तत्र स्वरूपासिद्धिशङ्कानिरासकतया उत्क्रान्तीत्यादिसूत्रं प्रवृत्तम् ॥

तथा च—उत्क्रान्त्यादिना श्रुतिसिद्धत्वान्न स्वरूपासिद्धत्वमिति—भावः । ऊर्ध्वदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियात्वादिरूपोत्क्रान्तित्वादिना च हेतुत्वं न सम्भवति, नीलधूमादिवद्वैयर्थ्यात् ॥

अथ–'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति, चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इत्युत्क्रान्तिप्रतिपादकश्रुत्या, 'ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति गत्यागतिप्रतिपादकश्रुतिभ्यां च शरीरनिष्ठोत्क्रान्त्यादिरूपक्रियानुकूलकृतेरेव आत्मनि बोधेऽपि क्रियावत्त्वस्याबोधात् स्वरूपासिद्धिः—इति चेन्न ॥ नैयायिकादिनये उत्क्रान्त्यादिकाले शरीराभावेन निष्क्रामतीत्यादिना रथोगच्छतीत्यादिवत् क्रियाश्रयत्वस्यैव बोधावश्यकतया क्रियावत्त्वरूपहेतोरात्मनि सिद्धेरिति सूत्राभिप्रायात्। अधिकमन्यत्र विवेचितम् ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

शरीरवादः

समाप्तः।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

शरीरवादतात्पर्यदीपिका.[१]

(टीकावतरणम्)

अयं शरीरवादः । अत्र च भगवतस्सर्वेश्वरस्य सर्वशास्त्रपरमतात्पर्यविषयीभूतं त्रिविधचेतनाचेतनशरीरत्वं सप्रकारं प्रपञ्च्यते । अयं च शरीरात्मभावः अन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सुव्यक्तं प्रतिपादितः । प्रकृष्टसत्त्वोद्रेकजनितजीवपरयाथात्म्यज्ञानाभिलापिभिः सर्वैरप्यवश्यं ज्ञातव्योऽप्ययमेवार्थः ; 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो', 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति', 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा', 'अयमात्मा ब्रह्म', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'यस्यात्मा शरीरं यस्य पृथिवी शरीरम्'—इत्यादिश्रुतिशतैर्भूयोभूयस्सम्यगुपदिष्टश्च । जगद्ब्रह्मणोश्शरीरात्मभावे सम्यग्विज्ञाते चेतनाचेतनयोस्सर्वप्रकारपारतन्त्र्यप्रतिपत्तिस्सुखेन भवतीति ॥

---

१. टीकेयं श्रीयादवाद्रिनिवासिपण्डितवरैः श्री ॥ उ ॥ ति ऐ-स्था ॥ कुप्पनैयङ्गार्यैर्विरचिता, श्रीकाञ्चीपुरवासिविद्वद्वरेण्यैः श्री ॥ उ ॥ ति-अ-कु-श्रीनिवासार्यवर्यैः सम्यक् परिशोध्य मुद्रणार्थं सम्प्रेषिता च ॥

॥ श्रीः ॥

शरीरवादतात्पर्यदीपिका.

पु. प.

२. १. **किन्तु विषयतासम्बन्धेनेति** ॥ तत्तद्गोव्यक्तिभेदकूटवद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः; तेन केवलविषयतासम्बन्धेन गोविषयकप्रतीतेः पदार्थान्तरे सत्त्वेऽपि न क्षतिः ॥

२. ६. **वादान्तरे स्पष्टमिति** ॥ अयं च कल्पः न्यायसिद्धाञ्जनेऽपि प्रतिपादितः ॥ इयं तत्सूक्तिः—"ननु यदि संस्थानमेव सामान्यं तर्हि तद्रहितेषु रूपरसादिषु कथं निर्वाहः । तव वा कथमुपलक्षणरहितेषु तेषु? लक्षणमेवोपलक्षणमिति चेत् किं तत्? प्रतीतिरिति चेत्, अत्माश्रयप्रसङ्गात् । अस्माकं तु तदेवैकीकरणमिति नोपद्रवः" इत्यादि ॥ अयं भावः । सर्वत्र तत्तत्संस्थानविशेषस्य तत्तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वदर्शनात् संस्थानराहितेषु रूपरसादिषु कथं जातिप्रतीतिनिर्वाहः—इति **शङ्काग्रन्थार्थः** ॥ यत्रावयवसंयोगरूपसंस्थानप्रसिद्धिः तत्र तस्य जातिव्यञ्जकत्वं; यत्र न प्रसिद्धिः तत्र तत्तज्जातिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तत्तत्प्रतीतेरेव तत्तज्जातिव्यञ्जकोपलक्षणत्वाङ्गीकारापेक्षया लाघवेन तादृशप्रतीतिरेवानुगता जातिरास्तां । तथा च नात्माश्रयः— इति **समाधानग्रन्थार्थः** ॥ विस्तरस्तु तद्ग्रन्थे द्रष्टव्यः ॥

संस्थानातिरिक्तजातिवादी नैयायिकश्शङ्कते–नन्विति ॥ नैयायिकैरपि संस्थानातिरिक्तजातिवादिभिस्संस्थानस्य जात्युपलक्षणत्वाङ्गीकारेण रूपादौ उपलक्षणीभूतसंस्थानाभावात्कथं

पु. प.

२. ६. तत्र जातिमत्त्वमिति सिद्धान्तिनश्चोद्यं—तव वेति ॥ संस्थानस्य जात्युपलक्षणत्वं न सार्वत्रिकं, किन्तु संस्थानयोगिषु द्रव्ये-ष्वेव ; रूपादिषु तु तेषां लक्षणमेव जात्युपलक्षणमिति नैयायिकश्शङ्कते—लक्षणमेवेति ॥ लक्षणस्य चक्षुर्मात्रग्राह्य-त्वादिरूपस्य न रूपत्वाद्युपलक्षणत्वं सम्भवति, तस्य रूपत्व-घटितत्वेन आत्माश्रयप्रसङ्गात्—इत्यन्यदेव लक्षणं तत्र उप-लक्षणं वक्तव्यम्। तच्च तदघटितं रूपत्वप्रतीतिनियामकं दुर्वच-मिति तावद्विषयकप्रतीतिविषयत्वमेव अनायत्या रूपत्वोप-लक्षणं वाच्यम् । तदप्युक्तात्माश्रयदोषग्रस्तमेव । रूप-मात्रविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य तदवच्छेदकरूपत्वज्ञानमन्तरा दुर्ग्रहत्वात्—इत्याह आत्माश्रयप्रसङ्गादिति ॥

तदेवैकीकरणमिति ॥ तावद्विषयकप्रतीतिविषयत्वमेव रूपादीनां एकजातीयत्वमित्यर्थः । विषयतासम्बन्धेन तादृक्-प्रतीतिरेव रूपत्वादिजातिरिति पर्यवसितम् । यद्यपि तादृश-प्रतीतेः रूपत्वप्रकारकप्रतीतित्वेन न हि रूपत्वपदवाच्यत्वम्, उक्तात्माश्रयप्रसङ्गतादवस्थ्यात्; नापि तत्तद्व्यक्तित्वेन, अननु-गमात्—इति तादृशप्रतीतेः जातिरूपत्वं सिद्धान्तेऽपि नोप-पद्यते । तथाऽपि चक्षुर्मात्रजन्यज्ञानविषयतात्वेन तस्य रूपत्वपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारेण अदोषः ॥ न चैवं रूपत्वेऽपि रूपत्ववत्ताव्यवहारप्रसङ्ग इति वाच्यम् । चक्षु-र्जन्यज्ञानीयविषयतायां प्रकारतारूपायां द्रव्यनिष्ठविशेष्यता-निरूपितत्वस्य निवेशेन उक्तदोषवारणात् । तत्र अपृथ-क्सिद्धसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि निवेशेन परम्परया द्रव्यांशे रूपत्वावगाहिज्ञानमादाय न रूपत्वे तद्व्यवहारप्रसङ्ग इति ॥

पृ. प.

३. ८. **बोध ऊह्य इति** ॥ यन्निष्ठकृतिप्रयुक्तव्यापारसामान्यक आत्मा, यन्निष्ठकृतिप्रयुक्तव्यापारसामान्यवती पृथिवी— इति बोधः ॥

४. ८. कृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकपतनप्रतिबन्धकसंयोगसामान्य-वत्त्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । एतज्जीवस्येदं शरीरमि-त्यादौ षष्ठ्यर्थाधेयत्वस्य कृतावन्वयात् । एतज्जीवनिष्ठ-कृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकपतनप्रतिबन्धकसंयोगसामान्यकमिद मिति बोधः ॥

अत्र केचित्—"अस्मदादिशरीरस्य सुषुप्त्यादिदशा-यामितरैरन्यत्र निक्षेपादिसम्भवेन तादृशपतनप्रतिबन्धक-संयोगस्य अस्मदादिकृतिप्रयुक्तत्वविरहेण, जीववत्परकाय-प्रवेशस्थले परकीयकृतिमात्रजन्यधारणस्य असम्भवेन चाव्या-प्त्यापत्तेः ; एवं कालादिविभुद्रव्यस्य पतनसम्भावनाविरहेण तदीयसंयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वविरहेण तत्रेश्वरशरीरत्वा-नुपपत्तिः"—इत्याहुः ॥ तन्न विचारसहम् । तथा हि —सुषुप्त्यादिदशायां सुप्तशरीरस्यान्यैरन्यत्र निक्षेपसम्भवेऽ प्युक्तलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिः । तत्र पतनप्रतिबन्धकसंयोगे स्वव्यधिकरणक्रियाऽजन्यत्वस्य निवेशेन तत्रान्यदीयशरीर-क्रियाजन्यत्वस्यैव तत्कर्तृकविक्षेपरूपसंयोगे सत्त्वेन तद-जन्यत्वस्य तत्राभावेन तमादाय उक्तानुपपत्तिविरहात् ॥

यद्वा—स्वसमानाधिकरणज्ञानसमानकालीनत्वतादात्म्योभय-सम्बन्धेन व्यक्तिविशिष्टत्वस्य पतनप्रतिबन्धकसंयोगे विशे-षणीयतया नोक्तानुपपत्तिः । इदञ्च विशेषणं मूलस्थज्ञान-विशिष्टार्थकषष्ठ्यन्तचेतनपदेन विवक्षितम् ॥

पृ. प.

४. ८. अत एव जीववत्परकायप्रवेशस्थले जीववत्परकायस्य न परं प्रति शरीरत्वानुपपत्तिः। परस्य तद्दशायां ज्ञानासत्त्वेन निरुक्त-सम्बन्धद्वयेन तच्छरीरनिष्ठपतनप्रतिबन्धकसंयोगस्य व्यक्ति-विशिष्टत्वाभावेन तथाविधसंयोगस्य निरुक्तसंयोगसामान्या-नन्तर्भावात् । तादृशशरीरनिष्ठपतनप्रतिबन्धकसंयोगस्य स्वव्याधिकरणपिशाचादिशरीरनिष्ठक्रियाजन्यत्वेन स्वव्यधिकर-णक्रियाऽजन्यत्वरूपविशेषणान्तरघटितनिरुक्तपरिष्कारेणापि तद्वारणसम्भवात् । कालादिविभुद्रव्येषु ग्रन्थकृतैव "अथ-गुरुत्ववत्सु द्रव्येषु पतनस्य प्रसक्ततया तत्प्रतियोगिकसंयोगे पतनप्रतिबन्धकत्वस्वीकारेऽपि गुरुत्वशून्यजीवादिप्रतियोगिक-संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वासम्भवात् ; यस्यात्मा शरीरं इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः—इति चेत्" इत्यन्तेन शरीरत्वा-नुपपत्तिमाशङ्क्य; नेत्यादिना "जगदाधारत्वादिप्रतिपादकश्रुति-बलादेव जीवादिप्रतिपादकेश्वरानुयोगिकसंयोगस्यापि पतन-प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् आधारतायाः पतनप्रतिबन्धकसंयो-गानुयोगित्वरूपत्वात्"—इत्यन्तेन तत्परिहारः कृतः ॥

यदपि—आधारतायाः पतनप्रतिबन्धकसंयोगरूपत्वे घटादेः रूपाद्याधारत्वासम्भवप्रसङ्गः—इति चोदनम् ; तदपि मन्दम् । न हि सर्वत्रैव आधारत्वमीदृशमभिमतम् , येन उक्तदोषस्स्यात्; किन्तु द्रव्याधारत्वमेव । उक्तरूपं घटादिरूपाद्याधारत्वं तु तत्प्रतियोगिकापृथक्सिद्ध्यनुयोगित्वरूपमेवेति नोक्तानुप-पत्तिः। न चैवं आधारशब्दस्य नानार्थकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्; इष्टत्वात्। आधारतात्वस्य आधारत्वमिति अनुगतप्रतीतिवि-षयत्वरूपस्य आधारपदप्रवृत्तिनिमित्ततावच्छेदकत्वाङ्गीकारेण

पु. प.

४. ८. वा तद्वारणात् । यदपि घटसंयुक्तं भूतलमितिवत् भूतलसंयुक्तो घट इत्यपि व्यवहारसत्त्वेन घटादावपि भूतलसंयोगानुयोगित्वस्य अङ्गीकरणीयतया आधारताया उक्तरूपत्वे घटादेः स्वाधारताप्रसङ्ग इति चोद्यम् । तदपि न । पतनप्रतिबन्धकसंयोगानुयोगित्वरूपं तदाधारत्वं हि तद्व्यक्तिविशिष्टत्वरूपमिह विवक्षितम् । व्यक्तिवैशिष्ट्यं च स्वभिन्नत्वस्वविशिष्टसंयोगवत्त्वोभयसम्बन्धेन । संयोगे स्ववैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठपतनानुत्पादप्रयोजकत्वस्वप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन । तथा च घटादेः तद्भिन्नत्वाभावेन न तदाधारताप्रसङ्गः ॥ एतेन—न च संयोगजनकक्रियाश्रयस्य प्रतियोगित्वमेव नानुयोगित्वमिति घटादेरनुयोगित्वाविरहात् न स्वाधारत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथा सति उभयकर्मजन्यसंयोगेन हस्तादेर्यत्र घटादिधारकत्वं तत्र हस्तादेः घटाद्याधारत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्—इति चोद्यसमाधाने निरस्ते ॥ उक्तरीत्या आधारत्वपरिष्कारे हस्तादेर्घटाद्याधारत्वानुपपत्तिविरहात् । पतनप्रतिबन्धकस्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायाः आधारतारूपत्वाङ्गीकारेणापि उक्तानुपपत्तिवारणात् । घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायाः हस्तादौ स्वीकारात्, घटे च तदस्वीकारात् ॥

यद्यपि हस्तादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टघटाद्यनुयोगिकसंयोगत्वेनापि पतनप्रतिबन्धकत्वमिति तदनुयोगितायाः घटादौ सद्भावेन घटादेर्हस्ताद्याधारताप्रसङ्गो निरुक्तपरिष्कारे दुरपह्नवः । तथाऽपि निरुक्तप्राथमिकपरिष्कारेण तद्व्यावर्तनं सुवचम् । अत एव "एवमन्येन धृते घटादौ अधस्तादन्यहस्त-

पु. प.

४. ८. क्रियया संयोगः, पूर्वसंयोगनिवृत्तिश्च । तत्र हस्तादेः घटाद्याधारत्वानुपपत्तिः, घटस्य हस्ताधारताप्रसङ्गश्च" इत्यन्तेन प्रोक्तानुपपत्तिरपि निरस्ता । उक्तपरिष्कारोपरि तादृशदोषाप्रसक्तेः ॥

९.२४. **तन्निष्ठातिशयः कार्यत्वकारणत्वान्यतररूप इति** ॥ शेषत्वस्वरूपनिरूपणावसरे "सत्तालाभस्यातिशयरूपत्वान्निकर्षात्मकधर्मेतराकारोह्यतिशयः" इति श्रुतप्रकाशिकायामनुगृहीतत्वेन अत्र कारणत्वादेरतिशयत्वमुक्तम् । कारणत्वस्यात्र करणकलेबरप्रदानादिरूपत्वेन, कार्यत्वस्य तद्भाक्त्वरूपत्वेन च सत्तालाभरूपत्वस्य निर्वक्तुं शक्यत्वात् ॥

६. १. **ज्ञानावच्छिन्नेति** ॥ यत्तु--नित्यविभूतिनित्यसूर्यादिविशिष्टतया ब्रह्मणः कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा विरहेण तत्र ब्रह्मशरीरत्वानुपपत्तेः--इति । तन्न ; जन्माद्यधिकरणसिद्धकारणत्वरूपलक्षणे आत्यन्तिकलयरूपमोक्षकारणत्वस्यापि घटकतया तदाक्षिप्तमुक्तप्राप्यत्वमुक्तिप्रापकत्वान्यतररूपकार्यत्वकारणत्वान्यतरस्य ब्रह्मनिष्ठातिशयरूपत्वसम्भवात् । प्राप्यत्वेनैव रूपेण नित्यविभूतिविशिष्टं स्वात्मानं प्रापयामीति सङ्कल्पद्वारा कारणत्वेन च तदवच्छेदकत्वरूपनिरुक्तशेषत्वस्य तत्रापि सत्त्वेन नानुपपत्तिगन्धोऽपि ॥

नित्यविभूत्यादेः प्राप्यान्तर्भावश्च जन्माद्यधिकरणश्रुतप्रकाशिकायामनुगृहीतः ॥ इयं च तत्सूक्तिः--"ननु यदीश्वरोलिलक्षयिषितः"--इत्यारभ्य, "तदेवं लक्षणान्तर्भूतेन लयांशेनोपलक्षितायास्त्रिपाद्विभूतेरपि जिज्ञास्यान्तर्भावसिद्धिस्सूत्रिता भवतीति"—इत्यादि ॥

पु. प.

८. ७. **प्रदीपवदावेश इति न्यायसिद्धत्वेनेति** ॥ 'प्रदीपवदावेशः तथा हि दर्शयति' इति सूत्रम्। इदं च सूत्रं शारीरकमीमांसाशास्त्रे चतुर्थाध्याये अभावाधिकरणस्थम्। अस्य भाष्यम्—"यथा प्रदीपस्यैकस्यैकस्मिन् देशे वर्तमानस्य स्वप्रभया देशान्तरावेशः, तथाऽऽत्मनोऽप्येकदेहस्थितस्यैव स्वप्रभारूपेण चैतन्येन सर्वशरीरावेशो नानुपपन्नः। यथा चैकस्मिन्नपि देहे हृदयाद्येकप्रदेशवर्तिनोऽपि चैतन्यव्याप्त्या सर्वस्मिन् देहे आत्माभिमानः, तद्वत्। इयान् विशेषः—अमुक्तस्य कर्मणा सङ्कुचितज्ञानस्य देहान्तरेष्वात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिर्न सम्भवति। मुक्तस्य त्वसङ्कुचितज्ञानस्य यथासङ्कल्पमात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिरिदमिति ग्रहणानुगुणा च नानुपपन्ना ॥ तथा हि दर्शयति—

'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।
भागो जीवस्स विज्ञेयस्स चानन्त्याय कल्पते ॥' इति।

अमुक्तस्य कर्म नियामकं, मुक्तस्य तु स्वेच्छेति विशेषः"

—इति ॥

एतद्भाष्यार्थपर्यालोचनयैव 'प्रदीपवदावेश इति न्यायसिद्धत्वेन' इत्युक्तिः ॥ सौभरिप्रभृतीनां योगिनां ज्ञानद्वारैवानेकशरीरेषु व्याप्तिरिति पातञ्जले योगशास्त्रे "निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात्" इति; सूत्रवार्तिके "कदाचित्तु योगिनामेकान्तःकरणेनैव नानादेहेषु व्यवहारं न निराकुर्मः; स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात्"—इति ग्रन्थेन प्रतिपादितमिति ॥

पु प.
९. ३. 'नन्वेतज्जीवस्येदं शरीरम्' इति वाक्यमारभ्य—
९. १४. 'आक्षेपतः प्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात्' इति पर्यन्तम् ॥

अत्र च ब्रह्मण इति षष्ठ्याःसम्बन्धसामान्यार्थकत्वं वा, कर्मत्वार्थकत्वं वेति विशये शेषेषष्ठीत्यनुशासनेन सम्बन्धसामान्यार्थकत्वाङ्गीकारेऽपि जिज्ञासापदसमभिव्याहारबलात्सम्बन्धसामान्यस्य कर्मत्वरूपविशेषसिद्ध्या ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसम्भवात् षष्ठ्याः कर्मत्वार्थकत्वमयुक्तमिति प्राप्ते प्रधानतया जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः कर्मत्वस्याक्षेपसिद्धत्वादपि कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनस्य कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनवत् कर्मत्वेऽपि शक्तिग्राहकत्वाङ्गीकारेण आभिधानिकत्वस्वीकार एव न्याय्य इति सिद्धान्तितम् ॥

अत्र केचित्– "आक्षेपतः प्राप्तात्" इत्यादिभाष्यं क्लृप्तशक्त्या अभिमतार्थभानसम्भवस्थले अर्थापत्त्या तद्भानस्यानौचित्यप्रदर्शनपरम् । अतः आधेयत्वादिधर्मत्रयस्य शक्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारे गौरवान्मानाभावाच्च प्रत्येकधर्मस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारो युक्तः, लाघवात्"–इत्याहुः ॥ तत्तु न समीचीनतया प्रतिभाति । तथा हि–ब्रह्मण इत्यत्र षष्ठ्याः यथा वा कर्मत्वार्थकत्वं कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनवशादङ्गीकार्यं, तथा शरीरपदस्याप्याधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युपपादयिष्यत इति "विवक्षितगुणोपपत्तेः" इति सूत्रभाष्यस्वारस्यात्, "यो लोकत्रयमाविश्येति" गीतावचनस्वारस्याच्च शरीरशब्दस्याधेयत्वादिधर्मत्रयविशिष्टे शक्तिरङ्गीकार्या ; उभयत्रापि न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥

पु. प.

९. ३. यदपि–धर्मत्रयस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवेण न तदवच्छिन्ने शक्तिः ; क्लृप्तेऽपि नोक्तन्यायाश्रयणमत्र युज्यते–इति प्रतिपादनं, तदसमीचीनम् । बोधेऽनुभवसिद्धे गौरवेण एकतरपरित्यागायोगात् । अन्यथा पङ्कजशब्दस्य पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मत्वावच्छिन्ने शक्त्यसिद्धिप्रसङ्गात् ॥

किञ्च त्रयस्य मिलितस्य शक्यतावच्छेदकत्व एव हि गौरवं, न त्वेकैकस्य। तथा सति इतरयोश्शक्यतावच्छेदकत्वं न स्यात् इति कथमुक्तन्यायप्रसर इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहेण त्रयाणामपि शक्यतावच्छेदकस्य दुर्वारत्वात् ॥

एवं भगवच्छब्दस्य ज्ञानादिसमुदायविशिष्टे शक्तेस्समर्थिततया तन्न्यायेनात्रापि धर्मत्रयावच्छिन्ने शक्तिसमर्थने बाधकाभावाच्च। अपि च–दुःखासम्भिन्नत्वसुखत्वोभयावच्छिन्ने धानकर्मत्वगोत्वोभयविशिष्टे च स्वर्गधेन्वादिपदानां नैयायिकैरप्येकशक्त्यङ्गीकारात् तन्न्यायेनाप्याधेयत्वादिधर्मत्रयविशिष्टे शक्तिव्यवस्थापनस्य सुशकत्वाच्च॥ अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम्॥

९. १६. **स्वीकारादिति वदन्ति**॥ एतत्कल्पद्वयं न्यायसिद्धाञ्जनेऽपि जडद्रव्यपरिच्छेदे प्रदर्शितम् । इयं च तत्सूक्तिः—"एतच्चैकलक्षणमिति केचिद्व्याचख्युः ; लक्षणत्रयमित्यपरे । एकत्वपक्षे व्यवच्छेद्यपरिक्लेशः ; अन्ये त्वेकलक्षणत्वेऽपि जन्मादित्रयस्य ब्रह्मलक्षणत्व इवात्रापि न व्यवच्छेद्यं सिद्धमस्ति, शङ्कितं तु सममित्याहुः"—इति ॥ एतत्कल्पद्वयस्याप्ययंभावः—"यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना नियन्तुं धारयितुं च शक्यं तच्छेषतैकस्वरूपं च" इत्यादिश्रीभाष्यसूक्तेः लक्षणत्रयपरत्ववर्णनं शेषत्वरूपनिष्कृष्टस्वरूपस्यावश्यं ज्ञात-

पु. प.

९.१६. व्यत्वप्रतिपादनाय । उक्तरीत्या नियाम्यत्वधार्यत्वरूपलक्षणद्वयस्यापि कुत्रचिद्व्याप्त्यादिसम्भावनया शेषत्वात्मकलक्षणस्यावतारितत्वात्, अस्य च कुत्राप्यव्याप्त्यादेरनभिधानाच्च, अस्यैव निष्कृष्टलक्षणत्वं प्रतीयते। शेषत्वात्मकस्वरूपयाथात्म्यं तु मुमुक्षुभिरवश्यं ज्ञातव्यमेव, "देहासक्तात्मबुद्धिः" इत्याद्यनुगृहीतरीत्या संसारमूलभूतषड्विधभ्रमेषु मध्ये स्वस्वातन्त्र्यभ्रमस्य स्वस्यैव प्रधानफलभोक्तृत्वादिप्रतिपादकस्य निवर्तकत्वात्, तस्मिन् सम्यज्ज्ञाते स्वभोक्तृत्वाद्यसम्भवाच्च । अत एव ज्ञातृत्वकर्तृत्वाद्यपेक्षया जीवात्मनश्शेषत्वविशेष एव स्वरूपनिरूपकतया पूर्वाचार्यैरनुगृहीतः । एतादृशशेषत्वं विना विद्यमानस्य सर्वस्य आत्मीयस्यापि दुस्सहत्वं परमाचार्यैर्भगवद्यामुनमुनिभिः स्तोत्ररत्ने "न देहमित्यादि" श्लोके सुव्यक्तमन्वग्राहि ॥ शेषत्वं च—"शेषः परार्थत्वात्" "परगतातिशयाधानेच्छया उपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं, स शेषः, परश्शेषी, परस्य प्रयोजनमेव यस्य परमप्रयोजनम्" —इत्यादिसूत्रभाष्यटीकादिभिस्सम्यङ्निरूपितम् ॥ ईदृशं शेषत्वं चाचेतनेषु कदाऽपि न प्रतिकूलतया सम्भावनार्हम् । चेतने ज्ञातृत्वकर्तृत्वादिसमानाधिकरणतया प्रतिपादितत्वेन कदाचित् स्वप्रयोजनसहत्वसम्भावनार्हमपि भवेदित्याशयेन "आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युपपादयिष्यते" इति "विवक्षितगुणोपपत्तेः" इतिसूत्रभाष्ये अनुगृहीतग्रन्थस्वारस्येनैकलक्षणपरतयाऽपि व्याख्यातम् । तत्कल्पे शेषत्वस्याधेयत्वविधेयत्वसामानाधिकरण्यवैशिष्ट्यप्रतिपादनेन अचेतनवत् चेतनस्यापि स्वभोगोद्देश्यकप्रवृत्त्यनर्हत्वस्वप्रवृत्त्युद्देश्यभोगानर्हत्वादिलक्षणसर्वप्रकारपारतन्त्र्य-

पु. प.

९.१६. प्रतीत्या नोक्तदोषप्रसक्तिः ॥ न च चेतनस्याचिद्वत्पारतन्त्र्याङ्गीकारे ज्ञातृत्वकर्तृत्वादिकं विफलमिति शङ्क्यम् । "स्वप्रयोजननिवृत्तिः शेषत्वफलं, परप्रयोजनप्रवृत्तिः प्रयत्नफलं, तद्विषयप्रीतिश्चैतन्यफलम्"—इत्याचार्यानुगृहीतरीत्या पारतन्त्र्याविरोधिस्वरूपानुरूपव्यापारेषु ज्ञातृत्वकर्तृत्वादेस्सार्थक्यसम्भव इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

१०. ७. **तार्किकास्त्विति** ॥ चेष्टेत्यादि । कथं चेष्टाश्रयः—ईप्सितं जिहासितं वार्थमधिकृत्य ईप्साजिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा ; सा यत्र वर्तते तच्छरीरम् । कथमिन्द्रियाश्रयः— यस्यानुग्रहेणानुगृहीतानि उपघाते चोपहितानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु वर्तन्ते, स एषामाश्रयः ; तच्छरीरम् । कथमर्थाश्रयः—यस्मिन्नायतने इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्तते, स एषामाश्रयः तच्छरीरम् । —**इति तद्भाष्यम्** ॥

१६.८. **अनुप्रवेशस्य गतिविशेषरूपत्वेऽपीति** ॥ अत्र अपिशब्देन परमात्मनः प्रकारान्तरेणाप्यनुप्रवेशोऽस्तीति सूच्यते । स च प्रतिवस्तुपरिसमाप्यवर्तमानत्वरूपः पूर्णतया स्थितिविशेषः । यथा घटत्वादिजातयः घटादिव्यक्तिषु परिसमाप्य वर्तन्ते तथा परं ब्रह्मापि चेतनाचेतनेषु सर्वेषु पदार्थेषु सर्वदा परिपूर्णतया द्वित्वादिविलक्षणसम्बन्धेन वर्तते । अत एव सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वमप्यस्योपपद्यत इति—**सर्वमवदातम्** ॥

॥ श्रीः ॥
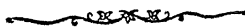
॥ श्रीः ॥

शास्त्रैक्यवादः

निखिलभुवनहेतुं नित्यसेतुं भवाब्धे-
मुररिपुमभिवन्द्य श्रीयतीन्द्रञ्च नत्वा ।
परिचितगुरुधारागीरनन्तार्यवर्यः
प्रथितविमलयुक्ति वक्ति शास्त्रैक्यवादम् ॥

पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यमिति तावत्सम्प्रदायः । ऐकशास्त्र्यञ्च एकग्रन्थत्वं, एकवाक्यतापर्यवसितम् । तच्च साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतिपत्तिपरत्वम् ॥

तथा च **जैमिनिसूत्रम्**—"अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेदविभागे स्यात्" इति । तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वतन्निवर्तनीयाकाङ्क्षोत्थापकत्वान्यतररूपवत्त्वमेव तत्साकाङ्क्षत्वम् । प्रकृते च मीमांसापूर्वभागोत्थाप्यायाः 'कर्माराध्यः कः' इत्याकारिकायाः 'कर्माङ्गकं किं' इत्याकारिकाया वा ब्रह्मविषयिण्यास्तज्ज्ञानविषयिण्या वा आकाङ्क्षया विषयसिद्धिसम्पादनेन निवर्तकत्वमुत्तरभागस्येति निरुक्ततत्साकाङ्क्षतानिर्वाहः ॥ एकार्थप्रतिपादकयोः 'घटोऽस्ति', 'कलशोऽस्ति'—इतिवाक्ययोरेकवाक्यतावारणाय साकाङ्क्षत्वनिवेशः ॥ 'भूतलं घटवत्'—इत्युक्ते कोऽयं घट इत्याकाङ्क्षया प्रयुक्तस्य कम्बुग्रीवादिमानित्युत्तरस्य तदेकवाक्यतावारणायार्थैक्यनिवेशः । प्रकृते च मीमांसापूर्वोत्तरभागयोः कर्माराध्यत्वविशिष्टब्रह्मतात्पर्यकत्वरूपं कर्माङ्गकत्वविशिष्टब्रह्मज्ञानतात्पर्यकत्वरूपं वाऽर्थैक्यं निराबाधमेव ॥

केचित्तु—मोक्षरूपैकफलप्रयोजनकप्रतिपत्तिविषयार्थकत्वमैकशास्त्र्यम्। मोक्षस्य साक्षात्कर्मफलत्वाभावेऽपि परम्परया तत्फलत्वमक्षतमेव। अत एवोक्तं प्रथमविजये महाचार्यैः—"प्रयोजनवदर्थपरत्वेन एकत्वस्य प्रतीयमानत्वात्" इति ॥ अत्र अर्थपरत्वेनेत्यभेदे तृतीया; एकत्वस्य—एकवाक्यतारूपशास्त्रैक्यस्य। तथा च उक्तार्थ एव तात्पर्यम् ॥ —**इत्याहुः** ॥

ननु—पूर्वोत्तरभागयोर्निरुक्तैकशास्त्र्यं न तावत्प्रत्यक्षप्रमाणेन सिध्यति। प्रत्यक्षं हि द्विविधं—बाह्यमान्तरञ्चेति। न तावद्बाह्यप्रत्यक्षं तत्साधकं, निरुक्तशास्त्रैक्यस्य बाह्यप्रत्यक्षायोग्यजिज्ञासादिघटितत्वात्। नाप्यान्तरं तत्साधकं, वक्तृतात्पर्यघटितस्य निरुक्तरूपस्यास्मदादिप्रत्यक्षागम्यत्वात्। न ह्यन्यदीयतात्पर्यादिकमन्यदीयमानसप्रत्यक्षगम्यम्। नाप्यनुमानम्; अप्रयोजकत्वात्। नापि शब्दोऽसिद्धेः—**इति चेन्न** ॥ मीमांसोत्तरभागो मीमांसापूर्वभागनिरूपितनिरुक्तैकवाक्यतावान्, पूर्वभागप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वात्—इत्यनुमानेन तत्सिद्धेः। अत्र—यत् यत्प्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थकं भवति तत्तेनैकवाक्यमिति—सामान्यव्याप्तौ जिज्ञासाधिकरणप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थकं तदेकवाक्यतापन्नं जन्माद्यधिकरणं दृष्टान्तः। जिज्ञासाद्यधिकरणचतुष्टयस्य शास्त्रारम्भसमर्थनार्थत्वेनैककार्यकारित्वरूपसङ्गतिमदर्थप्रतिपादकत्वात् दृष्टान्ते हेतूपपत्तिः; जिज्ञास्यं ब्रह्म कीदृशमिति तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वाज्जगत्कारणताविशिष्टब्रह्मरूपैकार्थतात्पर्यकत्वाच्च साध्योपपत्तिः ॥

सूचितं चेदमनुमानं **वृत्तिकृता**—

"संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः" —इति ॥

अयमर्थः ॥ एतच्छारीरकं षोडशलक्षणेन जैमिनीयेन संहितमिति शास्त्रैकत्वसिद्धिः— इति योजना। जैमिनिप्रोक्तं शास्त्रं **जैमिनीयम्**, प्रतिपाद्यार्थनिरूपितत्वं तृतीयार्थः, तस्य च सङ्गतार्थप्रतिपादकत्वरूप-संहितपदार्थैकदेशसङ्गतावन्वयात् षोडशाध्यायविशिष्टाभिन्नजैमिनि-प्रोक्तशास्त्रप्रतिपाद्यार्थनिरूपितसङ्गतिविशिष्टार्थप्रतिपादकत्वलाभः ॥ **इतिशब्दार्थः**—इत्याकारकं ज्ञानं, तस्य शास्त्रैकत्वविधेयकानु-मितिरूपसिद्धिपदार्थे जन्यतासम्बन्धेनान्वयः । यद्वा—शारीरक-विशेष्यककर्मकाण्डनिरूपितसङ्गतिप्रकारकज्ञानजन्या शारीरकोद्दे-श्यकशास्त्रैक्यविधेयकानुमितिः—इति विशिष्टार्थः; इतिशब्दार्थज्ञाने शारीरकस्य विशेष्यतासम्बन्धेन भावप्रधानसंहितपदार्थसङ्गतेश्च प्रकारतयाऽन्वयात् इतेर्निपातत्वेन तदर्थे भेदसम्बन्धेन नामार्थान्वये-ऽपि विरोधाभावात् शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति ; अत्र शारीरक इति सप्तम्यन्तं पदमध्याहार्यम्, तदर्थशारीरकोद्देश्यकत्वस्य सिद्धिपदार्था-नुमितावन्वयात् ; यद्वा- सिद्धिपदमेव लक्षणया शारीरकोद्देश्यका-नुमितिपरम् । अथवा—प्रयोकत्वरूपं हेतुत्वमितिशब्दार्थः ; तच्च कारणतावच्छेदकसाधारणमिति सङ्गतिविशिष्टशारीरकज्ञानस्य हेतुत्वेन तद्विशिष्टशारीरकस्य हेतुतावच्छेदकत्वानपायात्, इतिशब्दार्थप्रयो-जकतायां सङ्गतिविशिष्टशारीरकस्याधेयतासम्बन्धेन प्रयोजकतायाश्च निरूपकतासम्बन्धेनानुमितावन्वयात् ; सङ्गतिविशिष्टशारीरकनिष्ठ-प्रयोजकताका शास्त्रैक्यानुमिरिति—**वाक्यार्थः** ॥

न च—सङ्गतिविशिष्टशारीरकज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानविधया शास्त्रैक्यानुमितिहेतुत्वेऽपि सङ्गतिविशिष्टशारीरकस्य न तदवच्छेद-कत्वसम्भवः; भ्रमप्रमासाधारण्येन हेतुत्वानुरोधेन सङ्गतिनिष्ठप्रकारता-निरूपितशारीरकनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यावश्यकत्वा-दिति—वाच्यम् । तथा सत्युक्तप्रकारताविशेष्यतयोः परस्परविशेषण-

विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यप्रसङ्गात् सिद्धान्ते यथार्थख्यातेरङ्गीकारेण विषयितासम्बन्धेन विशिष्टविषयस्यैवावच्छेदकत्वेनानुपपत्तिविरहात्—इति वादान्तरे स्पष्टम् ॥

ननु—निरुक्तानुमाने हेतूकृतस्य पूर्वभागप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वस्य सूत्रसमानार्थकाधुनिकपुरुषकल्पितकारिकादावपि सत्त्वाद्व्यभिचारः। न च तत्र पूर्वभागनिरूपितनिरुक्तैकवाक्यत्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्; तथा सति निरुक्तैकवाक्यत्वस्य भिन्नप्रबन्धसाधारण्येनैकप्रबन्धत्वरूपत्वासम्भवेनोद्देश्यासिद्धेः। एकप्रबन्धत्वरूपमैकशास्त्र्यं हि पूर्वोत्तरभागयोरुद्देश्यम् ॥ उक्तं च **शतदूषण्यां**—

"तथाऽपि भिन्नकर्तृकयोः कथमेकप्रबन्धत्वमिति चेन्न"

इत्यादिना। अतस्तदनुकूलकृत्युद्देश्यसमाप्त्युद्देश्यककृतिसाध्यत्वरूपतदेकप्रबन्धत्वस्य साध्यस्य कर्तव्यत्वेन तस्योक्तकारिकादावसत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्; पूर्वकाण्डानुकूलकृत्युद्देश्यीभूता या समाप्तिः अनावृत्तिश्शब्दादितिसूत्रघटकचरमवर्णध्वंसरूपा, तदुद्देश्यककृतिसाध्यत्वस्योक्तकारिकादावभावात्; एकार्थप्रतिपत्तिपरत्वस्य च तज्जन्यनिश्चयजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वरूपत्वेन निरुक्तैकवाक्यत्वस्याप्युक्तकारिकादावभावात्; पूर्वभागजन्यनिश्चयजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वस्योत्तरभागमात्रे सत्त्वात् ॥ —**इति चेन्न** ॥

पूर्वभागप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वं हि पूर्वभागविषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वम्। तादृशञ्च फलं विशिष्टवेदार्थप्रतिपत्तिरूपम्। उक्तकारिकायां च न व्यभिचारः, तत्र ब्रह्मज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वसत्त्वेऽपि पूर्वभागविषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् ॥

तथा च—ब्रह्मकाण्डः कर्मकाण्डानुकूलकृत्युद्देश्यसमाप्त्युद्देश्यक-कृतिसाध्यतावान् तत्साकाङ्क्षत्वविशिष्टतदेकार्थप्रतिपत्तिपरो वा, पूर्व-काण्डविषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वात्, पूर्वकाण्ड-घटकद्वितीयाध्यायवत्—इति विशेषतो व्याप्तिर्बोध्या । तेन—यत्र यद्विषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वं, तत्र—निरुक्ततदेक-ग्रन्थत्वम्—इति सामान्यमुखव्याप्तेः तदेकग्रन्थत्वाभाववति तत्फलो-द्देश्यकविसंवादिप्रवृत्तिविषये ग्रन्थान्तरे व्यभिचारेऽपि न क्षतिः ॥

ऐकशास्त्र्यव्याप्यं सङ्गतिमत्त्वमुक्तरूपमित्यभिप्रायेणैव संहित-मित्यादिवृत्तिग्रन्थघटकसंहितपदार्थविवेचनपरं **भाष्यम्**—

"गृहीतात्स्वाध्यायादवगम्यमानान् प्रयोजनवतोऽर्थानापाततो दृष्ट्वा तत्स्वरूपप्रकारविशेषानिर्णयफलवेदवाक्यविचाररूपमीमांसा-श्रवणेऽधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वाऽध्ययनगृहीतस्वाध्या-यैकदेशोपनिषद्वाक्येषु चामृतत्वरूपानन्तस्थिरफलापातप्रतीते-स्तन्निर्णयफलवेदान्तवाक्यविचाररूपमीमांसायामधिकरोति"—

—इति ॥

अयमर्थः ॥ **गृहीतात्**—आनुपूर्वीप्रकारकज्ञानविषयात् । **स्वाध्याया-दवगम्यमानान्**—स्वाध्यायजन्यखण्डवाक्यार्थबोधविषयान् । **आपा-ततो दृष्ट्वा**—अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमहावाक्यार्थबोधानन्तरम् । **निर्णय फलेति**—अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयफलेत्यर्थः । **फलं** स्वर्गादि । **कर्मफले अल्पत्वं च**—स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीन-त्वम् ; अन्यदीयदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वस्य मोक्षकालीनसुखेऽपि सत्त्वेन तस्याल्पत्ववारणाय स्वसमानाधिकरणेति दुःखप्रागभावविशेष णम् ; इदमेव चाल्पत्वं—"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते"—इतिश्रुतिघटकक्षिञ्धातुतात्पर्यविषयः ;

यथा चन्दनसंयोगादिजन्यं सुखं स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमान-कालीनं, तथा पुण्यजन्यं स्वर्गात्मकसुखमपि स्वसमानाधिकरणदुःख-प्रागभावसमानकालीनमित्यर्थात्, लोकपदस्य सुखपरत्वात्, क्षीयत इत्यस्य ध्वंसप्रतियोगीत्यर्थाङ्गीकारे च मोक्षात्मकसुखस्यापि ध्वंसप्रति-योगित्वेन ततो विशेषानुपपत्तेः । **अस्थिरत्वं च**—स्वसमानाधिकरण-सुखात्यन्ताभावसमानकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं ; स्वर्गात्मकसुखध्वंस-काले सुखात्यन्ताभावसम्भवेन तत्कालीनध्वंसप्रतियोगित्वं स्वर्गसुख-स्याक्षतम् ; मोक्षात्मकसुखनाशकाले सुखान्तरोत्पत्तेर्नियतत्वात्तध्वंसस्य सुखात्यन्ताभावसमानकालीनत्वविरहात्, न मोक्षसुखस्य निरुक्तम-स्थिरत्वम् ॥ **अनन्तस्थिरफलेति** ॥ मोक्षसुखे **आनन्त्यम्**—स्वसमा-नाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम् ; **स्थिरत्वं** च—स्वसमाना-धिकरणसुखात्यन्ताभावसमानकालीनध्वंसाप्रतियोगित्वम् ; निरुक्त-मानन्त्यमेव—'अनावृत्तिश्शब्दात्' इतिसूत्रघटकानावृत्तिपदार्थः, न तु वैकुण्ठलोकादधोलोकं प्रति गत्यभावः, 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इतिश्रुतिविरोधात् ; "स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभि-सम्पद्यते, न च पुनरावर्तते" इत्यस्य ब्रह्मानुभवात्मकसुखं प्राप्नोति तदुत्तरकालीनदुःखप्रागभाववान्न भवतीत्यर्थः ॥ तथा च—उक्तभाष्ये तद्विषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वमेव संहितत्वमित्युक्तं भवति । एवं ब्रह्मकाण्डः कर्मकाण्डनिरूपितैकग्रन्थत्ववान्, तद्व्याख्येय-व्याख्यानरूपत्वात्, द्वितीयाध्यायवत्—इत्यनुमानेनापि तत्सिद्धिः ॥

न च—तद्व्याख्येयव्याख्यानत्वं वेदभाष्यादावुक्तसाध्यं व्यभिचर-तीति—वाच्यम् । तद्व्याख्येयव्याख्यानत्वं हि तद्घटकप्रतिज्ञाविषय-निरूपणपरत्वम्, **अथातो धर्मजिज्ञासेति** कर्मकाण्डस्थप्रतिज्ञाघटक-धर्मशब्दस्य वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वावच्छिन्ने शक्त्यङ्गीकारेऽपि निरुक्तशक्यतावच्छेदकस्य उपासनसाधारण्येन तस्यापि धर्मशब्दार्थ-

त्वानपायात्, यजेतेति विधिप्रत्ययबोध्यश्रेयस्साधनताकत्वस्य यागादाविव उपासीतेत्यादिविधिप्रत्ययबोध्यश्रेयस्साधनताकत्वस्य उपासनेऽपि सत्त्वात् । तथा च—उपासननिरूपणस्यापि सामान्यप्रतिज्ञाविषयत्वात् तद्घटकप्रतिज्ञाविषयनिरूपणपरत्वमुत्तरभागस्याक्षुण्णम् ॥

यत्तु—वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वं धर्मत्वं, विहितक्रियातज्जन्यादृष्टादिसाधारणं, "धर्मस्स्वनुष्ठितः पुंसाम्", "धर्मः क्षरति कीर्तनात्" इत्युभयत्र धर्मशब्दप्रयोगात्। वेदबोधितत्वं च—वेदातिरिक्तप्रमाणेन स्वातन्त्र्येणाबोध्यत्वे सति वेदबोध्यत्म्। तेन तत्त्वसाक्षात्काररूपब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मविषयकसविलासाज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षजनकत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धस्य उपनिषद्बोध्यत्वेऽपि न तस्य धर्मत्वापत्तिः। वस्तुतः— "अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्" —इति ज्ञानेऽपि धर्मशब्दप्रयोगात्तस्यापि धर्मत्वमिष्टम्। ज्ञानस्य धर्मत्वेऽपि ब्रह्मणो वेदबोधितश्रेयस्त्वावच्छिन्नसाधनताकत्वाभावात् धर्ममीमांसातो ब्रह्ममीमांसाया भेदोपपत्तिः। अस्तु वा ब्रह्मणि धर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिवारणाय कृतिव्याप्यत्वं वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वविशेषणम् । गुणस्यापि चाश्रयाविशिष्टस्य कृतिव्याप्यत्वान्नाव्याप्तिः। असाधारणी वा कारणता तत्र प्रवेश्या । तत्तल्लक्षणमेव च धर्माधर्मपदशक्यतावच्छेदकम्। तस्य च क्रियातज्जन्यादृष्टसाधारण्येन एकयैव शक्त्या धर्माधर्मशब्दौ क्रियातज्जन्यादृष्टपराविति—**भाट्टरहस्ये खण्डदेवेनोक्तम्** ॥ **तन्न**। ब्रह्मण्यपि—"रामो विग्रहवान्धर्मः" "कृष्णं धर्मं सनातनम्"—इत्यादौ धर्मशब्दप्रयोगेन धर्मपदशक्यतावच्छेदकस्य तत्साधारण्येऽपि क्षतिविरहात् तद्व्यावर्तकविशेषणदानस्यानुचितत्वात्। धर्ममीमांसातो ब्रह्ममीमांसाया भेदोपपत्त्यर्थं ब्रह्मव्यावर्तकं विशेषणं देयमित्यपि न, तद्भेदस्यैवासिद्धत्वात्; भेदासिद्धौ तद्विशेषणसार्थक्यं, तस्मिन् सति भेदसिद्धिः—इत्यन्योन्याश्रयाच्चेति ॥

यद्वा—तद्व्याख्येयव्याख्यानत्वं पूर्वोत्तरभागद्वयमात्रवृत्तिमीमांसात्वम्। तच्च विषयतासम्बन्धेन तदुभयसम्बद्धं तदुभयविषयज्ञानमेव । तच्च नोक्तसाध्यव्यभिचारि । तदिदमभिप्रेत्योक्तं **शतदूषण्याम्**—

"एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रम्"—इति। एवं—ब्रह्मकाण्डः कर्मकाण्डनिरूपितनिरुक्तैकग्रन्थतावान्, तदर्थतात्पर्यकतदुक्तमित्यादिशैलीघटितत्वात्, "उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात्" इत्यादिवत्; अथवा—कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डनिरूपितनिरुक्तैग्रन्थतावान्, तद्घटकीभूततदुक्तमित्यादितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकत्वात्, 'अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्' इत्यादितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकब्रह्मकाण्डघटकसूत्रान्तरवत् — इत्याद्यनुमानेनैकशास्त्रत्वसिद्धिः ॥

यत्तु—ब्रह्मकाण्डो न कर्मकाण्डनिरूपितैकग्रन्थतावान्; तत्कर्तृभिन्नकर्तृकत्वात्, तत्तात्पर्यविषयार्थविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्, तत्कर्तृमतखण्डनपरत्वाद्वा; ग्रन्थान्तरवत्—**इत्यनुमानैः सत्प्रतिपक्ष इति** ॥ **तत्र चिन्त्यते** । तत्राद्यानुमाने—यत्र यत्कर्तृभिन्नकर्तृकत्वं तत्र तदेकग्रन्थत्वाभाव इति सामान्यव्याप्त्यङ्गीकारे कादम्बर्यादौ व्यभिचारः; कर्मकाण्डकर्तृभिन्नकर्तृकत्वं यत्र, तत्र तत्काण्डनिरूपितैकग्रन्थत्वाभाव इति विशेषव्याप्त्यङ्गीकारे चाप्रयोजनकत्वम्; कादम्बर्यादाविव तत्कर्तृभिन्नकर्तृकत्वेऽपि तदेकग्रन्थत्वसम्भवात् । द्वितीयानुमाने च—हेतुरसिद्धः ॥

ननु—तद्विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वं हि तज्जन्यबोधप्रतिबन्धकबोधजनकत्वम्, तच्च नासिद्धम् । तथा हि । "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इति पूर्वपक्षसूत्रम्; वेदस्य कार्यतानिष्ठविषयतानिरूपितविषयताकबोधजनकत्वात् कार्यताविषयकबोधं प्रति कार्यतावाचकलिङादिपदसमभिव्याहारस्य कारणत्वात् लिङ-

द्यघटितानामर्थवादानामप्रामाण्यमिति तदर्थः । "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्" इति सिद्धान्तसूत्रम्; अर्थवादानां बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्ये लक्षणाङ्गीकारेण तादृशप्राशस्त्यस्य च यागादिरूपक्रियायामन्वयाङ्गीकारेण कार्यत्वविषयतानिरूपितविषयताकबोधजनकत्वात्प्रामाण्यं सम्भवतीति तदर्थः ॥ एवं च—पूर्वकाण्डे अर्थवादानां कार्यत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताकबोधजनकत्वमुक्तं भवति। इह च समन्वयसूत्रे अर्थवादानां कार्यत्वाविषयकबोधजनकत्वमुक्तम् । कार्यत्वाविषयकबोधजनकत्वस्य तद्विषयकबोधजनकत्वाभावव्याप्यतया पूर्वकाण्डजन्यबोधप्रतिबन्धकबोधजनकत्वमुत्तरकाण्डस्याक्षतम्—

—इति चेन्न ॥

अर्थवादत्वसामानाधिकरण्येन कार्यत्वविषयकबोधजनकत्वस्य पूर्वकाण्डेन बोधनात्, ब्रह्मकाण्डेन च तत्सामानाधिकरण्येनैव कार्यत्वाविषयकबोधजनकत्वबोधेन, तद्बोधयोः परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाभावात् ॥ तदिदमभिप्रेत्योक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्—

> "सामान्येन सिद्धपरवाक्यानां क्रियाविशेषत्वेऽभिहिते सिद्धपरवाक्यविशेषस्य किं विधिशेषत्वं न वेति विचार्य स्वयंपुरुषार्थविरहिणामेव सिद्धपरवाक्यानां क्रियाशेषत्वम्, स्वयंपुरुषार्थपर्यवसायिनान्तु सिद्धपरवाक्यानां न तच्छेषत्वमिति हि निर्णेतुं युक्तम्" —इति ॥

एवमन्येऽपि विरोधपरिहाराः प्राचां ग्रन्थेषु स्पष्टाः॥ तत्कर्तृमतखण्डनपरत्वं चासिद्धमेव, परन्तु हयशिरउपाख्यानादिषु जैमिनेः भगवद्बादरायणोपदिष्टब्रह्मविद्यातत्त्वावगमात् श्रवणवेलायां जैमिनिना कृतानि चोद्यानि शिष्यानुग्रहातिरेकात् तद्बुद्धिप्रचिख्यापयिषया तदुक्ततयोपन्यासः कृत इति॥ किञ्च—कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डनिरूपितनिरुक्तशास्त्रैक्यवान्, तत्प्रतिपाद्यप्रधानार्थाङ्गप्रतिपादकत्वात्, यो यत्प्रति-

पाद्यप्रधानार्थाङ्गप्रतिपादकः स तन्निरूपितशास्त्रैक्यवान्, यथा प्रयाजादिरूपाङ्गप्रतिपादकशास्त्रं तदङ्गिप्रतिपादकेनैकशास्त्रतापन्नमिति ॥

न च—ज्ञानकर्मणोः अङ्गाङ्गिभाव एवासिद्धः—इति वाच्यम्; "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इति श्रुत्या तदङ्गताबोधनात् ॥

यद्यपि—गगनं दिदृक्षत इत्यादौ गगनविषयकत्वप्रकारकदर्शनविशेष्यकेच्छाया इव उक्तश्रुत्याऽपि यज्ञादिकरणकत्वप्रकारकवेदनविशेष्यकेच्छैव प्रतीयते, न तु धात्वर्थज्ञाने यज्ञादिकरणकत्वं; तथा सति उक्तरीत्या गगनं दिदृक्षत इत्यादावपि दर्शन एव गगनविषयकत्वान्वयस्य वाच्यत्वेन बाधापत्तेः ॥ **तथाऽपि**—सिद्धान्ते पदजन्यपदार्थोपस्थितिविषयस्येव अर्थापत्तिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानाङ्गीकाराद्वेदनस्य तत्करणकत्वं विना तदंशे इच्छायास्तत्प्रकारकत्वमनुपपन्नमित्यर्थापत्तिविषयस्य यज्ञादिकरणकत्वस्य वेदने भानान्नानुपपत्तिरिति—**समासवादे** विवेचितम् ॥

ननु—ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभाव एव न सम्भवति; अध्यस्तनिवृत्तिं प्रति अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन हेतुतायाश्शुक्तिरजतादिस्थले दृष्टत्वेन यथा शुक्त्यादिसाक्षात्कारे कर्मणो नोपयोगः एवं जगतो ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन तन्निवृत्तिरूपमोक्षे अधिष्ठानभूतब्रह्मसाक्षात्कारस्य हेतुत्वात्तत्र कर्मणां नोपयोगः—**इति चेन्न** ॥

जगन्मिथ्यात्वस्यान्यत्र निरासात्, ब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव मोक्षहेतुत्वे तस्य **तत्त्वमसी**त्यादिवाक्यश्रवणानन्तरमेव शाब्दापरोक्षवादिनां मते निष्पन्नत्वेन तदर्थं विचारसम्भवाच्च ॥

अत्र वदन्ति—

यद्यपि प्रथमं निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारः शब्दान्निष्पन्नः; तथाऽपि स न निश्चयात्मा, अग्रे संशयदर्शनात् ॥ नन्वेककोटिकज्ञान-

मात्रं निश्चय एवेति चेत्, न तावन्निश्चयत्वं जातिः, चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यात् । त्वन्मते जातेर्व्याप्यवृत्तित्वाभावेन धर्मिज्ञाने तदभावप्रसङ्गाच्च । धर्मिज्ञाने तदभावप्रसङ्गादेव न संशयान्यज्ञानत्वम् । अत एव न संशयत्वाभाववत् ज्ञानत्वं, धर्मिज्ञानस्य संशयाभिन्नत्वेन तदभावासम्भवात् । नापि धर्म्यंशे तदभावः, ज्ञाने अंशाभावात् ॥ न च धर्मिविषयत्वावच्छेदेन तदस्तिता, ज्ञानस्वरूपविषयित्वस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मद्वयासम्भवात्, ज्ञाने अंशसत्त्वे च संशयेऽपि एककोट्यंशे परस्परविरुद्धोभयप्रकारकत्वलक्षणसंशयत्वाभावेन निश्चयत्वापत्तेः ॥

न च—स्वप्रकारीभवद्धर्मविरुद्धप्रकारज्ञानाभिन्नत्वं संशयत्वं तच्च तत्राप्यस्तीति—वाच्यम् । संशयाभिन्नधर्म्यंशज्ञानेऽपि तत्सत्त्वात् ॥ न च—तद्विरुद्धप्रकारकत्वे सतीति विशेषणात् नातिप्रसङ्ग इति—वाच्यम् । समूहालम्बनव्यावृत्त्यर्थमेकविशेष्यकत्वस्यावश्यकत्वात् सप्रकारीभवद्धर्मविरुद्धप्रकारकज्ञानाभेदे सति तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकारकत्वापेक्षया लाघवेन स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वस्यैव संशयशब्दार्थत्वात् ॥ तस्मात्—यज्ज्ञानं यत्संशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्, तत्तन्निश्चयः, इतरत्तु न तथा—इत्येककोटिकमपि किञ्चित्पुरुषदोषादनवधारणं किञ्चित्तर्कादिकारणमहिम्ना तदनतिरिक्तविषयमपि निश्चय इत्यनवद्यम् ॥

नन्वेवमपि—न निर्विशेषब्रह्मजिज्ञासा भवितुमर्हति । संशयविरोधि ज्ञानं ह्यिष्यते । तच्च संशयसमानप्रकारकं निर्विकल्पकातिरिक्तमिति निर्विकल्पकादिदमिति ज्ञानाच्च संशया-

> निवृत्तेः निर्विशेषब्रह्मणि तदभावात् ॥ न च कल्पित-
> प्रकारोऽस्तीति वाच्यम्, तत्त्वावबोधकश्रुतिजन्यज्ञानस्य
> तदविषयत्वात् ॥ —इति ॥

मैवम् ॥ ज्ञानं हि समानविषयतयाऽवधारणात्मकं संशयं निवर्तयति न तु समानप्रकारतया, अन्यविषयात् तददर्शनात् । समानविषयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत् संशयादपि प्रसङ्गः, निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत् तर्हि समानविषयनिश्चयो निवर्तकः, लाघवात् । निर्विकल्पकं तु नास्त्येव । अवधारणत्वादपि न । तन्निवर्तकमिदमिति ज्ञानं तु घटत्वादिवैशिष्ट्याविषयकत्वात् न तत्संशयं निवर्तयति । अन्यथाऽयं घट इति ज्ञानात् तद्गोचरे घटत्वे इदं घटत्वं न वेति संशयो न निवर्तेत; तस्मिन् घटत्वस्य प्रकारत्वाभावात् । किञ्चैवं प्रमेयवानिति ज्ञानादुन्मितनिश्चयात् घटत्वप्रकारकात् संशयनिवृत्त्यापत्तिः । तत्र सामान्यधर्मप्रकारकत्वं प्रतिबन्धकं चेत् इदमितिज्ञाने तथा भविष्यति ॥ —इति ॥

अत्र ब्रूमः—

स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयताकज्ञानत्वावच्छिन्ने संशयपदस्य शक्तिः । भूतलं घटवन्न वेति संशयदशायामेव घटस्य संशय इति व्यवहारः । घटपदोत्तरषष्ठ्यर्थो निरूपितत्वम्, तस्य संशयपदार्थतावच्छेदकविषयितायामन्वयः । पर्वतो वह्निमान्न वा, भूतलं घटवत्—इत्यादिसमूहालम्बनदशायाञ्च न घटस्य संशय इति व्यवहारः । निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयितायां घटनिरूपितत्वस्य विरहात् । निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टान्यविषयिताकज्ञानत्वावच्छिन्ने च निश्चयपदस्य शक्तिः । अत एव पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयदशायामपि पर्वतस्य निश्चय इति व्यवहारोपपत्तिः ।

निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टत्वस्य वह्नितदभावविषयितयोरेव सत्त्वात् तादृशान्यत्वस्य निरुक्तसंशयीयपर्वतविषयितायामक्षतेः ॥

एतेन—तत्त्वमस्यादिवाक्यात् प्रथमं संशयात्मकसाक्षात्कार एव जायते, विचारानन्तरं च निश्चयात्मक इति विचारसार्थक्योपपादानं—**निरस्तम्** ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्याज्जायमानबोधस्य भवतां मते निर्विकल्पकत्वेन निर्विकल्पके संशयत्वाभावात् तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततदभावप्रकारताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य सिद्धत्वेन प्रकारताशून्यस्य निर्विकल्पकस्य प्रतिबन्धकत्वाद्यसम्भवेन तदीयविषयतायाः तदवच्छेदकत्वासम्भवेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टत्वाभावात् निष्प्रकारकज्ञानस्यैव भवतां मते निर्विकल्पकत्वात् ॥

सिद्धान्ते तु—सप्रकारकज्ञानविशेष एव निर्विकल्पकः; संस्कारा जन्यत्वे सति इन्द्रियजन्यज्ञानत्वं निर्विकल्पकत्वम्, संस्कारजन्यत्वे सति इन्द्रियजन्यज्ञानत्वं सविकल्पकत्वमिति निर्विकल्पकादिलक्षणात्। अयं घट इति ज्ञानं निर्विकल्पकं; सोऽयं घट इति ज्ञानं तु सविकसविल्पकं, प्रत्यभिज्ञानमिति संज्ञाभेदः ॥

यत्तु—"निर्विकल्पकज्ञानमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणं, द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकम्"—इति **जिज्ञासाधिकरणभाष्यम्** ॥ **तदप्युक्तार्थपरमेव**; जन्यतासम्बन्धेन संस्कारविशिष्टान्यत्वस्य प्रथमपदेन विवक्षणात् उक्तसम्बन्धेन संस्कारविशिष्टत्वस्य द्वितीयादिपदेन विवक्षणात्। **अथवा**—उदाहृतभाष्यं सम्भवल्लक्षणव्यक्तिविषयोदाहरणपरम्, न तु लक्षणपरम् ॥

एतेन—प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि सविकल्पकत्वं सम्भवति, यथा—प्रथमपिण्डस्यैव द्वितीयादिग्रहणे सेयं गौरिति; द्वितीयादिपिण्ड-

ग्रहणेष्वपि निर्विकल्पकत्वम्, यथा विस्मृतप्रथमपिण्डस्य परामर्शा-भावात् द्वितीयादिपिण्डेष्वपि इयं गौरिति ॥ अतो—भवदुक्तलक्षणे विवक्षिते भाष्यप्रदर्शितोदाहरणमसमञ्जसमिति—**निरस्तम्** ॥ यस्य प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणस्य सविकल्प-कत्वं सम्भवति तादृशव्यक्तिविषयकोदाहरणपरत्वाद्भाष्यस्येति— स्फुटं **निर्विकल्पकवादे** ॥

उक्तं च **शतदूषण्याम्**—

"संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यतया सप्रत्यवमर्शं ज्ञानं सविकल्पकम्, संस्कारानिरपेक्षेन्द्रियजन्यं ज्ञानं निर्विकल्पकम्"—इत्यादिना। तथा च—सिद्धान्ते निर्विकल्पकस्य संशयत्वसम्भवेऽपि परेषां तदसम्भव एव ॥

यत्तु—निर्विकल्पकस्यापि संशयत्वसम्पादनायोक्तं स्वविषयस्वा-कारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वं संशयपदप्रवृत्ति-निमित्तम्—**इति । तदसङ्गतम्**—स्वविषयेत्यादेः स्वनिष्ठविषयताघटित-धर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालिज्ञानाविरोधिज्ञान-त्वे वा स्वनिरूपितविशेष्यतानिरूपितत्वस्वाश्रयविरुद्धवृत्तित्वोभय-सम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयताशालिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वे वा तात्पर्यम्। उभयत्रापि वैयर्थ्यं दुर्वारम् ; निरुक्तप्रतिबध्यताशालिज्ञान-त्वस्य उक्तोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयताशालिज्ञानत्वस्यैव वा संशयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवात् ॥ किञ्च—तादृशाविरोधिज्ञानत्व-स्यैव संशयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितनिश्चये आहार्यनिश्चये निर्धर्मितावच्छेदककनिश्चये चातिव्याप्तिः । पर्वतो वह्निमान्न वा भूतलं घटवदित्यादिसमूहालम्बनात्मकसंशयेऽव्याप्तिः। तत्र भूतलं घटवन्न वेत्यादिसंशयविरोधित्वस्यैव सत्त्वेन तादृशा-विरोधित्वविरहात् पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयदशायामिदं ज्ञानं

वह्नेस्संशयः न तु पर्वतस्येति व्यवहारोपपादनमपि दुर्घटम् । अत एककोटिकसंशये मानाभावात् तत्साधारण्याय निरुक्तलक्षणकथनमसङ्गतमेव ॥

यच्च—एककोटिकज्ञानस्यापि संशयत्वसमर्थनार्थमुक्तम्, अनभ्यासदशापन्नजलज्ञानानन्तरमिदं जलं न वेति संशयदर्शनात् तत्संशयकोटिनिक्षिप्तमिति—तन्न । प्रामाण्यसन्देहादेवार्थसंशयोपपत्तौ पूर्वज्ञानस्य संशयत्वाकल्पनात् ॥ यद्वा अप्रामाण्यज्ञानस्यैव तत्सामग्र्या अप्युत्तेजकत्वात् अनभ्यासदशापन्नज्ञानकाले च तत्सामग्र्यास्सत्त्वेन प्रतिबन्धकविरहादेव संशयोपपत्तिः । अत एव स्वयं युक्त्या निश्चितेऽप्यर्थे बहुज्ञवादिद्वयविवाददर्शनात् संशयो जायते ॥ यदपि—संशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वं निश्चयत्वमिति—तन्न । संशयप्रतिबन्धकत्वस्यैव निश्चयत्वरूपत्वे तस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनात्माश्रयात् अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिते आहार्ये निर्धर्मितावच्छेदकके च निश्चये अव्याप्तेश्च । पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयदशायामिदं ज्ञानं पर्वतस्य निश्चय इति व्यवहारानुपपत्तेश्चेति ध्येयम् ॥

यदप्युक्तं ब्रह्मानन्देन—"निर्विकल्पकेऽपि संशयत्वं सुलभं,
पश्यामि अनुमिनोमीत्यादिधीसिद्धलौकिकविषयत्वविधेयत्वादिवत्, सन्देह्मीत्यादिधीसिद्धविषयताविशेषनिरूपकत्वस्यैव संशयत्वरूपत्वात् । तन्नियामकाश्चाननुगताः शक्तिविशेषविशिष्टत्वेनानुगता वा दोषाः । विशेषणीभूतकोट्योरन्यतरस्य विशेष्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसम्बन्धेन विशेषणता यत्र ज्ञाने तत्त्वं तु न संशयत्वम् । अनन्तवस्तुघटितत्वेन संदेह्मीति सर्वजनसिद्धानुभवानुपपत्तेः भावमात्रकोटिकसंशयसाधारण्याभावाच्च ॥ तथा च—विचारात्पूर्वं सत्यादिवाक्यादेककोटिकसंशयात्मकनिर्विकल्पकब्रह्मविषयसाक्षात्कारस्य इदानीमुत्प-

त्तावपि तन्निश्चयत्वानिष्पत्तेः तदर्थं विचार आवश्यकः।
अथवा विचारोत्तरमेव तज्ज्ञानमविद्यां निवर्तयति, यौक्तिक-
सूक्ष्मार्थजन्यज्ञाने तथैवानुभवात्—

"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्वाः।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले
परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे॥"—

इति श्रुतेश्च. वेदान्तवाक्याद्विशेषाविषयकमद्वितीयाद्युपलक्षिता-
धिष्ठानमात्रविषयकं यज्ज्ञानं तेन सुनिश्चितः तदभिन्नस्या-
परोक्षस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्य विषयीकृतो वेदान्त-
वाक्यार्थः अखण्डब्रह्मात्मैक्यरूपो यैस्तथेति तदर्थात्।
निवर्तकतावच्छेदकन्तु—विचारनिवर्त्यस्य तात्पर्यसंशयस्य तदा-
हिताप्रामाण्यसंशयस्य वा विरहेण विशिष्टसाक्षात्कारत्वं
शक्तिविशेषो वा। आद्ये—अप्रामाण्यज्ञाननिवर्तकत्वेन,
द्वितीये—शक्तिविशेषसम्पादकत्वेन, विचारस्योपयोगः॥

—इति॥

तन्न॥ स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-
स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयितायाः क्लृप्ताया
एव संशयत्वरूपत्वस्य सन्देह्मीत्यनुव्यवसायविषयत्वस्य च सम्भवे
अतिरिक्तविषयिताकल्पनस्यायुक्तत्वात्, अनुव्यवसायसामान्यस्य स-
प्रकारकज्ञानविषयताया नैयायिकादिभिः व्यवस्थापितत्वेन निर्विकल्प-
कविषयकस्य सन्देह्मीत्यनुव्यवसायस्याप्रामाणिकत्वेन निर्विकल्पके
संशयत्वाभावाच्च॥ अथवेत्यादिकमपि न सत्। यस्य विचारगन्ध-
शून्यस्यैव कदाचित् कोट्याद्यनुपस्थित्या अप्रामाण्यज्ञानं नैव जातं,
सत्यादिवाक्यान्निर्विकल्पकसाक्षात्कारश्च जातः, तस्य तदानीमेवाविद्या-

नेवृत्त्यापत्तेः। न हि विचारशून्यानां सर्वेषां सर्वदा अप्रामाण्यज्ञाना-
कन्दितमेव बोधं सत्यादिवाक्यं जनयतीत्यत्र मानमस्ति, ब्रह्मविषय-
ाक्षात्कारसामान्यं प्रमेत्याप्तवाक्यादिजन्यज्ञानवतो विचारशून्यस्यापि
सत्यादिवाक्यादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितमेव ज्ञानं जायत इति तस्य
ादानीमेवाविद्यानिवृत्तिर्दुर्वारा। शक्तिविशेषविशिष्टत्वेन कारणत्वं च—

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥"

इतिश्रुत्यादिविरुद्धमप्रामाणिकं च; 'पाथसि पीते तृष्णा शाम्यति'
इत्यादौ पयःपानेन तृष्णानिवृत्तिहेतुताया इव ब्रह्मसाक्षात्कार-
त्वेन मोक्षहेतुतायाः श्रुत्या बोधात् हेतुहेतुमद्भावस्य सतिसप्तम्य-
र्थत्वात् ॥ वेदान्तविज्ञानेतिश्रुत्यर्थवर्णनमपि हेयम्, वेदान्ताद्विज्ञा-
नमिति पञ्चमीतत्पुरुषे अनुशासनविरहात्, योगविभागादिकल्पने
मानाभावात्, मन्मते कर्मणि षष्ठ्यन्तत्वेन तत्समासस्य प्रत्यक्षानु-
शासनसिद्धत्वात्। तदभिन्नस्येत्यपि न युक्तम्, अभेदार्थकतृतीयान्तस्य
समासविध्यभावात्, अपरोक्षत्वस्य सुशब्दार्थत्वमपि न युक्तम्,
तात्पर्यग्राहकमानान्तराभावात्, शब्दवृत्त्या च तदभावात् ॥

एतेन—निश्चितपदेनैवाप्रामाण्यशङ्काविरहादिलाभात् सुपदमपरोक्ष-
परमेवेति—**निरस्तम्**। निश्चितपदेन निश्चयविषयतालाभेऽपि अप्रा-
माण्यज्ञानाभावालाभात् ॥ अत एव निर्णयत्वेन प्रतिबन्धकतायामपि
अप्रामाण्यज्ञानाभावं निवेशयन्ति ॥

तदुक्तं **शतदूषण्याम्**—

"अकम्पनीयव्यवसायविवक्षया सुशब्दप्रयोगात्"—इति।
अकम्पनीयत्वम् —अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वम्। तस्मात्तत्त्वम-
स्यादिवाक्यजन्यापरोक्षस्य अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेनाविद्यानिवृत्तिरूप-
मोक्षं प्रति हेतुत्वे विचारवैयर्थ्यं दुर्वारम् ॥

यदपि मतान्तरं—विचारात्पूर्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यात् अहंब्रह्मेत्याकारकाभेदबोधो नैव जायते, नाहंब्रह्मेत्यादिभेदप्रत्यक्षस्य तज्जन्यतत्समानाकारसंस्कारस्य वा निरुक्तवाक्यजन्यबोधप्रतिबन्धकस्य सत्त्वादन्योन्याभावप्रत्यक्षे अधिकरणयोग्यतामात्रस्यापेक्षितत्वेन स्तम्भः पिशाचो नेत्यादिप्रत्यक्षस्येव नाहं ब्रह्मेत्यात्मविशेष्यकब्रह्मभेदप्रकारकप्रत्यक्षस्य सम्भवात् । अयोग्यताज्ञानस्य च ज्ञानत्वमनिवेश्य तद्विशेष्यकतदभावप्रकारकत्वेनैव उद्बुद्धसंस्कारसाधारणरूपेण प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन उक्तभेदप्रत्यक्षजन्यसंस्कारस्यापि उक्तशाब्दबोधे प्रतिबन्धकत्वसम्भवात्। अतो विचारानन्तरं स्वात्मविशेष्यकब्रह्माभेदप्रकारकनिदिध्यासनेन भेदसंस्कारस्य निवृत्तौ अयोग्यताज्ञानादिरूपप्रतिबन्धकाभावात् तत्त्वमस्यादिवाक्यादभेदबोधो भवतीति मोक्षहेतुभूताभेदबोधप्रतिबन्धकभेदवासनानिरसनार्थं निदिध्यासने प्रवृत्त्युपयोगितया विचारस्सार्थकः—इति ॥ **एतदेव च मतमुपन्यस्तं जिज्ञासाधिकरणभाष्ये**—

> "न च वाच्यं भेदवासनायामनिरस्तायां वाक्यमविद्यानिवर्तकं ज्ञानं न जनयतीति" ।

अपशूद्राधिकरणे च—

> "निदिध्यासनेन द्वैतवासनायां निरस्तायामेव तत्त्वमस्यादिवाक्यमविद्यानिवर्तकं ज्ञानमुत्पादयतीति चेत्" इति ॥

अत्र भाष्ये 'पाथसि पीते तृष्णा शाम्यति' इत्यादौ पयःपाने तृष्णोपशमनप्रयोजकत्ववत् वासनायाः ज्ञानोत्पत्त्यभावप्रयोजकत्वलाभात् कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वरूपं प्रतिबन्धकत्वं लब्धम् ॥ इदञ्च मतमसत्। तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटाविच्छादिव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानत्वनिवेशकस्यावश्यकत्वेन संस्कार-

साधारण्येन प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् तदभावविषयकसंस्कारदशायां तद्वत्ताबुद्ध्युत्पादेन संस्कारस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावाच्च ॥

तथा च **जिज्ञासाधिकरणभाष्यम्**—

"सत्यामपि विपरीतवासनायां आप्तोपदेशलिङ्गादिभिः बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्"—इति ॥

विपरीतवासनायां—तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकाभावविषयकसंस्कारे, बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्; तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकप्रतियोगिप्रकारकज्ञानोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ तस्मादुक्तरीत्या वाक्यजन्यज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवात् कर्माङ्गकस्योपासनस्यैव मोक्षहेतुत्वेन ब्रह्मकाण्डप्रतिपाद्योपासनाङ्गभूतकर्मप्रतिपादकत्वात् कर्मकाण्डस्य ब्रह्मकाण्डेन ऐकशास्त्र्यं सिद्धमिति दिक् ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

शास्त्रैक्यवादः

समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥